В розчинене вікно потягає розталою корою дерева й кислим вохким духом водянистого, весняного снігу, що ріденько чвакає під ногами. Тютюновий дим, розділений течією повітря, незадоволено клублячись, розріджується. Чути, як дзвонять у Софійському Соборі великопосним, задумливим дзвоном. Там, у Соборі тихо тріскотять свічки, пахтить вільгостю стін, під банею високо вгорі лунає монотонний голос дячка.

Весна — паскудний час, неспокійний, розхрістаний, безглуздий. Вечорами тільки й можна робити, що грати в карти. Тут принаймні знаєш, у чому річ. За одну ніч гри можеш пізнати все минуле й майбутнє своїх партнерів.

Ось Карачапов: він здатний схопити людину, що попала в скрутне становище, взяти її за горло й душити доти, поки ні копійки не лишиться в неї. Робитиме це серйозно, з діловитою пикою, мовчки, строго, поважно.

Клапан — боягуз, хапа дрібничками. Схопивши, озирається, біжить у куточок і там наминає свій маслачок. Окрім маслачків, ні про що не мріє.

Сосницький гасає в ріжні боки. Коли ведеться йому, може кинутись у воду й, рискуючи життям, рятувати другого. Коли погано з ним, — може підставити ніжку приятелеві і знаходити для себе сатисфакцію в біді його.

Мені приємно заманути чоловіка на саму гору й зіпхнути його вниз. І той момент, коли в очах, поширених надією й захватом, блискає жах — є найкращий. Приємно, коли увага застигає, й ти обережно, м'ягко повертаєш його в той бік, який тобі потрібний. А він усміхається й гадає, що сам іде, "сам іде"! От за це ще можна багато дати: коли ти так запанував над ним, що він уже й не помічає того.

Сосницький бере в мене вже шосту сотню. Він більше не хоче рискувати. Тепер він гратиме з розумом. Банк нароста. Це вже справжня гора. Але Сосницький по камінчику, як Клапан, довбає і з усіх сил тримає себе, щоб не кинутись на неї з криком "ура"! Він, недбало розсівшись, ставить малесенькі ставки, — його не обходить гора. Мене ж тягне вивести його на неї.

— Ну, Сосницький, давай у кумпанії? Га?

— Ні, мерсі.

— Що, волієш по гривеничку зароблять? Розсудливо. Катай, серденько, катай, принесеш діткам гостинчика. Ну, кинь дурниці! Удвох же, кажу тобі. Ну бо!

Сосницький раптом плигає:

— Давай, кат його мамі! Скільки там? Карачапов, бережіться!

Він сідає рівніще, зачісує обома руками жовту гриву й гупа рукою по столі. Він от-от на самісінькій горі. Тоді я замислююсь і кажу:

— Ні, здається, момент не дуже добрий, треба, мабуть, підождати.

— Що?! Ждати? Чого?!

— Кращого моменту. Тепер не можна.

— Ех, ти, боягуз! Сам іду!

— Як хочеш, не раджу.

— Начхав я на твою раду. Скільки в банку?

Він сам іде!

А побіч, за столом із закусками, сидить оцей обгризений Нечипоренко. Немов не помічаючи сам, часом бере вилкою то гриб, то шматочок ковбаси, й їсть. А щелепи йому десь аж корчить, і хочеться кинутись, виючи, на їжу й обома руками пхати її в себе, сопучи та здригуючись від насолоди.

Иноді він підходить до нас і дивиться на сотняні папірці, які ми пересуваємо один до одного. На його синюватих, голодних губах грає запобіглива і в той же час вибачлива посмішка старого ідейного інтеліґента. І ввесь вигляд у його старий, ідейно-інтеліґентний: скудовчена, мишачого коліру, кучерявенька борідка; попелясті пасмочки волосся на висках і потилиці; неохайний, обшарпаний піджачок та вишивана сорочка з якоюсь стьожкою, замісць краватки; на ногах короткі штани, зпід котрих видно руді халяви чобіт, які тепер іще носять, здається, тільки батюшки. Серед нас, серед наших ретельно поголених облич, бездоганних комірців, строго вигладжених бриж на штанях, лякованих черевиків, він робить вражіння не то псаломщика, не то прикащика з економії. І здається, що він сидить тут для того, щоб дочекатись, коли пан увільниться й дасть йому інструкції. Тоді він візьме свій клуночок, що лежить десь у кухні, суковату палицю й пішечки почимчикує на вокзал, жаліючи п'ятака на трамвай.

А колись же він царював на мітинґах, і ця скудовчена борідка, ці пасмочки на потилиці викликали повагу. Неохайність і вбогість одежі були потрібні, необхідні. Колись робітники на-пам'ять учили прокламації, написані цією рукою, що тепер так несміло і злодійкувато посилає в рот на виделці смачні гриби.

Він чекає на мене. Я сказав, що можу добути йому роботу. В його дома "жіночка та двійко маленьких", як він із грайливою усмішечкою довів до моєї відомости й, мабуть, обливаючись соромом за цю усмішку. Вже два тижні, як вони прибули з заслання, а він ніде не може знайти роботи. Так, так, я запропоную йому роботу.

Коли Сосницький зривається згори й потім понуро сидить, мені стає нудно. Ми граємо цілу добу. Це може остогидіти.

Я закидаю руку назад, беру з столика телєфонну трубку й викликаю Соню, не перестаючи грати. На Сосницького я не дивлюсь, але бачу, як його рухи стають важкими та занадто рівними, — так буває з людиною, яка пильно слухає і в той же час щось робить.

— Соня? Здорова! Так, це я… Нешвидко. Автім не знаю. Твій чоловік програє, а я виграю. Йому в коханню ведеться, а мені ні. Але це давно вже відомо… Сосницький, твоя жінка питає, коли ти прийдеш додому?

— Сподіваюсь, сьогодні.

— Сподівається, сьогодні. А я прийду зараз. Даси мені чаю? Чудесно. Ну, поки-що бувай!

Кладу трубку й заявляю:

— Панове! Ставлю всю виграну плюс свою сотню. Чи виграю, чи програю, йду. Отже моя ставка… вісімсот. Ви тримаєте, Карачапов?

Карачапов жмурить око від диму циґарки і здає карти. Його обличчя кірґізьке, смугляве, з полиском, неначе погано почищене ваксою, непорушне й серйозне. Це значить, що в йому гарчить жадність. Йому хочеться загребти мої гроші. Вузькі, пукаті, прикриті млявими повіками очі дивляться в стіл.

Сосницький потягається і протяжно позіхає, занадто широко, як мені здається, розтягаючи свій масний, великий рот. Він хоче показати, що все йде як-слід. Добре.

Я виграю.

— Бачиш, Дмитре, як треба грати? Ну, бувайте, мої панове!

В передпокою, одягаючись, я дивлюсь у дзеркало. Поруч зо мною стоїть Нечипоренко, і в дзеркалі мені видко, що я на цілу голову вищий од його. Він короткий, куций, з круглою головою; я — довгий, чорний, з довгастим лицем, гострою борідкою й густими бровима, похожими на дві лохматі гусені. Ніс у мене не кирпатий, а качиний, широкий і плескуватий на кінці, з довгими ніздрями. За все лице й постать мене називають Мефістофелем, а за ніс — Кирпатим Мефістофелем.

Нечипоренко натяга поганеньке, кремового коліру пальтечко, підіймає комір і чекає на мене, тримаючи в руці круглу шапку рудого, собачого коліру. Коли я одягаю циліндра, що довгою строгою смугою відбиває світло електрики, я видаюся велетнем поруч із Нечипоренком.

— А вам не було занадто тепло в Сибіру в цьому пальті? — киваю я Нечипоренкові на його легесеньке пальто, натягаючи рукавички.

Нечипоренко знов не то вихиляється, не то потягається і, сміючись, говорить:

— Е, там у мене шубка була! Тут треба було трошки, теє-то-як-його, заставити, значиться…

Він любить називати деякі речі зменшеним ім'ям: шубка, жіночка, діточки, грошенята.

На вулиці запах весни чується дражливо-гостро. Над бульваром повисла безвуха, лиса голова місяця й розгублено посміхається. Тополі, як два ряди величезних віників, стоять непорушно. Крізь прозорі вершечки їх видно блакитно-сріблясті хмаринки. Внизу під тополями бренять балабайки, й хіхікають незримі парочки. Побіч тротуару дзюркотить вода, а на бруку ще лежить брудний, потовчений сніг, подібний до шоколадної галви.

— Так, так, от уже й весна!.. — зітхає Нечипоренко.

Я почуваю, що він це говорить тільки для того, щоб почати розмову про роботу.

Я переходжу на бульвар і сідаю на лавочку, нічого не кажучи Нечипоренкові й не питаючи його, чи хоче він сидіти.

— Атож, атож, весна, — кажу я. — Чудесна пора. А пам'ятаєте, як ми колись у таку пору революцію "пущали"? Так, так. Ну, так, значиться, роботу? Чудесно, можна. Це можна, можна. Що ж ми вам придумаємо? Тільки от що, голубчику: я вже з вас наперед візьму слово, що ви триматимете в секреті нашу розмову. Діло наше, знаєте, професіональне, адвокатське. Людина ви, я знаю, конспіративна, але попередити треба.

Місяць одсунувся до будинків і звідти дивиться мені в лице. Пахне мокрими кущами та торішнім листям. Голова горить од безсонної ночі. Соня чекає на мене. Тепер іще нема восьмої, значить, Андрійко ще не спить.

— Я не розумію... Автім даю, розуміється, слово.

— От і добре. Значить, даєте. Ну от. А роботу поки-що ми вам примудруємо таку. Часово, звичайна річ, так, щоб перебитись. Знання ніякого не треба. Так би мовити, дипломатичного характеру. Треба, розумієте, поїхати в один город і вмовити одного чоловіка, що абсолютної істини на світі немає, і що світ є не що инше, як тільки наша уява. Простіщими словами, дорогий мій, треба, щоб цей чоловічок змалював на суді деякі речі так, як ми їх уявляємо собі. А щоб це легче було зробити йому, ви поможете йому. Це все ж таки праця, — направляти свою уяву по иншому напрямі. А кожна праця оплачується. Аґітатор із вас добрий, і вам це легко буде зробити. Як ви на це, га?

— Себто, як же це?!

— Що саме? Ви про віщо?

Нема нічого більш зворушливого, як оця настовбурченість чесноти. З самого початку свого падіння.

— Ні, ви це серйозно?!

— Цілком серйозно, голубе. А що таке? Можете взяти на себе це доручення?

Нечипоренко раптом поривчасто підводиться й говорить поважним, колишнім своїм тоном, тим самим, яким колись давав мені прикази у справах орґанізації.

— Слухайте, товаришу Антоне (мене, в дійсности, звуть Яковом), — коли це жарт, то я знаходжу, що він досить дурний. Коли ж серйозно, то… то…

Він не знаходить слова, яке відповідало б його почуванням.

— Та що таке, любчику? Які жарти? Цілком серйозно. Ага, я ще забув сказати: гонорар вам я можу запропонувати триста карбованців за вдатне виконання і сто за невдатне. Видатки, звичайно, на мій кошт, їхати, як-мога, швидче.

Триста карбованців для чесноти при голодних очах і діточках — це поважний удар їй. Нечипоренко посміхається.

— Одначе, цього я не сподівався, Чого-чого, а цього не сподівався навіть од вас.

— Ну, голубчику, я не маю часу. Ви подумайте і приходьте з відповіддю. Тільки швидче. Бувайте!

Я встаю і злегка підіймаю циліндра.

— Здорово! — з непорозумінням говорить Нечипоренко. Він одсуває свою собачу шапку на потилицю й невідривно дивиться на мене. Я хитаю головою й іду вгору бульваром. На лавах, по тім боці, що в затінку, кудовчаться темними купками людські постаті. Я згадую, що сьогодні неділя.

Іду довго, але кроків за собою не чую. Нечипоренко стоїть на місці, чи, напнувши шапку по самі очі, спішить до своєї "жіночки" швидче розказати про все, що чула й бачила його чесна душа.

— — — —

Андрійко сидить у їдальні за столом і, схиляючи голову то на праве плече, то на ліве, поклавши язика на верхню губу, розмальовує коліровими олівцями якийсь краєвид.

Соня лежить у кріслі-гойдалці й читає. Побачивши мене, вона спокійно пускає книгу на коліна й питає:

— Чай питимеш?

Андрійко робить останній штрих, схоплюється й підбігає до мене. Я почуваю, як м'якнуть мені ноги від його дотиків. Підхоплюю його під пахви й високо підношу догори. Руки мої чують ніжну теплоту його тіла, й мені знову здається, що я злитий з ним, і що відірватись од його буде для мене фізично боляче.

— Вище, дядю Яша, вище! — кричить згори Андрійко і здіймає руки, намагаючись дістати до стелі.

— Ти його упустиш… — сухо кидає Соня.

— Дядю Яша, ще, ще трошки!

Але я спускаю його на землю й, держучи за руку, сідаю за стіл.

— Ну, як справи, малий?

— Та нічогенько. А в одного хлопчика сьогодні знайшли табак у кишені. Второкласник. Його виженуть. Глупо за таку дурницю виключати хлопчину. Правда, дядю Яша?

Я боюсь, що на моїм лиці занадто виразно помітно моє почування й, посміхаючись, кажу:

— А звичайно, звичайно. Чорт зна, що таке!

— Ей, дядю, ти знову смієшся! Я не хочу. Я з тобою серйозно, а ти… Коли я буду у другому класі, я теж куритиму!

— А тепер не куриш?

— Тепер іще рано, — поважно говорить він.

Так, він викапана мати. Ті ж самі блакитнувато-сірі очі, тільки не такі сухі та жорсткі, те ж саме пукате, як бік чайника, чоло, гостре підборіддя, біляве, невитке волосся. Ніс неправильний. І сьогодні мені здається, що в йому є щось качине, плескувате. Глибоке хвилювання та ніжність обхоплюють мене.

Я кашляю, закурюю й кажу Соні:

— Ти дуже сердишся?

— За віщо? — байдуже кидає вона, тримаючи руку на крані самовара. Потім закручує його й підсуває мені склянку міцного чаю, такого, який я люблю.

— Ну, за віщо… Але, бачиш, нема гірше, як грати у своїй кумпанії. Все дають один одному відігратися. Та так тягнеться доти, поки всі не потомляться…

Андрійко тягне руку, хоче піти. Я обіймаю його й садовлю собі на коліна. Він задоволений і зараз же починає нишпорити по моїх кишенях.

— Андрійку, тобі час спати… — каже Соня.

— Ну, ма-амо! Ти раз-у-раз, як приходить дядя Яша, женеш мене спати. А ще дев'ятої години немає.

Знайомий біль і жаль до себе вколюють мене.

— Так, правда, йди, хлопче, спати, йди…

А от же є якась підла насолода в цьому болю!

Соня, здається, розуміє мене, бо насмішкувато посміхається й підходить до нас.

— Ти повинен бути вже в ліжку в дев'ятій годині. Поки вмиєшся, роздягнешся… Йди, скажи Фені, хай поможе тобі. Прощайся з Яковом Василевичем та йди.

Андрійко помалу злазить із моїх колін і, коли вже стоїть долі, простягає мені руку. Я усміхаюсь, потискаю її й випускаю. Андрійко цілує матір і виходить.

Соня сідає проти мене, становить лікті на стіл і, з'єднавши кінці пальців, говорить:

— Мені, Якове, треба побалакати з тобою.

Коли за дверима їдальні зникає маленька постать, я стаю самим собою. Присуваю попільничку, закладаю ногу на ногу й одкидаюсь на спинку стільця.

— Слухаю з охотою.

— Я прохала б серйозніще вислухати.

— Серйозніщий од мене може бути хиба тільки ідейний веґетаріянець.

Соня деякий час мовчить, немов би занята своїми пальцями. Ніс у неї не Андрійків — правильний, суховатий, з рожевими, рухливими ніздрями. В Сосницького теж не Андрійків — м'ясистий, важкий; ніздрі, неначе цвяшком проткнуті. Мені здається, найвірніще дзеркало душі людини не очі, як гадають, а ніс. Бувають носи добрі, злі; м'ягкі, тверді; важкі, легковажні; хитрі, простодушні.

Соня зводить на мене Андрійкові блакитнувато-сірі очі й тихо каже:

— Не ходи до нас.

Всередині штовхає мені щось боляче, але я, не перестаючи посміхатись, злегка дивуюсь і кажу:

— Досить несподівана ґречність. Чому ж то так?

— Ґречности покиньмо. Тому, що твоє… тому, що ти погано впливаєш на всіх нас. Дмитро при тобі розпускається, нервується. Андрійко стає неслухняним, вередливим. Я також нелегко почуваю себе з тобою. Краще нам не бачитись.

Я мовчу. Ніс у Соні від хвилювання блідне, й губи стають іще тоншими, лице робиться сухим, колючим. Тепер видко, що їй двацять дев'ять літ, а то й більше.

Мені власне треба б устати й піти.

— Чу-удно… — кажу я, струшуючи попіл із циґарки й роздрібнюючи кінцем циґарки сіреньку грудочку. — Чу-удно. А я гадав собі, що впливаю на вас як-найблаготворніще. Друг дому. У справжньому розумінню цього слова, без лапок!..

— Ти, мабуть, не від того, щоб і в лапках бути другом?

Злість її не зовсім зрозуміла.

Соня поривчасто змахує руки з столу й нервово чепурить волосся. На мене не дивиться, але я почуваю, що вона чекає відповіди на ці слова. Якось особливо чекає.

— Через що ж раптом така постанова? Цілий рік буваю, й нічого і… так несподівано?…

Строго похмурює свої милі, широкі брови й, дивлячись убік, вже майже спокійним, звичайним сухим тоном каже:

— Бо ця постанова давно вже назріла. Я хочу сказати тобі отверто… Ти — людина глибоко неморальна, негарна й жорстока. Ти хитрий і вмієш ховати себе, але тебе все ж таки видно. В тебе нема нічого не то що святого, а… а навіть дорогого, цінного в життю. Я не знаю, на віщо ти

живеш. Побувши з тобою, почуваєш себе порожнім і зайвим. Стає нудно жити...

Немов із книжки вичитує, — видно, давно наготовила всі ці фрази й нераз повторювала їх про себе. Я вважно слухаю.

— ... Ти з усього смієшся й удаєш з себе розчарованого, але робиш це для того, щоб замазати свою бездушність і моральну порожність. І через це ти й жорстокий і... багато иншого, ще гіршого. Я не хочу торкатись твого особистого життя. Це твоє діло, живи, як хочеш. Але, коли ти своєю особою входиш у наше життя, я маю право охоронити себе. До твоєї появи серед нас Дмитро був порядною людиною. Він не був тим, що вісім-дев'ять літ тому, але не був і тим, чим він є тепер. Це ти навчив його сміятися з того, чому він раніще поклонявся, ти здеморалізував його. Так, так, ти! Це я раз-у-раз повторятиму. Ти навчив його грати в карти, писати брехливі статті, любити гроші, пити і... мабуть, зраджувати мене. Я певна, що ти не раз тягав його з собою до продажніх жінок. І спеціяльно для того, щоб тріумфувати, щоб тішитись і сміятися з нас, з нашого "семейнаго очага".

Мене, властиво, не дуже дивує цей потік обвинувачень і лайки. Він повинен був, зрештою, колись прорватися. Дивно тільки, що це, здавалось, без помітної причини сталося.

— Прости, Сонічко, що переб'ю. Бачиш, слухаючи тебе, можна подумати, що Дмитро якийсь хлопчик або людина без волі. Це раз. Друге, що він ніби справді так змінився. А третє, що я надзвичайно сильна натура. Нічого цього, серце, немає. Він не хлопчик, силу волі має таку, що дай Боже всякому, а я ніякого впливу не маю на його. Ти все це... Дозволь мені скінчити!.. Ти все це знаєш таксамо добре, як і я, але тобі треба до чогось причепитись, щоб вигнати мене. Автім, вибач мені, хиба не все-одно, яким способом ти це зробиш. Ти хочеш ще щонебудь мені сказати, чи мені вже треба йти?

Соня пильно дивиться мені в лице, немов би бажаючи примусити мене зніяковіти. Біля її очей виступила фарба, і здається, що очі горять.

— Для чого ти втисся до нас?

Голос погрозливий, тихий.

— Я не втискувався, Соню. Пам'ятаєш, ми зустрілись випадково, і ти сама запрохала мене заходити.

— Ні, ти втисся! Ти напрохався. Ти знав, що я повинна була ненавидіти тебе всі ці вісім літ. І все ж таки ти, з твоєю звичайною нахабністю й безцеремонністю, входиш у нашу родину і… руйнуєш її.

— Забобони, Соню. Сім'ю не можна зруйнувати збоку. Вона завсіди розпадається зсередини.

— Ну, це твоя, "теорія". А я кажу те, що бачила на власні очі.

Я позіхаю й підводжусь.

— Так. Вибач, ти у згоді з Дмитром усе це кажеш мені?

— Так, у згоді. В цілковитій згоді!

Вона каже ці слова необдумано, я це чудесно розумію. Але злегка вклоняюсь їй і кажу:

— Досить дотепно ви згодились: він мені винен дев'ятьсот карбованців.

Соня помалу встає, випростовує свою невелику, трохи плескувату постать і мовчки простягає до дверей руку:

— Ідіть звідси зараз же!

Я деяку хвилину стою і з усмішкою дивлюсь на неї. Мені треба багато зусиль, щоб удержати себе від найпевніщого виявлення дійсної правди: підійти, обняти й почать цілувати. Тоді виявилась би істина.

Я повертаюсь і йду, не сказавши більше ні слова.

— — — —

Безсонна ніч, Андрійко, розмова з Сонею, густе вечірнє повітря. Мені стає незрозуміло-весело, і буйний виклик спалахує у крові. Я вже не боюсь думати про все, що хочеться, про що нагадує весна, чортяка її бери!

Зсуваю циліндра на потилицю, розстібую шубу й, вимахуючи паличкою, йду легким кроком по тротуарі. Візники наввипередки закликають везти мене, сподіваючись добре заробити. Я відмахуюсь од них, голосно прохаю вибачення в дам, зазираю їм під капелюхи і… навіть не сміюся з себе в цей час.

Ось той будинок, у якому ми колись друкували на гектографі прокламації. Так, це він, то що з того? Старий, червоний, з полупленою штукатуркою, з сірими віконницями, переперезаними товстими дурними прогоничами, які не рятують ні від злодіїв, ні від жандармів. Там є маленька кімната, що виходить вікнами на подвірря. Там колись ми… Автім, ну її к чорту, чого я мушу про це думати?

Де мешкає той дурень Нечипоренко? Я б з охотою подивився на його "очаг".

Поперед мене плавно суне поміж плечами та головами біла шапочка. Пухнате, русяве волосся на потилиці нагадує мені щось знайоме. Невже вона? Поправляю циліндра й надаю ходи. Йду деякий час побіч і жадно

вдивляюсь. Вона! Та сама молошно-рожева щока, дитяче-строгий ніс і м'ягкі, лагідні риси лиця.

Я вмить почуваю, як у вісімнацять літ, несмілість і замішання. Що їй сказати? Як підійти? Як почати розмову?

Біла шапочка звертає в перевулок. Тут менше людей і місяць здається ясніщим. Я швидко наганяю шапочку й деякий момент іду позаду. Від неї подихає чимсь ніжним, надзвичайно-зворушливим, чистим. Я сам собі видаюсь ґімназистом, що причепився до ґімназистки, що складає про себе фрази, які скаже їй, і до самого дому не каже ні слова.

Шапочка озирається. Переді мною на мить з'являються двоє здивованих очей і зараз же зникають. Тоді я рівняюся з дівчиною, поштиво тримаю циліндра над головою і спокійно, влазливо, сам дивуючись, звідки беруться в мене такі ноти, говорю:

— Простіть, будь ласка. Дозвольте мені пройти разом з вами до вашого дому.

Дівчина по перших же згуках мого голосу хутенько обертається до мене й зараз же прискорює ходу. Але полохливости я не помічаю в її рухах. Я, стараючись іти поруч, не відстаю. Несподіване чуття сорому й ніяковости сковує мої думки й язик. Мені вже хочеться, щоб нічого цього не було, хочеться відстать, але я не можу через щось цього зробити. Йду мовчки й, почуваючи в себе дурновату посмішку на обличчю, дивлюсь на посріблений, немов покритий перламутром, профіль дівчини.

— Будьте ласкаві, дайте мені спокій, — раптом кидає вона мені нудьгуючим голосом, навіть не подивившись на мене. Так говорити може жінка, якій уже остогидли подібні сцени. Вони, не лякають її, не обурюють, а тільки заваджають.

— Я зараз дам… Простіть, ради Бога. Мені самому соромно… Але дозвольте мені сказати. Я декілька разів зустрічав вас на вулиці й раз-у-раз дуже хотів пізнати вас ближче. От і все. Запевняю вас, це правда!

Мабуть, вона схоплює в моїм голосі справжню щирість, бо з більшою, як мені здається, увагою зиркає на мене. Я вперше так близько бачу її лице, повернене до мене, й дивуюсь: воно зовсім инше, ніж з профілю. У профілю є щось безмежно-лагідне, слабеньке, ніжне, а так — обличчя серйозне, розумне, очі немов насмішкуваті, або сумні.

Вона відвертається, зупиняється й киває рукою візникові. Той з гуркотом підкочує. Шапочка сідає й, не озирнувшись, од'їжджає. Я від сорому перебіраю пальцями ніг і помалу йду далі. Біля воріт чується сміх. Мабуть, із мене.

— — — —

Лежу в ліжку й дивлюсь на стіну, на якій застиг смертельно-блідий промінь місяця. Спати зовсім не хочетьея. Коли я роздягався, здавалось, засну, як убитий. Але, як тільки ліг і погасив лямпу, почув, що сну як не було.

Перекладаю подушку на другий кінець ліжка й лягаю лицем до вікна. Місяць тепер по другий бік його, мені не видко його. За те я бачу блакитні й жовтуваті цяточки зір.

Холодне, гидливе почування туги важкою рукою лежить десь вище живота. Мабуть, від цього руки, ноги та все тіло здаються такими безсилими, що важко повертатись, важко підвестись і взяти циґарку з нічного столика.

Я знаю і свідомо повторяю собі, що це все мине через місяць, що це явище чисто фізіологічного порядку. Адже, нічого подібного в мене не було зімою. Моя туга подібна до того страху, який буває у свідомої,

інтеліґентної людини на цвинтарі. Вона знає, що ніяких мертвяків нема й не може бути, а тим часом увесь час почуває на тілі хвильки морозу. Це вікове, темне, дурне, з його треба тільки сміятись. Таксамо і з моєю тугою. Я звик бути в отарі, звичка ця йде від дитинства людськости, як і мороз страху від мертвяків. Більше нічого. І з цього таксамо найкраще тільки посміятись і забути.

Але ці міркування не помагають. Є туга, є нудьга, важка, гризуча, темна, неначе я зробив щось таке, що забув, і воно мені погрожує бідою.

За вікном на вулиці часом чуються веселі, гучні голоси, сміх, співи. Десь студенти, курсистки вертаються з театру, з вечірки. Тепер студенти все з веселих місць вертаються вночі додому. І добре роблять. На їхніх грудях під шинелями не лежать пачки прокламацій, і, коли прийдуть додому, їм не треба буде відмивати руки від гектоґрафського чорнила. І коли мине десять-двацять літ, їм не треба буде боятися своїх споминів, вони не будуть обходити місця своєї молодости, скоса позираючи на них із зневагою та викликом.

Справді, на віщо я живу? Рішуче не розумію. І невже на цих жовтих цяточках тягнеться теж ця чиясь злісна штука, що зветься життям? Уявляю, як повинно бути нудно тій істоті, яка з обов'язку свого становища мусить бути безсмертна: це ж така одноманітна, монотонна річ — життя. Родиться, розвивається, поживе, вмірає. І так вічно, вічно. Зоряні світи, окремі планети, людські царства, людина, мікроб — живуть одним шаблоном. Не розумію, який інтерес може бути в цій тяганині, кому й на віщо це потрібне?

Від цих думок моя нудьга немов трохи стихає.

Я дивлюсь на тремтяче, лагідне мерехтіння небесних цяток і намагаюсь уявити собі життя на них. Згадую канали Марса й думаю: а що, як людськість знайде колись спосіб літати у світових просторах? Допустім, використає світло, як засіб пересування. Світло в один момент

проходить, здається, сорок тисяч верстов. І все ж таки, до багатьох планет, од яких світло доходить до нас через декілька тисяч літ, не долетіти ніколи людині. А як навіть і долетить кудинебудь, то що тут такого радісного? На Марсі, чи де инде, таксамо, як і тут, родяться, живуть, страждають, умірають. Ну, чого прилетіли? Все те саме, не варто і хвилюватись. А то ще й бійка заведеться поміж планетними братами. У живих істот вона заводиться швидко.

Невідомо чого, мені стає сумно. Я дивуюсь: звідки йде цей сум? Через що? Де є той резервуар, із якого витікають чуття, і хто стоїть у їх гряниць? У кожнім разі, не завсіди свідомість.

І вже думки мої йдуть иншим напрямом. Я думаю про Соню, Андрійка, Сосницького, Панаса Павловича, Карачапова. Мені по-земному й боляче, і смішно, і важно все, про що я думаю. І немає нічого важнішого від цього, й вийти з цього людського кола неможливо, не дивлячись на всі філософії.

І я радий з цього суму, бо знаю, що засну швидко. Я лягаю на бік, покриваю голову ковдрою, згортаюсь по-дитячому бубликом, підтягнувши коліна до самого підборіддя, й починаю думати про "те".

— — — —

"Те" — моя давня, смішна звичка, про яку не знає ні одна душа. Я не можу заснути, поки не розкажу собі казку. Це в мене з дитинства. Я раз-у-раз засипав тільки під материні казки. Коли для инших моя звичка стала смішною, я мусів принести її в жертву своїй мужеській гідности й одмовитись од маминих казок. Але я замінив їх власними. І від того часу, де б і з ким би мені не доводилося проводити ніч, я неодмінно, хоч на декілька хвилин, кажу собі казку.

Мабуть, це властиве багатьом. І, мабуть, вони помітили таку особливість казок: до певного періоду казка оповідає про те, що є. Це,

власне, не казка, а відблиск дійсности в фантазії. Коли я на протязі багатьох літ складав історії, в яких моя особа творила ріжні подвиги, починаючий від геройських герців з Індіянами, драконами й кінчаючи перемогою над тюремними стінами, то я переказував те, що справді було. Бо в цім періоді все буває перемогою й визволенням.

У другому ж періоді приходить справжня казка, бо вона оповідає про те, чого нема й не може бути ніколи. Вона тужно заколихує, на хвилю відносить од того, що є, й помагає забути себе. І через те з нею ще солодче засипати, ніж із першою.

Під ковдрою темно, тепло й затишно, як двацять і більше літ тому назад. Я тихо починаю свою казку.

От я йду вулицею. Вечір надходить. Осінній дощик шарудить дрібним, пісковим шелестом у пожовклому листю. Тротуари не мокрі, а тільки масні від дощевого пороху. В палісадниках пухкими купами лежить збите жовто-червоне листя, від якого йде такий дух, як коли розітреш листок на долоні. Шибки вікон подібні до рябих облич.

Комір пальта в мене піднятий, я високо підібрав плечі, втягнувши в них голову, але мені все ж таки холодно. Я йду без ніякої мети, ні про віщо не думаючи. Ні, я думаю про те, що я страшенно самотній. Самотній же тому, що нікого не люблю. Найпевніща ознака самотніх та, що вони нічого й нікого не люблять. І коли я слухаю людей, що жаліються на самотність і запевняють, що вони люблять, я думаю про себе: бідолахо, тобі для чогось хочеться переконати мене, що в тебе в гаманці одночасно порожнеча й цілі скарби.

Плентаюсь помалу, дивлячись у землю. Часом підводжу голову, і тоді моє лице обвіває дощевий порох, як то буває часом біля фонтану.

Біля одного будинку, — я виразно бачу його: невеличкий, з червоної цегли, двоповерховий, перед ним палісадник, який творить немов

коридор до парадного, — біля цього будиночку, саме в початку коридора, зустрічаюся з жінкою в… в білій шапочці. Так, у білій шапочці, з білим коміром короткого пальта. Вона скидує на мене очима й тут же, вмить, неначе підстрелена, спірається рукою на тинок і стоїть так деякий момент, не рухаючись і не відриваючи погляду від моїх очей. Я теж, увесь пронизаний дивним чуттям, стою з піднятим коміром, з руками в кишенях, і з очима в її очах. Це тягнеться не більше п'ятьох-шістьох секунд, але мені здається, що я прожогом і довго несусь у якусь безодню, й серце моє в солодкім жаху поширяється.

Жінка відступає від тинка й непевними, ослабленими кроками йде в дім. Злегка вищить пружина дверей, двері грюкають за спиною жінки, й я розумію, що стою на вулиці, на тому самому місці, де тільки-що переломилось моє життя. І самотність, і бруд, і сором, усе лишилось на тротуарі, за палісадником, а я, новий, чудний сам собі, повинен іти в цей червоний будинок і провадити далі нове життя.

І от я йду в ті самі двері парадного. Вони таксамо вищать, неначе я наступив їм на хвіст, і певною ходою виходжу на другий поверх. Там я дзвоню біля дверей, що ліворуч, і жду.

Коли відчиняються двері, я в передпокою бачу її та покоївку. Усміхаюсь до неї й зупиняюсь біля порогу, не відриваючи від неї очей. Покоївка здивовано поглядає на нас.

— Роздягніться!.. — злякано й тихо каже вона. — Ідіть собі, Присю, це до мене!

Я скидаю вохке пальто й капелюх, з крис якого мені на груди стікає вода, що назбіралась там від дощевого пороху. Вона таксамо, як і на вулиці, безсило, спірається рукою на столик і розгублено, в тихому жаху й непорозумінню дивиться на мене. Я бачу, як її губи починають беззвучно рухатись, і знаю, що вона хоче сказати "що вам треба", або щось подібне до того, але вимовити цих слів не може.

Я підходжу до неї, беру її за руку й веду в кімнату, двері якої відчинені переді мною. Там світла немає, й я догадуюсь, що вона стояла тут біля вікна і з цим же жахом дивилась на мене, на вулицю. Вона покірно йде за мною, не кажучи ні слова, й зупиняється тоді, коли зупиняюсь я. Двері з передпокою я зачиняю за собою і в синьому присмеркові бачу проти себе бліде лице з великими, некліпаючими, зачарованими очима. З її руки, яку я випускаю, в мене ллється невимовне хвилювання. В мене таке почування, ніби я ціле життя не випускав цю руку з своїх рук, ніби це рука, яку подав мені ввесь світ, де я до сього часу почував себе смертельно-самотним. Безмежно рідна, близька рука…

І от я одною рукою тихо наближаю до себе цю руку, до своїх грудей, другою рукою побожно обіймаю ніжні плечі її і схиляюсь до її уст, розкритих, гарячих од солодкого жаху.

Десь щось падає, й ми випускаємо одне одного. В очах мені стоїть туман, і я мимоволі помічаю здивовано, що важко, трудно дихаю, й серце гупає. В ногах така ослабленість, що я, похитуючись як видужуючий, підходжу до вікна й сідаю на стілець. Вона теж одходить убік і сідає біля стіни.

Я дивлюсь на голі вершечки дерев із самотними, поодинокими листками, що безнадійно, стомлено похитуються, немов роблять слабенькі спроби відірватись і піти за товаришами; дивлюсь на олов'яно-синій сутінок вечеріючого неба й потроху, неначе хто підпихає мене, приходжу до себе. І густа, широка, могутня радість, як вода у повідь, сповнює мою душу.

Я підводжусь, нехапливо підходжу до неї й сідаю поруч. Вона знов здригується, як здригується полум'я свічки, коли підходиш до його. Все обличчя я ледве розбіраю на тлі сірого вікна, але очі виразно бачу, м'які, лякливі, таксамо повні непорозуміння, чекаючі ще чогось.

В сусідній кімнаті чується гомін.

— Ідіть собі! Ради Бога, йдіть! — раптом шепоче вона.

— Я завтра побачу вас?

— Так, так.

— Де?

— Не знаю… Ради Бога!

— На бульварі проти собору? Сім годин? Так?

— Так, так!

— Повторіть!

— На бульварі, проти собору. Сім годин.

*

Ми вже багато-багато разів сидимо на бульварі, проти собору.

Вона вже не віднімає своєї руки й сидить із таким виглядом, неначе скорилась неминучій долі.

Я кажу їй:

— Я можу запропонувати тобі тільки те, що маю: моє жагуче бажання тебе, твоїх уст, грудей, усього твого тіла, співзвучного, рідного мойому. Я не обіцяю тобі нічого: ні вірности, ні вічности мого бажання, бо, кажучи так, я збрешу й тобі й собі. Але є в мене, крім цього, ще одне: це моя давня, викохана довгими роками туга за матіррю дітей моїх, за другом і товаришем мого життя. Маю тайну, несмілу мрію обновитися в моїх дітях

і оправдати забруднене, загиджене мною моє існування. Коли ти шукаєш батька твоїх дітей, коли маєш і ти тугу за товаришем життя й віриш моїй тузі, коли маєш сміливість шукання й не боїшся можливих помилок та невдач, то я можу запропонувати тобі ще одне, — ось це моє давнє шукання, мою мрію, мою тугу за створенням себе… Я не знаю тебе, й ти не знаєш мене. Ми знаємо голос наших тіл, старий, прекрасний, могутній голос наших предків. Він сповнює наші душі п'яним і радісним, як старе, густе вино, хвилюванням та захватом. Але не вірмо йому, бо це тільки старий, легковажний гуляка-бог, що сумлінно виконує своє призначення. Не вимагаймо від його більше від того, що він може дати. Його діло звести нас, штовхонути одне до одного. А що з нами далі буде, це не обходить його. Заспіваймо ж йому славу й подяку, але не складаймо на його нашого життя. Чи розумієш ти мене, моя бажана?

Вона злегка потискує мою руку й дивиться на мене коротким, соромливим поглядом, за яким я з невимовним хвилюванням схоплюю посмішку старого, прекрасного гуляки.

*

І от я вже не хижак-адвокат, що годується стервом закона, дуростю, безпорадностю та жадностю своїх жертв. Я скромний повірений, що боронить проти закона й хижаків довірливих та безпорадних.

Ми живемо в маленькій ясній кімнатці. Я заплатив усі борги, відмовився від "гонорарних" справ, і наш бюджет що-місяця примушує нас приймати ріжні героїчні постанови: ми ходимо на дешеві місця в театр три рази на тиждень, пробуємо свої сили на веґетаріянстві, я курю дешевий тютюн, а вона не їсть яблушної пастилі, яку страшенно любить.

Але що більше цих маленьких жертв, то ясніще та легче в мене на душі. Неначе скидаю з себе налиплу, брудну, тверду кору й вертаюсь до юнацтва.

Коли ж знайомимо одне одного з своїми приятелями, то не знаємо, як казати, й називаємо просто своє призвище. Ми не кажемо: це мій чоловік, або це моя жінка. Нам соромно й ніяково так казати — ми ще не чоловік, і не жінка. Ми поки-що любовники, товариші веселого п'яного бога. Ми бенкетуємо і справляємо орґію нашого п'яного кохання.

Але мимоволі несвідомо й потай стежимо одне за одним. Мені не все подобається в ній. А вона, здається, не зовсім вірить мені. Коли мине орґія, вона думає собі, я піду від неї; так усі роблять. І мені не подобається, що вона плаче від цього, тільки плаче. Вона повинна инакше почувати. Я не знаю, як саме, й не можу навчити її, але плакати не треба.

Автім, може, й так добре, — я ж не піду від неї все-одно. Як я можу піти від тої, яку сам вибрав?

Нарешті, коли минає багато-багато часу, коли проходить орґія, я почуваю, що тепер знаю й люблю її. І раз питаюся її: що таке любов? Вона відповідає: це те, коли ніщо не існує, окрім його.

Значить, вона ще не любить мене.

І знов згодом задаю їй те саме питання. Вона каже: любов — це страх загубити.

Ні, й тепер вона ще не знає, що таке любов.

І от, нарешті, вона сама каже мені: "Як дивно: я люблю світ, я люблю людей так, як ніколи не любила. Від чого ця жалість у мене, і зворушення, і така хороша печаль? Я вже не боюсь загубити тебе, бо це ж неможливо, правда? Ми так вросли одне в одного, що я вже не розумію слова "загубити". Кого загубити?. "Себе?"

Тоді я бачу, що вона знає, що таке любов. Тепер ми не можемо ні загубити, ні звязати себе.

І тоді ми входимо у світ обновлені, злиті в одному. Тепер ми муж і жона.

У нас син. Це маленьке, чудесне створіння, що дивним способом одділилось од нас і...

*

Але тут моя казка кінчається: глухий біль, старий, як давня рана, болюче ниє в мені. Зразу стає душно під ковдрою, і я скидаю її з голови. І в ту ж мить у мої очі б'є світло місяця. Він підліз до самого вікна і блідо посміхаючись, неначе піймaний на чомусь стидкому, не кліпаючи дивиться мені в лице.

Я повертаюсь на другий бік і з тайною надією прислухаюсь. Ні, біль є. І тепер я вже знаю, що нескоро засну.

Так, є. Я підводжусь, беру циґарку з нічного столика, запалюю й сиджу в постелі.

В соте — та де там! — в тисячне питаю себе: а що ж, як ні? А що, як вона вигадала цю підлу помсту за те, що було вісім літ тому?

І знову, й знову я перебіраю в пам'яті всі дрібниці того проклятого вечора. І знов не бачу за собою такої провини, яка б рівнялася цій карі. Вона ж знала, що я не любив її. Знала, знала! Ніколи жодній жінці я не казав "люблю", коли не міг сказати з повним серцем. Я міг зовсім не відповісти на це питання, міг викрутитися жартом, поцілунком, софізмом, але не збрехати.

А в нас же й ніякої розмови про любов ніколи не було. Не було навіть того, що зветься фліртом. Ми були партійними товаришами, тай годі. Правда, вона частенько шпигала мене моїми любовними пригодами, я на це відповідав жартами, та на тому й кінчалось. Я навіть не розумію тепер, як між нами могла виникнути та проклята хвилева близькість. Не розумію. Чи вино, справді, так зробило? Чи радість із приводу втечі товаришів, од якої хотілось усіх обіймати, цілувати й робити всякі дурниці?

Ну, а вона ж, вона? Адже, здається, й вина не пила? Невже, дійсно, з її боку було щось серйозніще за хвилеву дурість? Инакше як же пояснити її поводження в той вечір, на тому березі Дніпра? Бо, власне, вона взяла мене, а не я її. Ніразу я цього не сказав Соні, але повинна ж вона знати це сама, повинна пам'ятати, як тягла мене, як шарпала, як викликала те, що потім назвала "скотством".

І коли другого дня прийшла до мене, невже серйозно думала, що я можу назвати її жінкою?

А, мабуть, так думала, або, принаймні, хотіла. Бо чого ж так глибоко, так смертельно образилась на моє (правда, досить поганеньке, боязьке) мовчання? Чого так раптово, у два тижні, повінчалася з Сосницьким?

Чи просто хотіла сховати слід гріху? Зробити законними будучі наслідки?

Добре! Але на віщо ж через вісім літ після того заявляти мені, що мій "наслідок"? Що Андрійко — мій син!

Чудово, хай навіть так! Але для чого через кілька днів після сеї заяви брати свої слова назад і казати, що вона сама не знає, чий син Андрійко? Для чого це? Щоб піддати мене безперестанній, вічній карі сумніву?

Але ж це вже помста, це знущання, злість, умисність! А коли так, то хиба варто вірити їй? Хиба не можна допустити, що вона все це, від початку до кінця, вигадала, що Андрійко ні в якій мірі не є мій син, що їй це чудесно відомо, але вона видумала це, щоб усе життя мати наді мною жорстоку владу?

Так, це правдоподібніше за все. Так, так, це власне так! От виразно пригадую собі, як вона казала мені це. Цілий місяць після зустрічі, не бачившись вісім літ, не знаючи нічого одне про одного, цілий місяць поводячись зо мною так, що ні про які тайни не можна було подумати, вона раптом згадує, що Андрійко мій син. Я знаю, коли в ній зародилася ця ідея: тоді, як вона мене бачила з Андрійком і Васильком. Я не вмію поводитися з дітьми, я дурію і стаю якоюсь квашею.

Так, вона добре розрахувала свій удар: Андрійко мій син!

Чудесно! Але через що ж таки, ця катеґорична заява вмить міняється? Через що?

Я дивлюсь на місяць, місяць дивиться на мене й винувато посміхається. Беру знов циґарку, закурюю й напружено думаю.

Ага, от через що: вона побачила, що цею звісткою не досягла бажаної мети, — занадто мало страждання дала мені. Я прийняв цей факт без особливого болю. Правда, він уразив мене, схвилював, але в той же час сповнив усього новим чуттям, таким великим, що в йому потонули всі умовности. Я знав тільки, що Андрійко — мій, що цей хлопчик з гострим підборіддям і розумними, теплими очима — мій син, частина моєї істоти, яка відділилась од мене й росте окремо. Це було найголовніще для мене.

І вона побачила, що, замісць страждання, яке повинно було знищити мене, дала мені щось таке, що підіймало. І тоді вона знайшла більш

певний спосіб: "призналась", що збрехала, що сама не знає, чий син її Андрійко.

От, коли вона могла цілком задовольнитися, вона сама злякалась, коли побачила, що зробив її удар зо мною. Вона сама не сподівалась такої сили його.

Дійсно, це все так. А коли так, то невже найтупоумніщому йолопові не видно, що все це нісенітниця, що нічого спільного зо мною Андрійко не має, і що мені треба раз на все покінчити з цим, одірвати від себе цю думку, притоптати чуття, розкидать ногами недогарки його й засміятися в саме лице Сонічці?

А на віщо вона раз-у-раз одриває від мене Андрійка? Щоб не дати затихнути сумнівові й закріпитися вірі, що він мій?

І через що в передостаннє побачення горіло під очима лице в неї? Чого співала романси з таким натиском у поглядах і голосі? І за що вигнала, заборонила бувати? Поганий вплив? Неморальне життя? Та хиба ж це новина для неї?

А що, як я запропоную їй такого роду комбінацію: слухай, мовляв, Соню, візьми Андрійка з собою, лиши Василька Дмитрові та йди до мене, будемо разом жити?

Може, вона саме до цього й підштовхує мене своїми оцими вчинками? Дмитра вона не любить, це мало не в перший же день зустрічі сказала мені. (Він її також, здається, не любить). Він надокучив їй, і вона, мабуть, хоче свіжих полових почувань. Для легеньких стрибань у гречку вона занадто багато говорила про моральність, занадто довго старалася переконати всіх, що їй гидкі ці "скотства". Значить, треба обставити це поважніще, ідейніще. Та й тривкіще, постійніще буде так.

Я посміхаюсь, жбурляю в куток циґарку й лягаю. На лиці та на грудях мені лежить мертве світло місяця. Тиша навкруги така, що шумить у вухах.

Андрійку! Хлопчику мій, де ти? Чи існуєш ти? Чи ти це спиш там, на Базарній, з ніжно загостреним підборіддям, яке так зворушливо червоніє від морозу?

Господи! Та невже ж я ніколи-ніколи не зможу дізнатися справжньої правди, не зможу віддати свою душу зголоднілій моїй любові?!

Беру подушку, перекладаю знов на другий бік і лягаю спиною до місяця. Тепер його світло падає на бік шафи й ясно освітлює її.

Я стараюсь більш не думати про Андрійка й силкуюсь заняти свою думку чимнебудь иншим. Думаю про справи, клієнтів, карти, гонорари. Вираховую, скільки зароблю в цей місяць, комбіную оборону найближчих процесів.

— — — —

І знов непомітно вертаюсь до Андрійка. Знов починаю від початку, пригадую, уявляю "качиний ніс"; думки міняються, міняється вся Соня, я вже вірю їй.

Я схоплююся, стискаю кулаки і в сліпій люті кричу:

— Будь проклята!! Будь проклята! Нічого нема, нічого! Відчепись од мене!

Засвічую лямпу, хапаю перші, що попадаються під руки, папери й читаю.

Коли починає сіріти в вікні й усе моє тіло горіти від двох безсонних ночей, я гашу світло й падаю в постіль, ні про що вже не думаючи й бажаючи тільки сну.

— — — —

Я понурий і злий. Кричу без вини на секретаря, на Миколу, і з злістю бачу, що вони від усеї душі ненавидять мене. Секретарь іде в якійсь справі, і я лишаюсь сам.

Голову ломить, і біль переходить у виски.

Комусь Микола відчиняє.

Влітає Панас Павлович Кривуля. Не входить, а влітає. Це діється так незвичайно, що я, ще не бачучи як-слід збентеженого Кривулі, почуваю, що сталося щось катастрофічне.

Завсіди спокійний, до втоми тверезий, чепурний, благообразний, приват-доцент філософії, трошки скептик, але не злий скептик, а удаваний, щоб сховати під цим скептицизмом м'ягкість характеру, якої соромиться, — Панас Павлович у сю мить не то п'яний, не то невмитий, але виразно й дуже схвильований. Його волосся, — звичайно ретельно зачесане набік, немов жовта шапочка, — тепер лежить на чолі неохайними, влиплими від поту кільцями. Насмішкувато-добрі, трохи короткозорі очі, запалені й обведені оранжевими припухлими повіками, моргають з-за пенсне напружено й розгублено, немов туди попала порошинка. Все лице з незайманим рум'янцем ясного блондина, з м'ягким безвольним носом, здається пожованим, брудним і дурноватим.

— Дома? — відривчасто кидає він, налітаючи на мене грудьми й машинально тикаючи руку. — Слава Богу! Думав, що не застану…

— Що таке, Панасе Павловичу?

Я підводжуся, здоровкаюсь і підсуваю йому фотель. Він гепається в його, важко сопучи, й починає шукати хустку по всіх кишенях. Його жилетка, застібнута тільки на горішній та нижній ґудзик, роззявляється від рухів, і видно білизну. Не знайшовши хустки, він забуває про неї й раптом, дуже кліпаючи, дивиться мені в лице. Потім одразу рішучим, грізним, але в той же час немов би зляканим голосом заявляє:

— Годі! Розводжуся з жінкою. Беретесь помагати? Але негайно, негайно! Зараз же, моментально!

— Берусь, Панасе Павловичу!

Я бачу, що говорити йому в цю хвилину про те, що розвід в один мент не робиться, нема ніякої рації.

— Чудово! — грізно стріпує він головою, від чого кільця підстрибують на спітнілому лобі.

— Чудово! Буде з мене, буде!

— Що сталося, Панасе Павловичу?

З великим трудом мені вдається вияснити таку річ.

Варвара Хведорівна сьогодні вранці пішла до Олександри Михайлівни, влетіла до неї в хату і вчинила "принципіяльну" балачку, на закінчення якої впарила дівчину по лиці. Після того спокійно вернулась на лоно сім'ї, де й стала піджидати Панаса Павловича. Ждала вона його в озброєнню своєї правоти і приготована як-слід, бо знала, що Панасові Павловичеві буде відомо про "балачку" з Олександрою Михайлівною раніще, ніж він прийде додому. Дійсно, Панаса Павловича викликано з гімназії, де він саме мав лекцію. Він моментально погнав додому страшенно розлючений, з непохитним наміром "убить або, принаймні, скалічити цю паскудну гадину".

Яким способом він майже п'яним став, про це Панас Павлович розповів дуже невиразно: хотілось пити, ну, побачив по дорозі ресторан, зліз і випив. Та, окрім того, з такою особою, як його мила дружинонька, по-людськи балакати неможливо, коли хочеш добитися яких результатів. Випив він небагато: три чарки коньяку та дві пляшки пива, — пиво від згаги. Але досяг блискучих результатів; він балакав з Варварою її власною методою: загилив їй аж два ляпаси й заявив, що "рішучо, категорично й на завсіди розходиться з нею".

Панас Павлович то схоплюється, маючи намір побігати по хаті, то, зробивши кроків зо два і наткнувшись на шафу або стіл, знов сідає й дивиться на мене напружено кліпаючими очима.

— Ні, ні, я навіть радий цьому! Надзвичайно радий! — час-від-часу говорить він з лицем людини, що вистрибнула з пожежі й не має чого радіти.

— Принаймні, тепер уже справжній кінець усьому. Ні, ви тільки подумайте, подумайте, який це жах: дев'ять — десять літ прожити в одній кімнаті з чужою людиною; з ворогом спати на одній постелі й безперестанку боротися з ним за всяку дрібницю, за кожний свій крок. Га? Чорт зна, що таке! Незрозуміло! Тільки в людей можуть бути такі безглузді, дикі ситуації. Ні, я радий, що так вийшло, я радий!

Він сідає з виглядом людини, що покінчила з цим питанням, і з полекшенням одкидається на спинку канапи, немов даючи собі, нарешті, спочинок. Але вмить усім тілом перехиляється до мене і, блискаючи склом пенсне, шепоче:

— Та ви знаєте, що вона примушувала мене брать хабарі? Знаєте? Так, так, хабарі! Від учнів, од їхніх батьків. Я особисто не брав, я навіть удавав, що не знав про це. Брала вона, на чорний хід ходили до неї. А потім на мене робила пресію в певному напрямі й годі. Дивуєтесь? А розумна, освічена, поступова жінка! Музику любить, театр розуміє,

відчуває щиро. В політиці переконана республіканка, мало не анархістка. Так, так! І разом з тим безмежно-еґоїстичний, злий, жорстокий паразит. Просто паразит! Та вона ж нічого не робить! Нічогісінько! Обід варить прислуга, хату прибірає прислуга, за дітьми ходить прислуга. Вона ж тільки їсть, спить, щось там собі почитує, їздить по концертах, театрах, розводить розумні, цікаві балачки й більше нічого. Та за віщо?! — раптом одхиляючись назад і простягаючи до мене вивернені долонями догори руки, з непорозумінням і благанням кричить він. — За віщо, питаю я вас?! Та це ж... досмертній грабіж! За те, що вона викинула з себе два шматки живого м'яса, викинула з скотячим вереском, страхом, прокльонами, за ці подвиги вона все життя має право сидіти на шиї людині, має право вмішуватись у його життя, нівечити його, оплювати, зогидити? Так? І замітьте, замітьте собі: вона цілком щиро вважає себе безмірно вищою від тих, що варять обід, роблять панчохи, годують дітей. Для неї це все міщанство, рабство. Та ви знаєте, ви знаєте, що нема гидкіщої, нема паскудніщої істоти на землі, як жінка матеріяльно забезпеченого інтеліґента... Запевняю вас, запевняю! Що таке наші жінки, жінки професорів, відомих адвокатів, письменників, лікарів, інжинєрів, як не паразити, як не досмертні грабіжники своїх чоловіків, як не павучихи, що пожирають своїх самців? Жінка мужика, робітника, купця, навіть поміщика, проста немудрствуюча "міщанка", як люблять ці паразити називати їх, робить своє діло в життю, хазяйнує, виховує, як уміє, своїх дітей, чесно заробляє хліб і любов. А ці? А ці, я вас питаю? О, ці сміються з чотирьох німецьких "к": Kinder, Küche, Kirche і... і ще якесь там четверте. О, яке міщанство! Поступова інтеліґента жінка стоїть вище... О, чортяка б вас забрала! — смішно хапає себе за голову Панас Павлович. — Та в чому ж, у чому ця їхня поступовість? Чи хоч люблять вони своїх дітей? "Любов матері, любов матері, любов матері, ах, любов матері!" Та брехня! Батьки, так, так, батьки більше, дужче, благородніще люблять своїх дітей. От візьміть, пригадайте сім'ї своїх знайомих, от візьміть, і ви побачите, що батьки люблять, по-справжньому люблять, а матері тільки по-собачому. Та й то, коли вона поступова жінка, то й собачої любови, немає, бо це ж "міщанство". Ой, ні, ні, я більше не можу! Я вас прохаю, Якове Василевичу, заявіть їй просто й ка-те-ґо-рично, що коли вона не піде на мої умови, коли вона не віддасть сина, то я на все здатний, на

все. Скажіть, що я згоден давати їй три чверти, — чуєте! — три чверти мого заробітку, але хай же раз у життю зробить благородно. Намалюйте їй, розумієте, намалюйте як-слід, ви адвокат і розумієте самі. Головно ж, дайте їй зрозуміти, що в неї нема ніякого права на мене. Оцю, оцю ідею, головним чином, вбийте в неї! Бо в цій ідеї половина її мерзот… Адже вона, наприклад, уважає, що Олександра Михайлівна грабує її. І не лицемірно вважає, в тому то й біда, що ні, а щиро, всею істотою переконана в цьому… Я з нею більше не можу говорити. Я бачити не можу її. Ви вже самі, голубе, будьте другом. А найголовніще, Діму зараз же, негайно до мене. Це найперша умова. Майте на увазі, що вона захоче лишити його в себе, то Боже борони вас згоджуватися. Ні на ніяких умовах на це не йдіть. Вона буде натякати про любов матері — не піддавайтесь. Ради Бога, не піддавайтесь ані на хвилину! Вона розумна і психолог, дивіться!

— Не бійтесь, Панасе Павловичу!..

— Боюсь, їй-Богу, боюсь! Ви ще добре не знаєте її. І коли Діма, наприклад, через щонебудь там почне той… ну, скажем, плакати, чи що, так ви не вважайте. Це пройде! Вона ж здатна на все, рішуче на все. Діти й так уже дивляться на мене як на якогось розпусника, ката й деспота. Галя цілком на боці матері, на ту я вже махнув рукою. І знаєте, чудне явище: немов чужа мені дівчина, а рідна ж дочка. Ну, та хай!.. Але син?… Е, вона знає свою силу. Ради Бога, Якове Василевичу, глядіть же, перший і останній пункт: Діма.

І довго ще він повторює цей пункт і дивиться на мене трівожними, зляканими очима.

— Ах, голубе, ви щасливий чоловік, — каже він, трохи заспокоївшись: — ви не знаєте, що то таке бути батьком. Ви не знаєте, що то за страшне чуття, як воно не піддається ніякій контролі, ніякій логіці. Чорт його знає, що за сила! Я вам заздрю: вільний, самотній, незалежний. Ніколи не майте дітей, а коли захочете мати, то… будьте обережні, ох, будьте обережні!

— Ах, голубе, ви щасливий чоловік, — каже він, трохи заспокоївшись: — ви не знаєте, що то таке бути батьком. Ви не знаєте, що то за страшне чуття, як воно не піддається ніякій контролі, ніякій логіці. Чорт його знає, що за сила! Я вам заздрю: вільний, самотній, незалежний. Ніколи не майте дітей, а коли захочете мати, то… будьте обережні, ох, будьте обережні!

Потім ми вмовляємось, що Панас Павлович шукатиме для себе й Діми помешкання, а я піду до Варвари Хведорівни. Ввечері ж ми зійдемось у Олександри Михайлівни.

— — — —

Ще одна візита: Нечипоренко. Входить, не роздягшись, тримаючи, як дворник, у руці собачу шапку. Простує до мене, дивлячись кудись убік. Я вже бачу, що він прийшов приняти мою пропозицію. Його вигляд хоробливий: під очима бурі западини; ніс синюватий, голодний; щоки, вкриті кучерявою порохнявою борідкою, втягнуті, як у старої людини.

Я злегка підводжусь і, простягаючи йому руку, кажу:

— Доброго здоров'ячка, Нечипоренко! Що скажете?

Одначе він моєї руки не бере, від чого я червонію, зупиняється й, дивлячися просто на мене, тихо питає:

— Які ви мали підстави вчора робити мені таку пропозицію?

В голосі немов немає нічого погрозливого, ні обуреного. Ніби, справді, йому дуже важно знати ці підстави. За цим тільки й прийшов.

Я роблю холодне, трохи непорозуміле лице й відповідаю:

— Ваше особисте прохання про допомогу, добродію Нечипоренко…

Слова "прохання", "допомога" досягають своєї мети: Нечипоренко червоніє до такої міри, що навіть мені стає ніяково. Від цього він деякий час стоїть мовчки й розгублено дивиться на мене.

— Я прохав у вас роботи, а не допомоги, — нарешті хрипко й тим же тихим, зарані, видно, наготовленим голосом говорить він.

— Так… — з легким непорозумінням кажу я, тим самим показуючи, що в даному разі робота й допомога те саме. І чекаюче дивлюсь на його, — швидче, мовляв, викладай свої прохання й забірайся геть.

— Але… але яке ви мали право пропонувати, мені подібну роботу? Я подав вам привід до цього чим-небудь?

Я вдаю, що не розумію, чого він хоче й нетерпляче кажу:

— Та, звичайно, дали: ви прохали роботи. Але в цей момент чого вам, власне, треба від мене?

Нечипоренко перекладає шапку з одної руки у другу й витирає долонею червоний, горбоватий, лисий лоб. Мабуть, він приготовив цілу промову, але тепер не може пригадати ні одного слова.

— Я всю ніч думав про ваші слова… — починає він, дивлячись на мене впертим, блискучим, як у голодних або хворих, поглядом. — Скільки в них жаху! Всього дев'ять літ, як ми останній раз бачилися з вами. Тільки дев'ять літ!

— Слухайте, добродію, для приємних споминів у мене нема часу. Будь ласка, скажіть, у якій справі я вам…

— Справи в мене ніякої до вас нема — і не може…

— В такім разі…

— І не може бути з вами. Я прийшов тільки для того, щоб хоч одному мерзотникові висказати…

— Але ви, мабуть, забули, що в мене є локай, який може вам показати, в який бік одчиняються двері?…

— Ні, не забув. І з цікавостю подивлюсь, як ви будете це робити. Ні, я це передбачав, ідучи до вас. Це я передбачав.

Він іще декілька разів каже "я це передбачав", хвилюється й озирається, немов тріумфуючи і ждучи, що його зараз почнуть викидати за двері. Мені приходить до голови, що він з'явився власне з цею метою: зробити мені скандал, примусити мене вигнати його, а потім про це благородно репетувати на ціле місто.

— Що вам треба від мене?

— Щоб ви вигнали мене. Прошу! Будь ласка!

Він навіть робить два кроки до стола, де я сиджу. Я бачу, що він формально хвора людина: губи запеклися, очі фосфорично блискають, руки трусяться, ввесь пошарпується якось.

— Виганяти вас нема за що! — кажу я спокійно й холодно. — Я прохаю вас сказати, що вам треба від мене й не забірати мені часу, я дуже занятий.

— Мені треба дати вам зрозуміти, що ви не мали ніякого права, чорт вас забірай, пропонувати мені ту гидоту! Ви по собі судили. І, мабуть,

гадали, що всі такі, як ви. Коли б ви мені триста тисяч пропонували, — чуєте, триста тисяч! — то й тоді я вам одповів би таксамо. І ви це самі знали, знали добре, але хотіли поглузувати, помститись за те, що самі зробились паскудником. Можете кликати свого локая! Чуєте? Так, ви паскудник, це я вам отверто кажу. Кличте локая!

— Заспокойтесь, Нечипоренко, і не хвилюйтесь по-дурному. Я не маю ніякого наміру кликати локая. В мене тільки одно прохання: чи не можете ви вилаяти мене швидче, я занятий.

— Я не лаю вас, а серйозно і спокійно кажу вам, що ви паскудник. Бо тільки паскудник може бути такий жорстокий і цинічний. Людина помірає з голоду, колишній товариш, людина, яка шукає чесної роботи, а їй цей товариш, що колись був у революціонерах, цей... мерзотник, пропонує гидоту. І називає це заробітком. Ваш заробіток, це правда, але не мій. Не мій!

Він робить іще крок до стола, грізно трясе шапкою, затисненою в кулаці. Я дивлюсь на його спітніле лице й розумію, що йому треба вилаяти мене, треба викричатись, виявити власне благородство: адже він заслужив це, він одмовився від трьохсот карбованців, а дома десь, справді, помірають із голоду. І тим паче повинен ненавидіти мене, що ці триста карбованців викликали стільки завмерлих потреб, стільки мрій. "Дитинчата", мабуть, не одягнені, голодні, з такими ж блискучими, фосфоричними очима. "Жіночка" кашляє, лежить. А він, маючи в руках триста карбованців, шпурляє їх у пику паскудникові. І я розумію, що треба власне шпурнути, треба зробити позу, наробити галасу, — хоч цим дати собі компенсацію.

Я мовчу й дивлюсь на Нечипоренка. "Тепер він скаже ще щось ефектне, дуже горде, повернеться й вийде".

Він раптом простягає до мене обидві руки і з самого дна душі, з одчаєм і болем, від яких я всередині здрігаюсь, питає:

— Невже це ви?! Товаришу Антоне! Згадайте! Ви ж були найчесніщим, найпорядніщим, най… най…

Він не знає, як найсильніще висловити мої колишні якости.

— Найпалкіщим і найвідданіщим! Мені наплювать на триста карбованців, на поміч, на все, але я всю ніч не міг заснути через вас. Невже можна до такої міри змінитись? Що ж це, Господи?! Я неначе в якомусь кошмарі живу ці два тижні. Я знав, я знав, що не застану нічого з того, що було. Але я не гадав, що це в такій страшній формі могло статись. Я думав: ну, потомилися, зневірились, поховались, забули, пристали. Але є ж у них хоч ідейне співчуття, хоч сум, хоч жаль за минулим. Це ж їхня молодість була, вони ж найкращу пору свого життя віддали за те. Не можуть же вони бути такі байдужі. Не можуть!

А я дивлюсь на його неохайну борідку, на червону у зморшках шию і з злостю думаю: "А що, як би одягти цього щиро боліючого зрадою товаришів чоловіка в гарний костюм, гарно постригти, вимити, покласти йому в кишеню чекову книжку тисяч так на трицять, що сталося б з його чеснотою?"

Нечипоренко ще деякий час стоїть, немов у задумі, потім витягає з кишені щось загорнуте в папірець і мовчки кладе на стіл переді мною.

— Мій довг… — тихо каже він. Далі знов бере пакуночок, розгортає його й рахує. Папірцями: вісім карбованців; сріблом: два. Ці гроші він позичив був у мене своєї першої візити до мене. Мабуть, нашкрябав у себе все, що міг, ще щонебудь продав і приніс. І почуває тепер гірку, болючу насолоду.

— На віщо ви це? — серйозно і з досадою кажу я. — Встигли б ще.

— Не хочу! — раптом з вибухом люті смішно випростовується він. — Розумієте?! Маєте! Про проценти не було балачки. Але, коли вважаєте справедливим, можу і проценти вам дати.

Проценти ці він, мабуть, не раз про себе смакував. І сріблом два рублі навмисне приніс, щоб підкреслити. Я беру папірець із грошима й недбало відкидаю його до каламара.

Нечипоренко, круто відвернувшись, повертається й виходить, одягши шапку ще в хаті.

— — — —

На розі бульвару я знову бачу даму в чорному з хлопчиком. Щодня, виходячи з суду, я зустрічаю їх тут. Хто вона, ця самотня жінка? Довге, чорне пальто, чорний капелюх, немов у жалобі, з сірим, як у подорожніх, вуалем, що двома кінцями спадає їй на спину. Не то несмілість, не то соромливість у манерах. Через що завсіди сама, чого так довго гуляє? (Часом, ідучи в суд і вертаючись, я бачу її все на тому самому місці).

Вони сваряться. Хлопчик тупотить ніжками, вигинається всім тілом то вправо, то вліво, силкуючись вирватись і, видко, чогось вимагаючи. Мати міцно тримає його за руку й, нахилившися, соромлячися прохожих, неголосно вмовляє. Коли я рівняюся з ними, я чую, як вона гарячим шопотом говорить йому:

— Даю тобі слово, чуєш ти даю тобі слово, що ніколи більше не підеш зо мною! От побачиш!

Що відповідає їй хлопчик, я не розбіраю, але бачу, як від раптово шарпається вбік, виривається, потім підскакує до дами й, підвівши до неї сердите, заплакане личко, на якому кидаються мені в очі ріденькі, попсовані зуби, якось по-собачому вишкірені, несамовито кричить:

— Проклята! Проклята! Дрянь!

Після того, не то вжахнувшися своїх слів, не то боячись кари за них, шугає вбік і, що-хвилини озираючись, біжить на дорогу. В цей час саме виходить зза рогу трамвай. Маленька, худорлявенька постать у синенькому пальті прожогом летить просто назустріч ваґонові, не бачучи його й не чуючи дзвінків кондуктора. Дама в чорному йойкає й кидається до хлопчика, але він, гадаючи, що вона хоче піймати його, теж кидається назад, не слухаючи її несамовитих, переляканих криків.

Не розумію, як я зміг так швидко здігнати хлопця й вихопити його майже зпід коліс ваґона.

Але ось я мало не з злостю тримаю в руках легеньке тільце й несу його до дами. Хлопчинка, відразу затихнувши, з ляком і непорозумінням дивиться на мене круглими, чорненькими оченятками, відкинувши голову назад.

Цей мій "геройський" учинок, чисто як у бульварних романах, служить добрим приводом до знайомства. Я рекомендуюсь дамі, дама мені, й ми, гарячо обмірковуючи всі можливі наслідки необережности Кості, її хлопчика, жахаючись і що-хвилини зиркаючи на його, помалу йдемо вулицею. Правда, гарячо обмірковує й жахається тільки Клавдія Петрівна, я ж тільки співчутливо мугичу иноді щонебудь або підтакую, часом переводячи очі на притихлого хлопця.

Так ми доходимо до будинку, в якому вони живуть. Одмовитись од соромливого, але дуже сердечного запрошення зайти я не можу, як герой і спаситель.

Клавдія Петрівна наймає одну велику кімнату в родині якоїсь опереткової співачки. Чоловік сеї співачки — адвокат, але практикою чомусь давно не займається, воліючи жити на кошт своєї дружини.

Все це оповідає мені Клавдія Петрівна похапцем, скидаючи капелюх та пальто й запалюючи спіртівку, на якій стоїть наготовлений чайник з водою. (Самовар вона мало-коли бере в господарів, бо майже цілий день п'є чай і не хоче дуже турбувати прислугу).

В хаті затишно, хоч обстанова досить проста. Затишку надають ріжні ганчірочки, які щось там собі закривають, щось прикрашують, та всякі цяцьки на столику; велика руда канапа і блакитна ґаза, якою обгорнуто електричну лямпочку, — Клавдія Петрівна не любить яскрявого світла. Над канапою висить ґітара з широкою червоною стьожкою. На столі до писання — у шкурятяній рямці фотоґрафія мужчини з сонним обличчям.

Без капелюха Клавдія Петрівна видається молодшою. Я через щось із приємностю це відмічаю. І її волосся дуже гарне: густе, витке, з м'ягким, тихим блиском. Але миле, живе лице не можна назвати гарним: очі несміливо зайшли під лоб, і хоча здаються великими від пенсне в чорній роговій оправі, але в дійсности маленькі, якісь зморщені; ніс неправильний, увесь у дірочках, з великими занадто довгими ніздрями, а губи широкі та випнуті наперед, як у Неґрів.

Не стихаючи ні на хвилину, Клавдія Петрівна готує чай, роздягає Костю, заклопотано підбігає до чайника й, нахилившись над ним, слухає, чи не кипить.

І ця її балакучість, жвавість так не відповідає тут, у кімнаті, тій соромливо-скромній манері на вулиці, що мимоволі викликає здивування. За ці півгодини, чи годину, що я сиджу в неї, вона встигає розказати мені про масу найріжніщих річей. Насамперед, звичайно, про себе. Вона замужем; її чоловік служить учителем десь у провінціяльному місті. Він тепер став дуже багатий, бо написав підручника, якого саме, Бог його знає, назву забула, й через звязки в міністерстві освіти добився колосального (слово "колосальний" Клавдія Петрівна дуже часто вживає) розповсюдження. Але вона з чоловіком ось уже третій рік не живе. Дітей у них більше не було, тільки цей хлопчик, Костя ("Костю, не чіпай спіртівки, знову пожежі наробиш!"). Чоловік висилає їм на прожиток сто

рублів у місяць. Вона зпочатку хотіла вступити на курси і взагалі ввійти в справжнє життя, але... ("Ах, Костю! Але ж що то за дитина! Даю тобі слово, будеш покараний").

Під час розмови вона часто й незвичайно заразливо сміється, прикладає руки до щок, ніяковіє й хапається-хапається. Здається, ми з нею, бо-зна коли, знайомі та давно тільки не бачились, і вона тепер спішить розказати про себе як-мога більше, бо я кудись надовго виїжджаю, й не знати, чи ми побачимося ще колинебудь. І до такої міри захоплюється, що, коли чайник починає кипіти, нетерпляче й сердито булькотячи, вона з досадою повертається до його й говорить: "Та зараз, зараз!" Але, побачивши, що балакає з чайником, широко та вражено дивиться на мене, так якийсь момент мовчить і, нарешті, вибухає голосним, заливчатим сміхом. Далі здіймає з машинки чайник, одтягає вбік Костю й заварює чай, накривши чайник плетеною синьою шапочкою, її молода, тонка, вбрана в чорне постать рухається легко, молодо, м'ягко й весело. (Її постать я теж помічаю).

Костя тримається мовчки, довго зупиняючи часом на мені круглі, темні та вважні очі. Коли я ловлю його погляд, він ніяково й запобігливо усміхається до мене, виставляючи дрібні, синюваті зубки. На матір він мало схожий, тільки її губи, широкі та випнуті наперед.

Мені ввесь час чогось злегка жаль цеї жінки та її хлопця, хоча, власне, немає нічого такого, щоб викликало жалість. Через те, коли я, нарешті, прощаюсь, і Клавдія Петрівна, невідомо чого притихнувши, соромливо запрошує заходить, я щиро обіцяю неодмінно й дуже швидко зайти "якнебудь увечері".

І того ж таки вечора я декілька разів згадую рогове пенсне, дві хвилі м'ягкого волосся й соковитий, по-дитячому ясний сміх.

— — — —

Варвара Хведорівна від перших кроків наших переговорів виводить мене з спеціяльно для цього наготовленого спокійно-ділового тону. Дурницею, власне, виводить. Коли я входжу до неї в кімнату, вона сидить за туалєтним столиком і полірує нігті. На столику в срібній шухлядці лежать усі причандали манікюра: каламарчики, щіточки, щипчики й тому подібне чортовиння.

Звичайно, річ не в сих каламарчиках, а в тому, що вона навмисне займається ними, намагаючись цим підкреслити своє відношення до того, що сталось. Я певний, що вона розташувалася з ними за хвилину до мого приходу, тільки після того, як покоївка сповістила, що я прийшов і хочу бачити її. Недбало і спокійно простягнувши мені мізинця лівої руки (бо всі останні намащені малиновою помадою), вона запрошує мене сісти й тоді мастить ніготь поданого пальця.

— Я до вас у серйозній і важній справі, Варваро Хведорівно…. — з натиском кажу я.

— Догадуюсь, у якій, — відповідає вона, оглядаючи пальці, чи всі рівно намащені.

Тоді я рішуче і строго починаю викладати свою справу. Варвара Хведорівна дійсно, мабуть, добре знає її, бо не виявляє ні здивування, ні обурення, ні звичайнісінького протесту.

Поки я балакаю, вона встигає виполірувати всі пальці на лівій руці. Рука — вузька, жовто-біла, з довгими пальцями, які посередині здаються товстіщими, від чого схожі на білі сиґари. Иноді вона, чистячи ретельно ніготь червоною подушечкою з срібним різьбленим держальцем, завдає мені питання й за кожну мою відповідь каже: мерсі.

Коли я змовкаю, вона відводить набік руку з блискучими нігтями, що відбивають зеленкувате світло лямпи, накритої абажуром, жмурить очі в жовтих віях, сірі та холодні, й байдуже каже:

— Нічого з цього не буде

І береться за щіточку, щоб мастити пальці правої руки.

— Як то не буде?! — питаю я, трохи зніяковівши від цеї, такої несподіваної відповіди. Власне, я сподівавсь її, але не в такій отвертій, нічим не прикритій формі.

— Так, просто не буде, тай годі! Я на розвід не дам згоди, а також не дам йому сина.

— Через що?

— Через те… — вона перестає говорити на хвилинку, бо обережно набірає в цю мить кінчиком квачика фарби: — через те, що я принципіяльно проти розводу. Я стою за незломність шлюбу, Якове Василевичу.

Її вузьке, сухе обличчя з гарними, великими й холодним очима незвично-спокійне. Дивно думати, дивлячись на його, що ця жінка била по лиці иншу жінку цими самими вишаруваними пальцями, вся вкрившись оранжевими плямами, як описував Панас Павлович, та істерично закочуючи оці самі велично-розумні очі.

— Часто доводиться жертвувати своїми принципами, Варваро Хведорівно…

— Я не з тих людей, Якове Василевичу…

Я дивлюсь на її жовто-червоні, нафарбовані губи, на жовто-золоте, мите волосся, на сухий, упертий ніс і почуваю, що вона, справді, навряд чи може пожертвувати чимнебудь.

— Але як же ви гадаєте влаштувати свої відносини до Панаса Павловича?

— Та ніяк! Він заспокоїться, покине виробляти дурниці й поверне до сім'ї.

Вона помалу зиркає на мене й береться за свої подушечки.

— Гм! А як не поверне?

— А як не поверне, то це його діло. Але тоді ні сина, ні дочки не побачить ніколи.

— Добре! Одначе в інтересах своїх дітей ви повинні піти на уступки.

— Інтереси своїх дітей, Якове Василевичу, я розумію краще, ніж Панас Павлович. І через те не можу віддати сина в руки людини, яка буде показувати йому приклади розпусти.

— Розпусти?! Панас Павлович?!

— Так, розпусти!

— Та він же любить цю дівчину, Варваро Хведорівно, любить. Для того ж і хоче розводу, щоб…

Варварі Хведорівні на щоках виступає по невеличкій оранжевій плямочці. Одначе вона тим самим тоном каже:

— Люблять і тих, що в публичних домах.

Я кашляю, проводжу рукою по голові й тільки тоді кажу:

— Мені здається, що ви мало маєте підстав проводити такі аналогії.

— Так? — злегка підіймає вона кінчики губ, тим показуючи немов би посмішку. — А мені здається, що підстав занадто багато. Автім, ми з вами не зійдемось, ваші погляди інші. Та річ не в ваших поглядах, розуміється. Для мене кожна жінка, що має позашлюбні відносини з мужчиною, є проститутка. От і все.

— Чекайте ж, Варваро Хведорівно! Адже тих відносин, про які ви кажете, нема в них. І вам це добре відомо.

— Але вони будуть, коли він піде до неї. І віддати свою дитину в той дім, де…

— Вибачайте, але для того ж Панас Павлович і клопочеться про розвід. Згодьтеся на розвід, вони повінчаються, й ніякої розпусти не буде…

— Не можу згодитись, бо не можу піти проти своїх переконань.

Я мимоволі розводжу руками. Варвара Хведорівна набірає лівою рукою фарби й намазує ніготь.

Ми ще довго балакаємо, але Варвара Хведорівна ніяк не може зламати свого принципу: людей розводить тільки смерть.

— — — —

На столі стоїть самовар давно, але вони не п'ють без мене чаю. Панас Павлович уже має свій звичайний вигляд: акуратно зачесаний шапочкою, вимитий, причепурений. Він навіть іронічно-добродушно жмуриться й намагається пускати дотепи, але часто немов спотикається, і тоді очі стають знову зляканими і кліпають непорозуміло.

Олександру Михайлівну я не бачив, мабуть, з місяць, і вона видається мені змарнілою і схудлою. Але зате й подобається більше, — раніще в її красі було занадто багато правильности, непорушности й якоїсь туповатої строгости. Тепер хвороба, чи страждання зробили її більше простою, людяною.

Вона наливає всім чаю, при чому довго дивиться декілька разів проти світла на склянку Панаса Павловича й підливає з самовара; Панас Павлович не п'є міцного.

Я приступаю до викладу. Панас Павлович то іронічно посміхається, то червоніє і смішно сердиться, схоплюючись і наміряючись бігти до Варвари Хведорівни. Олександра Михайлівна спокійно й поважно садовить його на місце і знову слухає мене з такою увагою та напруженням, з яким це роблять тільки глухі, витягши шию й не відводячи від мене очей.

Коли я кінчаю, Панас Павлович сидить притихлий і задумливий. Він не каже ні слова й перебірає по столі пальцями, роблячи згуки, як на барабані. Олександра Михайлівна думає про щось скупчено, немов про себе щось вираховує.

— Та-ак!.. — нарешті, з робленою й ніяковою іронією, каже Панас Павлович. — Все це не так весело, як варто б того сподіватись.

І пильно, короткозоро починає розглядати дряпинку на своїй руці, тонкій та ніжній, як у жінки.

— На мою гадку, Панасе Павловичу, — як-мога спокійніще та недбаліще (щоб цим загладити гострість самої думки) кажу я, — треба викрасти Діму в Варвари Хведорівни…

Як я й сподівався, скидуються очима обоє злякано. Мені цей ляк приємний, значить, їм дуже страшне те, що я пропоную. А хиба не приємно посунути когось на страшне?

Я ще спокійніще посміхаюсь, одпиваю чаю й говорю далі так, неначе балакаю про звичайну річ, що трапляється на кожному кроці.

— Так, викрасти… Це найпростіщий спосіб розвязати питання. Законним, чи, краще сказати, юридичним шляхом, ви нічого не можете осягти. Закон у таких випадках стоїть собі набоці. Але коли одна сторона відніма у другої дітей, то закон не втручається. Добровільною згодою, це вже видно, ви нічого не доб'єтесь. Значить, лишається той спосіб, який я пропоную.

Панас Павлович, витріщивши на мене скла пенсне і смішно підвівши голову догори, слухає далі, хоч я мовчу вже. Шура встає, здіймає зо спинки ліжка теплу хустку й накидає собі на плечі, її виточене, незаймане лице змерзло, посіріло.

— Так, кажете, викрасти? — немов очутившись, нарешті, питає Панас Павлович…

— Так, на мою думку, це єдиний вихід.

— Як же це зробити?

— Дуже просто: вибрати час, коли він виходить гуляти з нянькою, схопити його за руки, посадити на звощика тай край!

Я розумію, що Панас Павлович не про те питає. Словами "як це зробити" він хоче сказати, як одважитись на це, що з цього вийде, чи добрий такий шлях. Але я вдаю, що про те загалом нема ніякісінької потреби думати, бо все само собою й так розуміється.

Одначе для його, мабуть, не все зрозуміле. Він машинально, швидко сьорбає чай, голосно всмоктуючи його в себе, й пильно дивиться на щипчики для цукру.

Олександра Михайлівна, не пустивши ані пари з вуст, закутується в хустину і все з тим самим виразом, немов щось про себе вираховуючи, дивиться собі під ноги.

— Так, кажете, викрасти? — знов невважно питається Панас Павлович. — Так, так, це, звичайно, той... Ну, а иншого виходу немає? Нема, кажете? А чи не думаєте ви, що це трохи той..., як би це сказати, занадто образливо для Варвари Хведорівни? Га? Мати ж вона все ж таки? Га?

Він і хоче, щоб я його заспокоїв і зарані не йме віри цим заспокоєнням.

— Ти як гадаєш, Шуро? Га?

Шура, не підводячи очей, відповідає тихо:

— Я гадаю, що цього не треба робити.

— А як зробити?

Олександра Михайлівна щільніще запинається в хустку, нервово поводячи плечима, і дивиться серйозним, пильним поглядом на Панаса Павловича. І з цього погляду, з деякої тупости й задубілости я розумію, що вона вже прийшла "до одного знаменика". Так називає Панас Павлович той процес, який звичайно відбувається в Шурі й у результаті якого виходять такі постанови, з яких її неможливо збити ніякими способами.

— Треба вернутись до жони, або добитись її згоди на розвід... — каже вона, навмисне вживши "жона", а не "Варвара Хведорівна".

— А як вона не дасть згоди?

— Вернутись до неї…

Панас Павлович чомусь усміхається кривою, несмілою усмішкою й замовкає.

Страшне виявляється занадто страшним. Це добре.

Я майже тими самими словами, що й Варварі Хведорівні, починаю доводити Шурі шкоду, яка може вийти від співжиття людей, що дійшли до таких відносин. Я малюю їй найбільш безнадійні хмарні картини, які доводять мене самого мало не до щирого роздратування.

— І коли ви все це допустите, коли Панас Павлович свідомо піде на це злочинство супроти свого сина, то я перериваю з вами відносини! Так, злочинство, Олександро Михайлівно! Я це кажу цілком серйозно. З хлопця вийде така бріхлива, пошарпана, подвоєна істота, що краще б йому було на світ не родитись. Ви свідомо, ради чорт зна чого, ради якоїсь абстрактної порядности, академічної моральности пускаєтесь на каліцтво дитини. Я вмиваю руки в цій поважній справі.

— Так, ви, мабуть, маєте трохи рації… — нерішуче завважує Панас Павлович. — Але тільки… Я, звичайно, розумію, що… Ти, як гадаєш, Шуро?

Шура вперто, з злякано-тупою серйозностю заявляє, що гадає так, як сказала: або згода на розвід, або повернутись. Крадіжка ще гірше відіб'ється на дитині. Хлопець пам'ятає, знає й любить матір. Ворожнеча отверта ще дужче подвоїть його душу. І завсіди мати буде в його очах покривдженою. Він таксамо буде брехати і прикидатись, бо ховатиме від батька свої справжні почування, таксамо брак гармонійного впливу батька та матері нівечитиме його душу. Треба постаратись розійтися мирно та полюбовно, не перериваючи відносин. Коли ж це неможливо, то треба терпіливо, мужньо нести свій хрест до кінця. У стражданню, яке б важке воно не було, є теж свій позитивний сенс.

Бідолаха Панас Павлович! Йому трудно в цю хвилину знайти позитивне в тім ланцюзі страждань, який намічався в будуччині. Та, мабуть, і самій Шурі не легко відмовитись од дечого, що так кохалося в душі.

Вона відвертається від нас, потім переходить на кушетку й лягає лицем до стіни.

Ми обидва дивимось на неї й більше вже не кажемо ні слова. В господарів сталевим, надокучливим голосом співає ґрамофон. Якось одразу стає чути його. Правда, Панас Павлович не чує. Він з розгубленим виглядом качає кульку з хліба. Його пальці дріжать, очі кліпають.

А вони ж, мабуть, усе вже обміркували собі, все так соромливо, дбайливо, з боязьким захватом розклали в себе в душі. Вже бачили до найменших дрібничок свою кімнату, свої вечори, голівку Діми між ними. І от тепер ця старіюча дівчина, ця марніюча красуня, бозна, на віщо лишиться в цій маленькій кімнатці, з кожним днем марнітиме все більш та більше, злякано-серйозна, непотрібно-строга, напружено-чесна незайманиця. А він існову почне замикатися що-вечора в себе в кабінеті, мовчки терплячи облогу Варвари Хведорівни. Нишком прокрадатиметься до його Діма, а Галя, стоячи під дверима, голосно і строго казатиме: "Дімо! А мама що наказувала?" Знов "вияснення відносин", принципіяльні балачки, баб'ячі крики, ляпаси та, чого доброго, справжні бійки.

Так буде не рік, не два. Без жартів — моторошно.

— — — —

Клавдія Петрівна зустрічає мене, вся зашарившись, несміло, радісно посміхаючись і міцно, судоржно потиснувши мою руку. Виявляється, вона чекала на мене майже що-вечора. Це мені приємно, й я сиджу в неї більше, ніж намірявся. Костя поводиться чемно і все посміхається гнилими, негарними зубками, за які жаль його. Мабуть, він сею

посмішкою хоче притягти до себе мою симпатію. Декілька разів він навіть пробує підлеститись до мене. Коли я притягаю його до себе, він обережно гладить мою бороду й каже:

— У вас борода чорнява? Правда?

Або розглядає мій жилет і милується:

— У-у, який у вас гарненький ліфчик!

Клавдія Петрівна дуже сміється з цього й пояснює мені, що Костя живе переважно з жінками й чоловічих річей не знає. Костя, зрозумівши, що сказав щось смішне, теж починає сміятись і ще раз повторює: "Ах, який гарненький ліфчик!" Але Клавдія Петрівна відсилає його гратися.

Потім я частіще заходжу до них.

Що-разу перед моїм приходом Клавдія Петрівна лежить на канапі й, коли я входжу в кімнату, швидко схоплюється, чепурить поспішно своє прекрасне волосся й іде прудко мені назустріч, у замішанню й тихій радости. (Зустрічає вона таксамо, як і проводжає: чи то несміло, чи то соромливо.) І раз-у-раз у чорному. Я ніколи не бачу на ній нічого ні колірового, ні білого, навіть блюзки.

Зараз же на сцену виступає чайник, спіртівка. Біля канапи примощується столик, і ми починаємо балакати. Клавдія Петрівна говорить, як звичайно, найбільше. Мені втішно слухати її, — вона вміє найдрібніщим подіям і фактам надавати якесь інтимне, велике значіння. І ні про що вона не говорить байдуже, спокійно: або з захопленням, з жадобою, з палаючими щоками, до яких треба прикладати холодні компреси, або понуро, безнадійно, з одчаєм.

Потім іще одна властивість її розмови: вона не балакає на якусь тему, не оповідає про якийсь факт, як звичайно оповідають, у певній

послідовности розвитку цього факту, випускаючи стороннє й зупиняючись на сутнім. Ні, вона просто вголос вимовляє думки, що пробігають їй у душі. Через це вона завсіди ухиляється від теми, робить несподівані вистриби, повороти, дивуючи мене, й сама з цього дивуючись; потім, сміючися, знов вертається до покинутого і знов одбігає далеко вбік.

Вона покинула чоловіка, бо він неможлива людина. Чи то правда, що кожний мужчина любить продажних жінок? Ні? Може бути!.. Вона збіралася стати актрисою, але це дуже важко. Треба якісь прохання, свідоцтва, марки. А ще важче бути лікарем. Вона багато мріяла про те, щоб вступити на медичні курси. Та хиба з дитиною можна що зробити? Чоловік висилає їм на життя сто карбованців на місяць. Костя часто хворіє. В хазяйки троє дітей, і вони по черзі хворіють так, що атмосфера лікарні тут не переводиться ніколи. Це страшенно нудно! Вона має думку вступити в школу співу, хоча боїться, що в неї занадто слабенький голос. Власне, через це вийшла суперечка з чоловіком. Автім, Бог його знає через що саме! Не зійшлись характерами? Може бути!.. Так, так, це найвірніще!

Мене вона не питає ніколи про мої родинні обставини, але не через те, що не цікавиться, а через занадту делікатність і несміливість.

— — — —

Так, мені з кожним днем усе більш та більше подобається ходити до Клавдії Петрівни. Через те, що мене завсіди зустрічають радісно та з вдячно-простягненою рукою, я почуваю себе незвичайно затишно в сій вічно-затягнутій блакитним присмерком кімнаті, з булькаючим чайником у кутику. Надто люблю ті хвилини, коли Клавдії Петрівні вдається, нарешті, покласти в ліжко Костю. Тоді ми стараємось говорити неголосно, й це надає найбільш незначним словам характер інтимности та близькости.

Ось Клавдія Петрівна бере ґітару й тихенько наспівує. Голос у неї щирий, чистий та високий. Вона співає дуже часто без слів, затиснувши губи, й через те здається, що грає скрипка, жива, зітхаюча глибоким зітханням. Клавдія Петрівна не любить, щоб на неї довго дивились, і через те нахиляє лице до ґітари, а коли перестає грати, то підводить його й усміхається до мене винувато й питаюче. Я прошу співати далі, і знов вона нахиляється до ґітари, немов шукаючи в неї поради, що грати.

Коли я йду від неї пізно вночі, я повний трохи сентиментального зворушення та жалю до сеї чудної самотньої жінки. І в той же час із усміхом згадую, як вона починає слабнути й задихатися від хвилювання, коли я беру її за руку й довго потискую. Як вона боязько скидує очима й потім водить ними навкруги, нічого не бачучи й усією ослабленою істотою вичікуючи чогось. І як, неначе прокинувшись, коли я випускаю її руку, відразу впадає в піднесення, багато рухається, безпричинно сміється й що-хвилини бере в руки ґітару, яку зараз же відкладає набік. І її рухи стають такі гнучкі, легкі, ритмічні, немов вона співає всім тілом, одягненим у чорне, але тонким і молодим, як у дівчинки. Мене особливо хвилює ця чорна строга сукня й молоде співуче тіло, таке рухливе та гнучке, але таке м'ягке й без волі, коли торкаюся його.

— — — —

Дні соняшні, молоді, дзвенять струмочками, пахнуть розталою землею, чорною, масною. Все блищить: розчинені вікна, ґудзики розстібнутих пальт ґімназистів, хвильки балакучих, брудних потоків, очі й зуби тих, що сміються. А сміються всі, що на вулиці, що дивляться на високе, прозоро-синє, сміхотливе небо. Боже, як мало людині треба, щоб вона була щаслива! І яке більше щастя є від того, коли стоїш на березі такого вуличного струмочка в розстібнутім пальті; стоїш, прижмуривши очі, не рухаючись, щоб не струсити з грудей соняшного, прилиплого тепла; слухаючи бо-зна що в собі й вірячи, що жити страшенно гарно, потрібно, радісно.

А попід зогнилими парканами випинаються вже стебелинки травиці, подібні до гілок сосни. На нагрітих дошках сидять рясною купкою червоненькі кузочки й теж, здається, жмуряться та думають, що жити дуже гарно. Попід тинами, на передмістю, протоптані в болоті вузесенькі стежки, такі гладенькі та теплі, коли ступаєш босою ногою. Хлопчики весело ляпають по них голими ноженятами і дзвінко вигукують щось весняне. Горобці джиркотять заклопотано, галасливо; горобчиці сидять біля дірочок сучків, а самці б'ються за право заняття цих дірочок для своєї родини. На карнизах та ринвах метушаться голуби й, надуваючи шиї, голосно воркують, набігаючи грудьми на голубок.

Я майже що-дня стою за три будинки від Андрійкової ґімназії. Коли бачу в комірі його гостреньке підборіддя, відстобурчені вуха й занадто великий картуз, — ховаюсь у чужий двір і чекаю, поки не пройде купка ґімназистів. Потім виходжу за ними і проводжаю рудий ранець і рожеві вуха до самого дому. Коли трапляється сварка, й рудий ранець одступає, й я по спині почуваю замішання, страх і сором у маленькій душі, я відвертаюсь, курю й силкуюсь не дивитись у той бік.

Часом Андрійко йде додому зо дві години. Це через те, що дуже часто перевертаються кораблики. На мене чекають справи, але я не можу піти раніще, ніж сховається у дверях парадного маленька жива постать.

І що-дня даю собі слово, що це останній раз, що завтра я вже не піду до ґімназії. Адже я постановив, що з цим повинно бути покінчено раз на все. Або він мій, або не мій. Не мій? Добре! Тоді нема його, він не існує, я не знаю його, не думаю про його!

Але, даючи собі слово, я в цю ж мить, з нудьгою та зневагою до себе, знаю, що не додержу слова. О, як я зневажаю тоді себе! Нікчемний, недооблений, кирпатий Мефістофель! Ні в чому я не можу дійти до кінця. Навіть у злому я не то стомлююсь, не то лякаюсь і зупиняюсь на півдорозі. Рідко яку книжку я дочитую до-краю. Мої довгі судові справи наганяють на мене нудьгу, я спішу скинути їх з себе, передаю иншим,

калічу, програю. Ненавиджу і мщуся я тільки вибухами, спокушаю в один замах, а коли треба робити методично, постійно, тягом, прохолоджуюсь, і нічого не виходить. Коли на мене нападає хвиля, і я хочу зробити комунебудь щось добре, то треба, щоб це було зроблене відразу, а то я починаю нудитися своєю чеснотою, вона надокучає мені, я критикую і сміюся з себе, а кінець-кінцем виходить по Писанію: "Аще доброє хощу, злоє содіваю". Содіваю злоє, навіть не бажаючи того, — виходить само собою.

Але вигляд маю людини сильної, енергічної, насмішкуватої. Можливо, що тому сприяє моя зверхність і зверхній вияв мого "я". Хоча на підставі сеї ж таки зверхности мене прозвали так влучно.

— — — —

Сиджу на Володимирській Гірці! Внизу широко розлився Дніпро, затопивши острови і Слобідку. В далині м'ягкими сумирними лініями манячать Дніпрові гори. На них біліє церква манастиря, звідси подібна до надмогильного пам'ятника. Ліворуч розлігся галасливий, завзятий, торговельний і брудний Поділ. Сонце — червоне, величезне, запухле. Дерева зашарились соромливо.

В пам'яті настирливо скоїть одна картина. От я підходжу до будинку, в якому має бути зібрання. Я комітетчик. Зібрання районних аґітаторів. А, хай тобі біс!

І раптом згадую слова Нечипоренка: "Це ж ваша молодість була". І зразу обхоплює радість. Так, власне, це була молодість. Я тужу за молодостю. В цьому вся штука. Коли б моя молодість пройшла десь за верстатом, я таксамо згадував би її з болем, сумом і дзвенячою тугою. Важна суть, а не форма. Суть же — це співаючі сили, танцююча кров, жадоба за пануванням над усім світом, одважність, нахабність, безмежність юнацтва. А форма все, що хоч: вірші, революція, кохання, верстат.

Так, розуміється, в цьому корінь усього. І ніякої зради немає з мого боку. Мене самого зрадило життя, відібравши в мене молодість. Звичайно, вся річ тільки в цьому! Инакше могли б згадувати тільки ті, хто брав участь у революції? Смішно!

Додому вертаюсь бадьоріщим. Хутко пройде весна, і минуть усі її настрої...

— — — —

В кабінеті застаю Сосницького. Як-тільки дивлюсь на його, зараз же бачу, що він має якесь прохання до мене. В мені прокидається веселе, зле бажання помучити цього самовпевненого, важкотелесого чоловіка.

Сосницький жваво підходить до мене назустріч, здоровкається, хляпає мене по плечах. Він усіх хляпає по плечах. Як і я сам, він з тих інтеліґентів, що кажуть звощикам, локаям, дідусям-придверникам "ти", "братєц", що хляпають своїх знайомих по плечах, животах і, загалом, скрізь і завсіди почувають себе на місці.

— Ти що ж це, Якове, зробив з моєю дружиною? Га? От коміки! Та через що це ви горщика розбили?

В його очах якийсь насторожений, намацуючий вираз. Він, розуміється, знає, через що ми розбили.

Я теж хляпаю його по плечах і, сміючись, одповідаю якоюсь дурницею. Коли сходяться двоє, що хляпають по плечах, то той, що хляпає дужче й певніще, займає пануюче становище. А в другого з'являється запобігливе підхіхікування.

— Та ні, справді, слухай, що сталось?

Я дивлюсь на його товстий, в'ялий, з круглими, крихітними ніздрями ніс, на блакитні очі, на жовтяву гриву на голові й у мене з'являється зловтішна радість: ніякої схожости немає в Андрійка з цим чоловіком. І знову хочеться спитати, чи знає він про сумніви Соні. Вона запевняє, що нічого не казала йому. Але хиба їй можна дати віру? А як знає, то що він почуває до мене й до Андрійка? Автім, яке може бути батьківське почуття в цеї ледачої розхрістаної, сластолюбної людини? От він прийшов позичити грошей. За гроші він продасть і Андрійка, й Соню, й самого себе. Хиба купити Андрійка в його?

Я знов пускаю незначний порожній дотеп про дамські настрої й розлягаюсь у фотелі.

— Дурниці, їй-Богу! — сміється Сосницький. — Сидить у спальні і плаче. Обідать чомусь не варили. Взагалі, паршива справа, Яша, — каже він, криво посміхаючись і витягаючи циґарку.

"От зараз попрохає грошей".

— Так, не вдалось життя. "Не зійшлись характерами", як ти кажеш. Найкраще, звичайно, найблагородніще це — потиснути одне одному руки й розійтись.

Він замовкає, ходить по хаті, важко навалюючись на кожну ногу й дивлячись у землю. Иноді він зиркає на мене, й я схоплюю в його очах чудну, пильну увагу, немов він слідкує, яке вражіння роблять на мене його слова.

— Пусте! — кажу я, широко позіхаючи. — Завтра за те матимеш на обід цвітну капусту. (Його улюблена страва.)

— Ні, Якове Василевичу, річ не у цвітній капусті. Не любить мене Соня, от що!

Він вимовляє ці слова серйозно, рішуче й тихо. Потім додає трохи хапливо:

— Я не в претенсії, я не в претенсії! Давно вже знаю…

І знову ходить, таксамо поглядаючи на мене. Що за чортовиння?

Таких балачок у нас ніколи не бувало. Що йому треба від мене? Випитати щось хоче, чи що?

Я знов позіхаю й, усміхаючись, кажу:

— Ти що, програвся вчора, чи що? Чого таке скигління?

Його, як помітно, починає дратувати мій тон.

— Ні, виграв! — сухо говорить він. — І можу тобі дати триста карбованців на рахунок мого довгу. От, маєш.

Він виймає гаман і відраховує з пачки триста карбованців.

Я збитий цілком зпантелику і на сей раз зовсім щиро не розумію нічого.

— Так у чому ж річ?

Він червоніє й, дивлячись мені просто в очі, відповідає:

— В тому, що я не можу більше стерпіти такого життя. Соня — женщина гарна, розумна, чесна, але… але, коли чесна женщина не любить, то життя з нею в тисячу раз тяжче, ніж з дурною й підлою. Цілий рік це вже тягнеться. Довго розказувати.

Він одходить од мене, йде до вікна й зараз же швидко вертається.

— Ну, добре! З цим нічого не зробиш. Значить, який вихід? Розійтись. Чудесно! Але ж не я винен? Так? Виходить, з якої ж речі ти ставиш мені умови? Я пропоную: я беру Андрійка, вона Василька. З Андрійком я можу жити, — йому вісім літ. Василько має тільки два роки. Ясно, що йому тепер потрібна мати, а не батько. Ні за що! Мало не істерика. Н-ні за що!

— А чого ж вона хоче? — машинально питаю я.

— Чого? Обох! Або ж, на крайній випадок, мені Василька, а їй Андрійка. Але ж вона знає, знає ж вона, що без Андрійка я не можу! Вона знає, що відбірає в мене мою останню…

Він од хвилювання не договорює і знов іде до вікна.

Ми деякий час мовчимо. Я тільки тепер почуваю, як, я ввесь страшенно обважнів. А думки на-диво бистрі, раптові, неначе отара кіз у загоні, чимсь стрівожених, наляканих; вони кидаються то туди, то сюди, переплигують одна через одну, гасають, шукають виходу.

— Ну, все-одно! — відривається раптом од вікна Сосницький. — Не знаю, на віщо я тобі все це кажу? Тобі, мабуть, ані трішки не цікаво. Ну, як ся маєш? Був учора в клубі?

"Справді, на віщо він мені все це казав?" — думаю я й відповідаю:

— Ні, не був. Занятий був.

І вмить, неначе слухаючись чийогось наказу, кажу:

— А в мене, знаєш, теж… Себто, не в такому дусі, але… Закрутив, розумієш інтрижку з одною дамою. Навіть, коли хочеш, цілісінький роман. І серйозний, здається.

— Та що ти?! — не то з ляком, не то з непорозумінням вививається в його. Він зараз же силкується замаскувати цей тон прибільшеним інтересом, але я почуваю, що добре зробив, сказавши це.

— Та серйозно, Якове?

— Без жартів.

— Та так таки справжній роман?

— Атож. Уяви собі! Три роки ніякісіньких романів і от!.. Нічого не зробиш! Збіраємось на літо їхати в Крим.

Я все більш та більше переконуюсь, що цим оповіщенням я розбив його якісь плани. Він не може вже сховати непорозуміння, розгубленості, напливу нових думок і, мабуть, нових комбінацій. Уже не розпитує, відповідає невважно й хутко йде собі.

А я довго сиджу в фотелі й думаю. Так, тепер з Андрійком мусить бути справжній кінець. План Сосницького був, очевидячки, такий: віддати мені Соню та Василька, а за те вимовити собі Андрійка. Але я віддам йому всіх. Усіх! Годі!..

Встаю і збіраюсь до Клавдії Петрівни.

— — — —

Сього вечера я дуже ніжний з Клавдією Петрівною та Костею. Це викликає в її очах искри захвату, здивування і ще чогось. Костя лащиться до мене, гладить мене по грудях, посміхається влесливо, запобігливо.

— Ух, які в вас довгі ноги! Чого ви такий високий? А ліфчик у вас сьогодні инший.

Потім ми вкладаємо Костю спати. І коли наші руки зустрічаються (вічна історія з цими руками!), Клавдія Петрівна немов на мент губить притомність і потім починає без потреби хапатись. Щоки палають, і вона машинально прикладає до них руки.

Нарешті, за ширмою затихають викрики Кості. Ми сідаємо на широченну руду канапу. На столику неминучий чайник, конфітури. На стіні висить ґітара з широкою червоною стьожкою. У блакитному присмерку поблискують скла Клавдиного пенсне.

Я відкидаюсь на спинку канапи й майже лежу. Мене хвилює напружена метушня Клавдії Петрівни, червоні плями на щоках, її чорне, чернече убрання, соромливість, молода постать. І одночасно чогось бере роздратування й незрозуміла туга. Хочеться встати й піти собі швидче звідси. Але чую, що вже не можу: це буде образою Клавдії Петрівні, образою її палаючим щокам, напруженому сміхові, нелоґічному, чогось чекаючому її поглядові за ширму, чи спить уже Костя. Вона часом навіть устає й підходить туди, прислухаючись. Мене це мимоволі хвилює, мимоволі слідкую за її тонким, одягненим у чорне, чернечим тілом.

І власне те, що воно в чорному, що нагадує якусь святість, незайманість, гріховність, це найбільше хвилює. Проти моєї волі уявляється, як це тіло буде в кожну хвилину, як-тільки я того схочу, покірне мені; як ці проворні руки збезсиліють і будуть грішно голубити; як солодкий жах і тремтіння обхоплять цю замкнену, самотню, мрійну душу.

Костя починає чогось плакати. Клавдія Петрівна: біжить за ширму й довго щось шопоче хлопцеві. Коли вертається, виразу напруженості вже нема ні в лиці, ні в рухах. Вона задумливо бере гітару й тихенько награє. Я користуюся цим і починаю прощатись. Клавдія Петрівна, неначе чуючи себе винною за щось, несміло й сумно простягає мені руку й не пробує тримати мене, як це робила перше що-разу. Мене вколює це. Я навмисно не випускаю її руки з своєї й кажу якусь дурницю. Рука робить слабенькі спроби визволитись, але це мене тільки роздратовує й викликає бажання знов запалити їй щоки, щоб загорілась шия, зімняти той сум, який прибив її гріховність. На віщо мені це, не знаю. Але піти без цього вже не можу.

Ми довго мовчки стоїмо так. Я посміхаюсь і потискую руку, а Клавдія Петрівна старається не дивитись на мене й викручує пальці з моєї долоні. Помалу на щоках з'являється рум'янець, очі кілька разів зиркають на мене не то допитливо, не то благаюче. Ні вона, ні я не кажемо ні слова. Потім я пробую повести її до канапи. Рішаю: як піде, я посаджу її, поцілую руку й зараз же піду. Більш мені нічого не треба. Але вона опинається й починає важко дихати, в той же час придивляючись до ширми і слухаючи. Підчас борні я близько торкаюсь лицем до її плеча. На мене гостро віє від її оголеної шиї. Через це я дужче пригортаю до себе ціле її тіло. Клавдія Петрівна глибоко, як людина, якій не вистачає повітря, зітхає, підводить до мене голову, й я бачу, що її погляд уже бездумний, тупий, щось слухаючий, чогось чекаючий. Руки слабнуть, тіло стає покірним, м'ягким, і треба вже піддержувати його за стан, щоб не впала.

"Ну, треба йти, годі" — думаю я, але, замісць того, веду її до канапи…

Коли я прощаюсь, Клавдія Петрівна з нестриманою вдячностю цілує мене, пригортається всім тілом, гладить мої руки, рукави піджака й гарячим, жадним щопотом питає, коли я прийду. Мені досадно, чогось сумно, але в той же час мене тішить її ця бурна, безсоромна, вибухла жагучість.

Дома, лежучи в ліжку й дивлячись у темну стелю, я з огидою думаю про себе. Не за те огида, що спокусив жінку, — ця спокуса була їй

бажана, потрібна, за неї вона все віддасть, — а за те, що роблю те, чого сам не хочу, що ввесь я підвладний якимсь силам, які роблять мої вчинки випадковими, необґрунтованими, незалежними від моєї волі й свідомости. Автім, яка ж тут була моя воля, свідомість? Чого я, власне, хотів, чи не хотів?

Єдине, про що я з полегкостю думаю, це те, що підчас обіймів я пам'ятав про можливість зароджіння. Значить, я все ж таки можу в певних випадках, панувати над собою.

— — — —

Вертаюся з суду. День ясний, рожево-золотистий. З дахів капає на плечі, капелюхи, носи. Голуби сизими, хуркаючими грудками метушаться під ногами коней і людей. На тротуарах маса дам з пакуночками, — всім заманулось робити закупні. На вулиці гуркіт екіпажів на колесах, побідний, хвилюючий.

Я не йду до ґімназії. Прямую додому, розстібнувши пальто й ловлячи грудьми перші, цілуючі проміні весни. Я сам собі здаюсь подібним до тих червоненьких комах, що в такий соняшний день непорушними купками заливають дошки парканів, їм нічого не треба, крім невеличкого шматочка дошки, гарячого проміння. І всі дами з пакетиками, чиновники, дворники з мітлами хиба не червоненькі комахи?

Ні, до ґімназії годі ходити! Край!

Біля свого будинку раптом помічаю постать Соні. Вона стоїть коло вікна маґазина й непорушно, застигло, дивиться на крам, не бачучи його, вся заціпенівши в якійсь важкій, протяжній думі. Вмить озирається і швидко шукає очима когось по вулиці серед натовпу прохожих. Я вдаю, що не помічаю її й помалу посуваюсь уперед, дивлячиись просто перед себе. Соня відступає від вітрини й діловою ходою, немов і не стояла перед вікном, іде мені назустріч. Я все-таки не помічаю її. Цікаво, чи мене

вона піджидала? Коли мене, то чи забалакає перша? Навмисно виймаю портсиґар і, не зупиняючись, закурюю. В цей час рівняюся з нею. Проходить її чорний капелюх, зелене перо й футро коміра. Не гукає. Може, гадала, що я перший підійду? Чи, справді, не мене очікувала?

— Якове Василевичу!

Занадто хапливо обертаюсь, занадто здивовано і ввічливо здоровкаюсь. Ага, от маєш: і бачив тебе, і знав, що на мене ждала, а от хочу, щоб ти перша підійшла, — і підійшла.

Від хвилювання й замішання вона для чогось іде на другий бік вулиці, машинально лякаючись трамваїв та візників. Я йду за нею, посміхаючись.

Там вона трохи опановує собою.

— Мені треба сюди… Я повинна… Дуже рада, що зустріла тебе… Це до речі…

ЇЇ ніс і підборіддя неначе загострились і зблідли за цей час, що ми не бачились. Ніздрі сьогодні не рожеві, а жовтяві і схвильовано поширяються. Вся вона якась чужа мені, викликає легкий жаль.

— Я хотіла тебе про дещо спитати, — бігаючи очима й лякаючись того, що скаже, каже вона, силуючись одначе бути холодною й недбалою.

— Будь ласка, Соню. До твоїх послуг!

— Ти маєш час?

— Скільки хочеш. Завсіди радий…

Цікаво, дуже цікаво, що вона хоче спитати.

— Ти скажеш мені правду?

— Неодмінно.

— Добре. Дякую.

Вона вдає, що не помічає моєї посмішки та легкого тону, який не відповідає її настроєві. Цим вона немов зобов'язує мене бути дійсно правдивим.

— Скажи: вчора в тебе був Дмитро?

— Був.

— Про віщо ви з ним балакали?

— Гм! Про ріжні речі. Я не знаю, чи я маю право казати?

Вона похиляє голову й деякий час мовчить. Потім сухо, відривчасто кидає:

— Ти, здається, виїжджаєш у Крим?

— Так, мабуть.

Вона ще трохи мовчить. Далі, все таксамо, немов вириваючи з себе слова:

— Так не скажеш про розмову?

— Я не маю уповажнення, Соню.

— Бувай!

І, не хитнувши навіть головою, не подивившись на мене, хутко йде вперед. По її спині й по капелюсі я почуваю, що вона зараз або в істериці закричить, або повернеться, підбіжить до мене й почне бити мене парасолем. Вона завертає за ріг і зникає.

— — — —

А в кабінеті в себе знову застаю Сосницького. Але не самого, а з Андрійком. Андрійко кидається до мене, висне на шиї, обіймає мене ніжками, сміється, закидає все тіло назад, — він щиро радий, що бачиться зо мною. Мами немає, і він почуває, що може дати собі волю. Біля вікна спиною до світла стоїть Сосницький і, злегка згорбившись, дивиться на нас. Погляд його видається мені тяжким, з усміхом і стражданням.

— Дядю Яша, дядю Яша! Покажи мені фотографії маленьких злочинців. Ти обіцяв, дядю Яша, пам'ятаєш?

А може, то їх піджидала на вулиці Соня? Чи знала вона, що вони в мене? На віщо вони тут?

Я показую фотографії маленьких злочинців, держу на колінах Андрійка і в павзах кажу декілька слів Сосницькому. Він одповідає помалу, глухо і теж, як мені вчувається, з насмішкою і стражданням. Маленьке тільце, рухливе, непосидливе, тепле, гнучке, в'ється на моїх колінах, б'є мене підборами по ногах, скрикує, термосить.

Вони гуляли собі й ненароком зайшли спочити трошки, привітатись і додомочку.

Мені ввижається, що Сосницький придивляється до нас, зрівнює, перевіряє. Може, цього нічого нема, але мені хочеться сісти так, щоб він

не міг бачити наших облич. Я зміняю позу й разом з Андрійком сідаю до Дмитра спиною. Зпершу у профіль, але потім, згадавши про свій ніс, спиною.

— А знаєш, дядю Яша, ми їдемо на село до татового тата! Ти приїдеш до нас? Тато купив мені монтекрісто. І маленьку собачку. Коли вона виросте, я ходимиту з нею на полювання. А в брата татового тата чудесна колєкція собак.

Сосницький одходить од вікна й сідає проти нас на канапу. Тепер його лице на світлі, й мені видно, що на йому нема ні насмішки, ні страждання. Воно здається сонним, набурмосеним, одубілим. Щоки обвисли, й ніс неначе зав'яв, як недостигла зірвана груша. Але погляд пильний, допитливий, гнітючий. Вигляд хворої або страшенно втомленої людини.

— І мама їде?

— А як же!.. — дивується Андрійко.

Мені стає ніяково за своє питання. Я сміюсь і жартом кажу, що мама збіралася в літі летіти на аероплані.

— Ні, вона тепер такою плаксійкою зробилась, що її на аероплан не візьмуть. І раз-у-раз голова болить. Чисте горе з нею! Дядю Яша, а ці злочинці вже вбивали людей? Сокирами, чи кастетами?

Для чого вони прийшли? Що він знає, цей важкий, обмяклий у тупости чоловік? Значить, вона йому щось сказала?

— Ну, Андрійку, ходім… — з усиллям підводиться Сосницький.

— Ні, татусю, ні! Ще трошки… Дядю Яша, не пускай!

Цупкі, ніжні ручки обвиваються круг моєї шиї, й голівка щільно— пригортається до грудей. Похнюплене лице справді посміхається з насмішкою та болем. Він стоїть непорушно і зпід лоба дивиться на нас.

Андрійко в напливі несподіваного чуття цілує мене в щоку, соромиться й од ніяковості починає хвицатись, реготати, лоскотати мене.

— Ходім, Андрійку, ми заваджаємо дяді Яші займатися справами.

— Правда, дядю Яша? — серйозно питає Андрійко, дивлячись на мене широко отвертими, до болю хвилюючими, сірувато-блакитними очима. — Ми заваджаємо тобі?

Мені хочеться стиснути це дороге тільце міцно-міцно, щоб аж захрустіло воно. Але я посміхаюсь і кажу:

— Так, Андрійку, треба працювати.

Андрійко зітхає, злізає й тоді поважно, помалу простягає ручку. Я потискую її, цілую його в чоло і прощаюся з Сосницьким.

— — — —

Про розрив Панаса Павловича й Варвари Хведорівни знає ціле місто. Знає, що Панас Павлович розпусник, бездушна людина, бріхлива, лицемірна. Оповідають про те, як він катував дітей, а надто дівчинку, як покинув жінку без копійки й одмовився допомагати покинутій родині. Бідна жінка лишилась без ніяких засобів і опинилася просто в безвихідному становищі.

Панас Павлович пускає дотепи з приводу цих чуток, але часом я помічаю в його лиці розгубленість, утому. Чоловік він акуратний, точний, кожна хвилина в його повинна бути на свойому місці. Він звик жити і

працювати з певною системою, виробленою необхідністю та досвідом, йому треба знати, що завтра й післязавтра в цей час він буде на цьому самому місці в колі цих самих думок. І раптом таке становище, непевне, багате на можливости.

— На мою думку, Панасе Павловичу, — кажу я йому, — найкраще в такому стані робити рішуче, твердо й жорстоко. Треба відняти в неї Діму, влаштувати своє життя і край.

— Ні, ні, голубчику! — злякано кліпає він очима. — Це неможливо. Це цілком неможливо. Шура не згодиться.

— Згодиться.

— Ні, ні, ні!

І вмить питає:

— Так ви гадаєте, що варто просто відняти, так? Силою? Украсти? Га?

І знову: ні, ні! Шура не згодиться, підійметься галас, скандал, пересуди. А то несподівано, іронічно-посміхаючись, задається питанням: а чи не вернутись до Варварочки?

— Та ви на тому й скінчите, Панасе Павловичу.

— Он як! Ви так думаєте?

І довго дивиться в одну точку з застиглою іронічною посмішкою, яка потрохи робиться блідою, жалісною, скорбною.

Шура у своїй постанові непохитна й тупо-тверда. Почувається, що вона, дійсно, швидче помре, аніж буде можна змінити її.

Між иншим, у мене не перестає що-разу, як бачу її, ворушитись бажання зробити щонебудь таке, щоб умочити цю праведницю в гріх. От як би, наприклад, шикарно одягти її, напоїти, оточити сластолюбними масними пиками й подивитись тоді, що в неї там за сею непорушною шкаралющою святости. Мені чогось раз-у-раз здається, що там повинен сидіти звір. Тому то вона така й уперта й насторожена, що боїться випустити його.

Автім, він іще вилізе. Він знайде щілинку. Хай тільки з'являться в неї діти. Ух, який це буде жорстокий, пазуристий, ревнивий звір! Не підходь! А вона якраз із таких.

— — — —

Клавдія Петрівна з породи походить од таких же замкнених звірів. Я вагаюсь назвати любов'ю її відношення до Кості. Це щось чисто звіряче, неміркуюче, страховинне. Відмовляти в чомусь Кості вона не може, хоча розум що-раз робить невдалі спроби в сьому напрямі. Через те в них без перестанку тягнеться боротьба, боротьба двох звірів. Од самого ранку, коли Костя розплющує очі, й до вечора, коли сон налягає на них, вони не перестають щось перемагати одне в одному.

— Костю, одягайся! Кава прохолоне.

Костя зав'язує хвіст конячці, сидючи перед нею в самій сорочинці. Він чує матір, але мовчить.

— Костю, я кому це кажу?

— Зараз!

— Не зараз, а негайно мені одягайся! Покинь коника!

Костя мовчить. Він мовчить не через те, що захопився зав'язуванням хвоста, а тому, що це дратує матір.

— Костю, даю тобі чесне слово, що не візьму тебе з собою на прохід. Коли зараз же не встанеш, не одягнешся, не підеш гулять.

Костя все ж таки не встає. Материних погроз він не боїться, бо знає, що вона свого слова ніколи не додержить, з якою б силою, натиском і жагою не давала його.

— Ну, гляди ж! Прошу, сиди! Але не смій же плакати, як покину тебе дома. Не смій, поганий хлопче, мучителю мій!

"Мучитель" одягається через якийсь час через те, що йому надокучує сидіти на холодній підлозі.

Коли настає час іти на прохід, він робиться дуже лагідненьким, запобігливим, ласкавим. Якщо Клавдія Петрівна пам'ятає свою погрозу (він пам'ятає завсіди!) й постановила неодмінно здійснити її, тоді Кості не помагають ці маневри, і він мусить уживати инших способів. Лагідність його зникає, темні, круглі оченята стають колючими, скісними, верхня губа хижо задирається догори, виставляючи синюваті, покришені зуби, він сильно паца ногою об стілець і кричить:

— Ні, піду! Піду! І ти не смієш мене не пускати!

— Іди! А я лишуся дома. Я сказала тобі, що… Костю не бий стілець, бо даю тобі слово, й завтра не підеш гулять!..

Костя хапає з столика великий гребінь матері й з усієї сили шпурляє ним у куток. І тут же інстинктово відстрибує вбік і наготовлюється оборонятись, хоча Клавдія Петрівна ні разу не била його.

Клавдія Петрівна що-сили стримує себе, від чого її рухи стають якимись урочистими, поважними. Вона мовчки, помалу підіймає гребінь, становить на місце повалений стілець і, не хапаючись, одягає капелюх. Костя з свого кутка пильно стежить за нею й раптом кидається на матір і починає бити її руками, ногами, кричучи:

— Дрянь, дрянь! Проклята!

Потім падає на підлогу, несамовито вищить, дряпає нігтями килим, ридає, качається по хаті. Кінчається тим, що Клавдія Петрівна лякається, поспішно прощає йому провину, одягає його, й вони разом ідуть гулять. Костя вже спокійний, веселий, тримає матір за руку й питає заклопотано:

— Мамо, а ти гроші не забула? Ти обіцяла мені купить шоколадку з горіхами!

Такі сцени відбуваються кілька разів на день і з ріжних приводів. Зникають вони тільки тоді, як Костя, бува, заслабне. А слабує він часто. Недокровне, малосиле його тільце далеко слабше бореться з хворобами, ніж з матіррю. Тоді боротьба затихає, і приходять інші відносини, ніжно-уступчиві, тихі, шопотливі. Здається, що вони обоє мовчки вступають між собою в перемирря, з огляду на наближення спільного ворога, і стараються поводитись як-мога тихіще й непомітніще, щоб не звернути на себе його уваги.

І невідомо, хто з них більше лякається хвороби, мати, чи син. Костя безумовно лякається, хоч і не дуже терпить від якоїсь там простуди, але тільки те й знає, що питається, чи довго він слабуватиме, чи не помре, і все прохає поставити термометра, надаючи йому цілюще значіння. А мати без протесту виконує всякі його бажання й без перестанку цілує його руки, ноги, груди, не відриваючися хвилинами. Здається, що вона лиже його й тим хоче злизати хворобу.

Я часто вітаю себе з тим, що не я батько сього хлопця, і що ця жінка не моєї дитини мати.

Але цікаво слідкувати, як подвоївся звір Клавдії Петрівни. Одна половина тягне до Кості, друга до мене. І вона сама не знає, що їй, бідній, робити. То цілує Костю, то лає його, то знов кидається до його, а Костя, хоч не розуміє, але добре відчуває щось непевне в відносинах матері до його, щось нетверде, винувате, ослаблене. Він не може не бачити, як вона подивляється на мене, як уся горить у моїй присутности, як, узагалі, вся різько змінилась. Нема вже, наприклад, колишнього лежання на канапі, болів голови, сонного роздратування. Вона цілими днями наспівує, рухається, регоче, грає на гітарі. Вся вона помолодшала, посвіжіщала, покращала. І не то лагідніща стала з Костею, не то байдужніща до його. Тепер часто вона дозволяє йому те, чого раніще треба було добиватися сльозами, пацанням ногами, сварками та криками.

Хто його знає, через що Костя зо мною все ніжніщий та ніжніщий, але в сій ніжности я все ж таки не почуваю щирости. Часом навіть здається, що він жагуче, несвідомо ненавидить мене, боїться й ревнує матір до мене.

— — — —

Біля восьмої години до мого столика підсідає Карачапов. Він чимсь пригнічений і на мої питання відповідає неохоче, похмуро. Але навіть його товариство мені приємніще, ніж моєї власної особи. Я оповідаю йому про все, що лізе мені на язик, а він невважно хитає головою й не слухає. Все ж таки час потроху минає.

Раптом, несподівано хтось ззаду сильно б'є мене по плечах. Я швидко озираюсь: переді мною стоїть Сосницький, п'яно та злісно посміхаючись. Він чогось у фраку й через це здається ще важчим постаттю.

— Доброго здоров'я, Кирпатий Мефістофелю! Про віщо тут радитесь, панове жироїди? Га?

І він широким жестом підсуває собі стільця. Не питаючись нашого дозволу, повалено й помалу сідає, кличе локая й каже дати пляшку коньяку. На його плечах і на комірі лежить лупа й жовті волосинки з його гриви. Губи спухли, й очі повертаються важко, мляво й понуро, навіть, коли він сміється.

— Ви де ж це так насмоктались? — хмарно й байдуже питає Карачапов, не перестаючи, очевидячки, думати про своє.

— Де треба! Ну, Якове Василевичу, як же там твоя нова мадамочка ся має? Га?

І знову боляче хляпає мене по плечі. Думка, що Сосницький навмисне це робить, примушує мене стримати себе. Я позіхаю і звертаюсь до Карачапова:

— Так от, Антоне Антоновичу, такі то справи. Ходім, заграємо трошки? Га?

Сосницький сидить із витягненою здовж стола рукою й непорушне дивиться на мене, тупо й криво-саркастично усміхаючись. Потім знову, вже мовчки, підводить руку й б'є мене.

— Не скандаль, Сосницький! — спокійно кажу я, не рухаючись і не дивлячись на його.

— Хто скандалить?! — дивується він. — Хто скандалить?! Я?! Це про мене ти? Та-ак?... І ти, ти це смієш мені казати?... Ти?!

— Ходім, Антоне Антоновичу! — підводжусь я.

Але Карачапов уже пильно, з цікавостю придивляється до нас своїми розумними, колючими щілинками.

Сосницький теж підводиться, з грюкотом одсунувши стільця, похитуючись і не зводячи з мене ненавидячих, нахабних очей.

Я повертаюсь і, не хапаючись, іду до виходу. Сосницький щось гукає мені наздогін, і щось з дзвоном падає на підлогу.

— — — —

Хвилин з десять я йду вулицею, не озираючись, але напружено прислухаючись назад. Звощика навмисне не беру. Мені навіть хочеться, щоб Сосницький погнався за мною. Але його не видко.

І от я знов на самоті з собою, і вже морозом починає проймати мене туга…

Вечір сухий, темрява густа, і вулиці видаються мені глибокими коридорами. Кругле, буйне каміння на бруку, вигладжене колесами, вимите дощами, блищить. Вуличка невеличка. Прохожих мало; їх кроки цокотять по тротуарі дзвінко та самотньо. Тепло жовтіють освітлені вікна будинків. Иноді ледве-ледве просочуються крізь них згуки музики на вулицю. Блукають тіні по завісках, злітаючи у стелю. Біля хвіртки якогось будинку стоїть, напів повернувшись до воріт, поліцай. Проходячи, я чую, як він з докором говорить двірникові:

— Как ребйонок не заплачеть, мать не почує. Так і дворник: как городовой не скажеть, он і совсьом на вулицю не вийде…

На приступках парадного сидять покоївки, лузають насіння, горнуться одна до одної, й усі дивляться мені назустріч задиркувато та смішливо. В баньках їх очей та на зубах мокро й ярко горить світло ліхтарів.

Я поважно проходжу повз них. Дівчата чогось усі разом весело сміються. Мабуть, якась пожартувала з мене. Їхній сміх голосно й дрібно розкочується по вулиці, а я йду й думаю, який я важкий, невеселий, як я не вмію сміятись. А колись же, за студенства, я міг, проходячи отак повз гурт дівчат, весело кинутись до них, схопить одну, другу, поцілувати, посміятись і піти собі далі, посвистуючи. Тепер я сміюся нудно, злісно, роздратовано.

Огида до себе доходить до того, що хочеться схопити себе за голову й оджбурнути її.

Додому йти гидко. Міркую, куди б його дітись. Але скрізь нудно, й чогось уявляється мені, що всі люде схожі на Сосницького та Карачапова. Я притуляюсь до стовпа ліхтаря, стою й, не кліпаючи, дивлюсь по вулиці. Прохожі десь думають, що я піджидаю коханку, застигнувши тут у солодкій мрії про побачення.

Зітхаю, зміняю позу, читаю вивіску над півпідвалом: "Портной А. Котляренко существуетъ съ 1867 г. въходъ въ парадное." Під вивіскою світяться низенькі вікна з замацапуреними й заліпленими папірцем шибками. Всередині за столом розсілись діти й вечеряють. Осторонь сидить худорлявий, виснажений чоловік, тримає на руках маленьке і щось говорить до його. На худому, синюватому лиці його ніякова ніжність, невміле зворушення. От він перехиляється набік, придушує пальцем ніс і сякається. Потім виймає червону велику хустку, витирається й тою ж хусткою втирає дитину.

Раптом зчиняється заколот. Хлопчаки, піднявши один проти одного ложки, настовбурчились, як двоє півників. Умить більшенький б'є меншого ложкою по лобі. Від несподіванки цей витріщає очі, роззявляє рот і збірається заплакати. Але, побачивши, що всі регочуть із його, теж сміється, ще раз сам себе стукає ложкою по голові й хапається їсти. Личка дітей оживлені, сміхотливі; їх роти швидко-швидко жують і щось говорять. А виснажений чоловік підтрушує на колінах найменшеньке, і зворушення розтягає його зморене лице ніжно та незвично.

Хиба в мене не могла б бути така юрба голівок?

Я йду далі, зазираю в вікна, й туга переходить непомітно у глибоку, плачучу печаль. Мої думки снуються біля Соні, Андрійка, Сосницького. Я вже не пробую сміятись, одрікатись, бунтувати. Я тільки дивуюсь гірко та покірно: як могло все це статись, через що, на віщо?

Переглядаю в пам'яті ввесь цей рік. Ось ми зустрічаємось у театрі, цілком випадково. Не пішов би я в той вечір у театр, нічого не було б. Иншими коліями покотилось би все життя.

Що робить у сю мить Соня? Я в'являю собі її сухеньку, трохи плескувату постать, прості плечі, рухливі ніздрі, вічне пасмо рудявого, без блиску волосся над блакитнувато-сірими очима, всю її таку поривчасту, неначе холодну, а в дійсности добру, тільки соромливу. Їй треба раз-у-раз зробити деяке зусилля над собою, щоб сказати щось привітне, ніжне. Через це вона любить немов би з іронією говорити людям приємне. Мила Соня!

Я почуваю незвичний, тихий жаль до неї, Сосницького, до самого себе. Я вже готов приняти на себе всю вину, понести всяку кару, спокутувати свій гріх, коли це поможе комунебудь. Але що ж мені робити?

І раптом у мене миготить така думка: я піду до Соні й побалакаю з нею так, як оце я почуваю. Хай приходить Дмитро, хай довідається про все, хай вони самі придумають, що я маю робити. Коли вона хоче, "щоб я жив з нею, і з Андрійком, — добре, житиму. Щоб я поїхав звідси, зник, — зникну.

Дивлюсь на годинника: ще нема десятої. Швидко простую до Сосницьких. Чую надзвичайну легкість, піднесення, бадьорість.

Але перед самим їхнім будинком мене зупиняє думка: а що, як не мій Андрійко?

І відразу стає нудно, аж млісно від огиди; одначе я входжу в сіни дому й помалу виходжу нагору. Тепер уже сам не знаю, на віщо йду, що казатиму, але для чогось усе-таки йду.

Покоївка здивована. У пані голова болить. Але сказати, розуміється, можна.

Нова покоївка. На вішалці висить пальтечко Андрійка; один рукав вивернений. Кашкетик із поломаним гербом, на маківці горбик, слід від голови.

Швидкі, дрібні, з сухим пристуком, знайомі кроки. На порозі їдальні з'являється Соня в рожевому пенюарі з короткими рукавами і з обмотаною рушником головою. На мене дме якимсь лікарством.

— Що таке?! — шопотом, злякано й непорозуміло каже вона.

— Нічого, ти не турбуйся!.. — ніяково усміхаюсь я. — Я тільки хотів би побалакати з тобою.

Соня деяку хвилинку стоїть мовчки; не знати, чи розгубилась, чи бореться з хвилюванням. Потім рвучко повертається й увіходить у кімнату.

— Добре!.. — хрипко кидає вона до мене.

Я роздягаюсь і входжу за нею. На столі стоять скляночки й коробочки з порошками. Тут же недописаний лист, перо й каламар, який я подарував їй на іменини. Соня прибірає все це хутко обома руками й несе у спальню. Від коротких рукавів її руки здаються тонкими, дитячими.

Вернувшись, вона сідає біля столу й, не дивлячись на мене, говорить:

— Що скажеш?

Рушник вона скинула. На чолі, червонім від води, злиплось волосся. Під очима жовтяво-сині западини.

— Голова болить, Соню? Може, иншим разом? Ти вибач мені, я не…

— Ти хотів про щось говорити? Я слухаю.

Знову це почування вини в мене! Я сам помічаю, що вигляд у мене не мій: боязький, ніяковий.

— Так от, бачиш, Соню… Я тільки-що мав неприємну сцену з Дмитром…

І я розповідаю їй про зустріч у клубі. Соня слухає, дивлячись кудись під шафу і кривиться. І невідомо, чи від болю голови кривиться, чи від оповідання.

— Ти не можеш сказати мені, через що він такий? — питаюсь я.

Соня притуляє по два пальці до висків, заплющує очі й жорстко говорить:

— Він ревнує мене до тебе.

Я мовчу, потім тихо, з усиллям питаюся знов:

— А… більш нічого?… Андрійко тут не…

Я зупиняюсь і чекаю. Соня спускає руки, розплющує очі й дивиться просто мені в лице. Який вимучений, тужний, зацькований погляд! Я каюсь, що запитав.

— Не знаю!.. — шопоче вона й одводить очі.

— Ви балакали про це?

— Ні!

— Він підозріває?

— Не знаю!.. Він б'є мене…

Я швидко для чогось підводжусь і зараз же сідаю знов.

Ми довго мовчимо. Нагорі пересувають стільцями, човгають по підлозі ногами, мабуть, вечеряють.

— Соню! Скажи мені!.. Чуєш? Скажи мені щиру правду! Забудь усе, що було, скажи от так, з глибини душі: чий Андрійко? Ради Бога, Соню, зрозумій!

Я встаю й підходжу до неї. Соня нижче схиляє голову, мовчить і, нарешті, каже шопотом:

— Я сама не знаю!

— Соню! Я благаю тебе… Соню! Ти подумай, я ж…

— Не знаю!! — раптом із люттю випростовується вона й дивиться на мене широкими від злости очима. — Чуєш? Не знаю!

Вона встає, прудко переходить до кушетки й падає головою в зелену, вишивану подушку.

Я закурюю й жадно затягуюсь. Так, я це, власне, й думав раз-у-раз. Це гірш за все. Тепер ясно. Це гірш за все…

Я довго ходжу по хаті, безладно думаючи про ріжні речі, а чотири слова "це гірш за все", як у попсованім апараті, ввесь час самі собою вистрибують тай вистрибують.

— Так, це гірш за все! — голосно кажу я, щоб одчепитись од них, і зупиняюсь. І тільки в сю хвилину я розумію як-слід усе значіння Сониної правди.

— Що ж тепер робити? — тихо кажу я не то до себе, не то до Соні.

Вона лежить непорушно, обхопивши голими, худими руками зелену подушку, відвернувши лице до стіни, й рівно, як утоплена, витягши ноги в чорних з стрілками панчохах.

— Що робити, Соню? — безпорадно повторяю я.

Соня, нарешті, ворушиться, підводиться й чепурить волосся.

— Нічого не робити!.. — каже вона байдуже, розбито.

— Але треба ж якось…

Соня заплющує очі й сидить так. Їй, десь, ломить голову.

Я підходжу, сідаю поруч і деякий час мовчу.

— Прости мене, Соню!..

Я не кажу, за що простити. Соня розплющує очі, й я бачу, що вони повні сліз, які одна по одній помалу викочуються і стікають по щоках. Вона не витирає їх. Її губи витягаються, немов вона хоче щось піймати ними, й дрібно-дрібно трусяться. На підборіддю збираються горбочки й теж іздригуються. І я бачу, що вона розуміє, що я прохаю прощення за те, що не можу сказати їй "ходім зо мною", що не можу так, як їй треба, пожаліти й утішити її.

— Прости мене, бідна!..

Соня вибухає плачем, обхоплює мою шию руками і пригортається головою до моїх грудей. Я обережно обіймаю її за худенькі, теплі плечі.

Довго сидимо ми так, непорушно слухаючи себе. Соня потрохи стихає й визволяється. Шукає хустки й іде за нею в сусідню кімнату. А я закурюю й довго тримаю запалений сірник у пальцях, аж поки не стає боляче.

Коли Соня вертається, я кажу їй, дивлячися собі під ноги:

— От що, Соню… Треба признати, що Андрійко — Дмитрів.

Я не бачу Сониного лиця, але почуваю, що вона дивиться на мене здивовано.

— Так, Соню! Андрійко — його! Це треба раз на все признати й покінчити! Ти ж подумай! Людина вісім літ любить сина, зрісся з ним, і раптом… син — не його, чужий! Та вже через це одно… А потім, коли є сумнів, то всяке право по його боці. Ти прости, Соню, що я раджу, але ти повинна переконати його, що він Андрійків батько. Тонко, непомітно, але дати йому непохитне переконання…

— Мені невимовно тяжко жити з ним! — жалібно говорить вона, й губи знов витягуються.

— Ну, що ж, Соню?… Я розумію. Але, як же инакше? Розійтись?

Мені до болю ніяково й соромно, але тепер я вже ніяк не можу сказати їй: іди до мене. А вона ж цього жде, за це, мабуть, і Андрійка віддала б.

Соня широко зітхає, набравши повні груди повітря. І, зразу видихнувши його, немов покінчивши з чимсь, уся стріпується й каже рішуче:

— Ну, що ж! Все-одно! Так я й сама думала… Ти виїжджаєш?

— Так! Себто, власне, ще не рішив. Але тепер! Поїду десь на місяць.

— З новою… знайомою?

— Не знаю… Ні! Не думаю…

— Ти любиш її?

— О, ні! — ці слова живо і з таким ляком вириваються в мене, що я сам дивуюсь. Соня теж дивується, але, видко, зразу повірила, й їй це приємно.

— Але як же?! Ти ж сам казав Дмитрові, що…

— Так, але тут… Власне, це просто… ну, як би тобі сказати? Вона дуже самотня, безпорадна якась і… ну, жагуча, чи що. Розумієш? Про любов ми навіть не балакали…

Я не брешу, але мені дуже хочеться переконати Соню, що нічого серйозного нема, й через те здається, що я брешу. Але Соня вірить, чи вдає, що вірить.

— Соню! — раптом несміло кажу я. — Можна мені подивитись на Андрійка?

Я боюсь, що вона тепер одмовить, і беру її за руку. Але Соня визволяється, встає й одривчасто кидає:

— Звичайно, можна!

І зараз же йде в коридор. Звідти веде мене до дітей. Там горить під блакитним, крихітним абажурчиком нічна маленька лямпочка. У присмерку манячать два ліжка. Одне зовсім маленьке. На йому спить Василько. Соня навшпиньках підходить до більшого ліжка й зупиняється як фельдшерка біля хворого, до якого привела лікаря. Я теж навшпиньках, боячися щонебудь зачепити, йду за нею.

В тиші чути дихання дітей не в такт, як двоє годинників в одній хаті. Андрійко лежить, розкинувшись, і одне коліно оголилось. Я звикаю до пітьми й бачу вже кругле, пукате чоло, гостре підборіддя, губи, стиснені поважно і строго. Мені все ж таки хочеться бачити виразніше. Я пошепки прохаю Соню дозволити засвітити сірника. Вона мовчки хитає головою. Коли сірник розгорається, я освітлюю Андрійка так, що все його личко здається мені дуже подібним до Дмитрового, навіть ніс не качиний, а круглий, припухлий на кінчику. І від цього відразу все тільце цього хлопчика, до якого я підходив з таким хвилюванням, стає чуже, далеке, байдуже. Правда, так і раніше раз-у-раз бувало, коли я в'являв собі, що він не мій. Але сірник миготить, я підіймаю трохи руку, й у вічі мені кидається довга ніздря й витягнений, плескуватий кінчик носика. В мені щось іздригується. Сірник гасне. Я нахиляюсь до тільця, що пашить теплом, цілую в щоку і швидко виходжу в коридор. Соня заспокоює Андрійка — я розбудив його — і йде за мною.

Прощаючися з Сонею, я обнімаю її й міцно цілую. Вона судоржно пригортається до мене, хапливо, жадібно, мовчки цілує моє лице, плечі,

руки і, зразу відірвавшись, поспішно виходить. Я сам одчиняю двері й обережно виходжу на сходи.

— — — —

Другого дня я кажу Клавдії Петрівні про свою постанову їхати з нею в Крим. Вона червоніє, широко розплющує очі від радости й під столом міцно потискує мені ногу. Костя теж у захваті: він розбігається, стукається простягненими руками об стіну, біжить у другий бік, теж гупається, потім падає додолу й, висолопивши язика, показує його то мені, то матері.

— Костю, годі, покинь кривитися! Костю, даю слово, покину тебе тут, не поїдеш з нами!

Костя схоплюється з підлоги, регоче й бігає по хаті. Але Клавдія Петрівна щось міркує собі, й її радість потрохи зникає. Виявляється, — вона не може їхати на мій кошт, а власних грошей у неї не вистачить на дорогу.

— Ну, що за дурниці! — кажу я з досадою. — Залишіть ви це! Хочете, щоб я більше не приходив до вас?

Справа залагоджується. Отже через два тижні ми маємо виїхати. Клавдія починає в-голос гарячково вираховувати, скільки часу їй треба, щоб пошити Кості костюмчики, скільки на прачку, кравчиню й т. д. Костя горнеться до мене і, здається, щиро почуває вдячність. Цього вечора він слухняний, лагідний, ніжний з матіррю до такої міри, що зворушує Клавдію Петрівну і зворушується сам. Вона через щось починає плакати, гаряче цілує Костю й довго потім сидить у його за ширмою, шепочучись. Далі Костя неголосно й несміло кличе мене:

— Якове Василевичу!

Коли я приходжу за ширму і стаю біля ліжка, він раптом схоплюється на коліна, хапає мою руку і кладе її на плече Клавдії Петрівни. Сам ніяково хіхікає, лащиться до матері, потім падає головою в подушку й удає, що пустує. Мені, чи то жаль стає чогось, чи соромно. Я усміхаюсь і гладжу по голові Клавдію. А вона, зворушена, змішана, палаючи всім лицем, пригортається до мене й зараз же нахиляється до Кості.

Я виходжу зза ширми, не перестаючи усміхатись, але вже не ніяково, а теж ніби зворушено. І через щось мені згадується тут же, як Клавдія Петрівна на другий, чи на третій день по нашому зближенню, отак само, вся зашарившися, соромлячись і роблячи над собою страшенні зусилля, незрозуміло, заплутано запропонувала мені перекласти на неї турботу про те, щоб у нас не було дітей. І, як їй до болю важко й соромно було пояснити мені, через що вона так хотіла. І як жагуче, вдячно, навіть із якоюсь розхрістаностю почала цілувати мене, коли я, нарешті, згодився. Дійсно, вона "пила чашу до дна", як пояснила.

Клавдія виходить ізза ширми, й ми обмірковуємо подорож. Їй, видно, часто хочеться пригорнутись до мене, але вона ніколи перша не робить цього, — раз-у-раз почуває несміліcть, наче боїться, що я відіпхну, що мені буде неприємно. Від цього мені мимохіть стає жаль її й досадно за її приниженість. І я ще більше задоволений, що вона поїде в Крим, що вилізе з своєї шкаралупи, розімнеться й посміліщає.

— — — —

Всі ці дні після побачення з Сонею я дивно-спокійний і тихий увесь. Так буває, як покладеш на хворий зуб щось, що втихомирює біль. А радість Клавдії Петрівни та Кості, їхня вдячність і ніжність дають мені якусь невиразну, гірку сатисфакцію.

Про Андрійка я силкуюсь не думати, а як усе ж таки думається, то я спішу згадати Сосницького, й тоді така сама гіркувата сатисфакція, як і

від радости Клавдії, змякшує мою душу, я тут же додаю собі, що мине півроку, рік, і я звикну до думки, що Андрійко чужий, і все влаштується.

А проте думати й бувати на самоті з собою доводиться мені дуже мало. Перед од'їздом я полагоджую справи, вештаюсь цілий день по канцеляріях, приймаю в себе клієнтів, а ввечері або сиджу з Клавдією, або маю наради з Панасом Павловичем. Наради ці і смішать мене, і злостять, і без потреби наводять на думку те, що хочеться забути швидче.

Вся справа в Панаса Павловича в тому, що йому треба постановити щонебудь остаточно, бо далі йому вже не сила так жити. Це не життя, а безпотрібне, безладне витрачання часу й постійне дратування. З боку Варвари ніяких заходів щось непомітно, отже треба рішати йому самому.

Але ж уся біда якраз у тому, що рішити він не може нічого. Відмовитися цілком од дітей, як ми це оповістили Варварі Хведорівні? Сказати собі раз на все, що він не має ні Діми, ні Галі, що ніколи не житиме з ними? Це неможливо! Нехай собі всякі філософи глузують, називають це "скотячою силою", нехай собі з виглядом вищости знизують плечима, а він, Панас Павлович, не може відмовитись од цеї "скотячої сили", він уважав її за найбільшу, найсвятіщу, найнеобхідніщу й т. д. життєву силу! Так, це його переконання!..

Добре! Але як же все-таки зробити так, щоб дати цій найсвятіщій і найбільшій силі задоволення? Вернутись до Варвари?

Тут Панас Павлович починає кліпати очима, як від порошинки, підгортає догори борідку й зітхає. Коли є Шура, він безпорадно й питаюче дивиться на неї, й мені вчувається, що він от-от скаже: "Ти, як думаєш, Шуро? Га?"

Я стою все ж таки на тому, що треба викрасти Діму. Панас Павлович уже не лякається, як раніще. А коли нема Шури, то навіть із цікавостю перепитує:

— Так ви все-таки гадаєте, що викрасти? Га?

І задумливо завертає кінчик борідки до вуст. Але при Шурі скупчено мовчить і скоса, зпід пенсне, зиркає на свою витревалу, зворушливо-гарну подругу, що кутається в хустину. Вона не каже нічого, але від її мовчання віє такою непохитною впертостю, що Панас Павлович глибоко зітхає, жваво й винувато заводить розмову про щось инше, а я мимохіть злощусь і лаю її ідіоткою.

Але от раз увечері приходить до мене Панас Павлович. Довго сидить, іронічно філософує й перешкаджає мені. Я вже збіраюся сказати йому, що я дуже занятий, коли раптом він підводиться, скидає пенсне й починає ретельно витирати скла, короткозоро приглядаючись до них. На лиці в нього такий вираз, що я мимохіть чекаю, що буде далі. Жовта шапчина волосся блищить гладенько; сам він підстрижений, чистий, з молочнобілим чолом і ніжним рум'янцем, як у панночок на обкладинках від мила.

Він обома руками примощує пенсне і, злегка задравши голову догори, говорить:

— Так от, Якове Василевичу, "по зреломъ размышленіи, будучи въ здравомъ уме и твердой памяти", заявляю, що маю бажання викрасти власного сина, Дмитра Кривулю.

І вичікуюче придивляється до ефекту своїх слів. А на лиці той самий вираз напруженості, розгубленості, змішаний із гарним настроєм.

Я встаю й міцно потискую йому руку.

— Ухваляєте?

— Навіть захоплений!

— І помагати згоджуєтесь?

— З приємностю!

— Bene! Иншого виходу немає! Ступаємо, значиться, на путь нечестивих.

І він рішуче, трохи смішно обшарпує донизу жилетку.

— А як Олександра Михайлівна?

Панас Павлович кривиться, зібравши губи до носа так, наче понюхав чогось міцного.

— Доведеться воювати! Вона не знає про мою постанову. Доведеться воювати!

І заклопотано дивиться на мене.

— Одна надія, що примириться з фактом і всю відповідальність складе на мене. Одна надія! Ну, та з нею вже якось улаштуємо. А от, любий мій, як із Варварою бути? З Варварою?

— А що таке?

— Та вона ж розлютиться.

— А хай собі лютиться! На здоров'ячко!

— Е, коли б тільки була справа з її здоров'ям! А то ж і з моїм! Вона ж зараз почне гасати по всьому місті, шукати нас. В університет побіжить, у ґімназію, на ректора накинеться, при всіх мені вчинить істерику, їй що? Такий скандал зробить, падлюка, що згориш од сорому…

— Та це, звичайно, той…

— А, скажемо, зустріне мене на вулиці з Дімою й кинеться віднімати. Що їй зробиш? Не битися ж з нею? І відніме! От так вихопить із рук, сяде на звощика й поїде собі. От яка, розумієте, штука! Ех, заздрю, їй-Богу, заздрю тим людям, що вміють, де треба, по часті фізичної арґументації. Загилить би їй попереду разів зо два отак по "наружній фізіономії", от би вона вже опасувалась потім.

— Та ви ж уже так арґументували!

— Коли?! — дивується Панас Павлович.

— Як коли? Та тоді ж, як вона вдарила Олександру Михайлівну.

— 'Кий чорт! Тільки замірився! Я брехав, що вдарив її, тільки для внутрішньої сатисфакції. Не вмію я бити. Нема в мене досить простодушности. Иноді страшенно хочеться загилити так, щоб аж юшкою вмилась, а дійде до діла, — схибну. Нема прямоти!

— Виїдьте кудинебудь!

— Та куди виїдеш?! — раптом кричить він так, неначе я вже надокучив йому з цією порадою. — Хиба не знайде? Ні, треба вміти бити, от що! Вона хапає Діму, а ти віджбурнув її й покликав городовика. Вона в крик, а ти ще дужче; вона з сльозами до юрби, а ти собі. От це я розумію! Не треба боятись популярности! А то, чи пискнула вона, чи ні, а ти вже щулишся й озираєшся, чи не чули люде. Хай собі чують!

— Розуміється!

— От тоді вона й той…, і побачить, що зброї в неї більше немає. Власною її зброєю треба й бити її. Ти ляпаса, а от тобі аж два, от тобі, на, маєш!

І Панас Павлович навіть махає в повітрі рукою так, ніби дає ляпаси. Я сміюсь мимохіть із його відважности отут, у мене в кабінеті.

— Ну, от так і смаліть! Чого там! От давайте оце зараз і зробимо напад! Ви маєте де сховати Діму?

— Чекайте, який напад?!

Перехід од завзяття й войовничости до страху такий щирий і по-дитячому отвертий, що я не можу не сміятись. Щоб він не образився, я обнімаю його за плечі й кажу:

— Та справжній напад, Панасе Павловичу, найсправжніщий. От давайте візьмемо автомобіль, підкотимо, вбіжимо! "А подавай сюди мого сина!" Та по "наружній фізіономії" її, ось тобі завдаток! Га? Та й катнемо разом з Дімою. Ну?

Панас Павлович злегка відсувається й, зітхаючи, каже:

— Та вам, голубе, легко сміятись.

— Та хто сміється?! От маєш! Та хоч у сей мент я готов їхати з вами. На віщо відкладати? Хочете?

Панас Павлович, задравши голову, мовчки, вражено з трівогою дивиться на мене.

— Я не жартую. Робить, так робить! Чого ж дурно час гаяти? Знаєте що? Ось давайте зараз подзвонимо їй! Коли нема дома, їдьмо! Тепер дев'ята година, Діма вже в постелі. Ввійдемо, одягнемо й гайда! Ну? Дзвонити?

Панас Павлович стоїть, немов заціпенівши від думки, що це, справді, може статися. Але на мій рух до телефону він злякано кидається до мене й хапає за руку.

— Та що ви, що ви?… — шопоче він, з страхом зиркаючи на телефонну трубку, немов у ній сидить сама Варвара. — Ото яке! Так з вами, бо-зна, чого наробиш! Хиба ж можна так?

— Та чому не можна? Ну, чому?

— Це чорт-батька-зна що вийде. Раптом зірвались, і маєш!.. Ні, серденько! Я бачу, що ви занадто захоплюєтесь романтичним боком справи. А мені, знаєте, не до романтизмів. Тут треба зважити, підготувати ґрунт, а не так, що в один мент…

Але я не хочу впустити слушного моменту й серйозно, поважно, власне так, як йому бажано, починаю переконувати його. Панас Павлович змагається, вигинається, ховається за що-найменший захист, але я без жалю виганяю його звідусіль і все більш та більш припираю до стіни. Нарешті, він вичерпує всі свої арґументи і в якійсь ізнемозі злякано дивиться на мене. Одначе я розумію, що цей страх є майже згода.

— Добре! — вмить робить він з одчаєм іще одну спробу. — Я згоджусь, я визнаю все, і так далі, але не сьогодні.

— Ні, сьогодні, зараз! Це слабість, Панасе Павловичу! Слабість! Так, або так. Треба покінчити!

Панас Павлович знову скидає пенсне й витирає спітнілі від хвилювання скла. Очі кліпають, як ніколи; він дихає так, неначе робив ґімнастику Міллєра, якою займається що-ранку.

— Ну, от що!.. — він починає і блідне. — От що! Коли вона дома, ми не їдемо.

— Добре! — згоджуюсь я. — Але, коли нема, зараз же смалимо туди. Так?

— Дзвоніть!.. — не дивлячись на мене, каже він тьмяним, слабким голосом.

— Ні, відповідайте: так?

— Та добре… Ну, звичайно…

— Чудово!

Я йду до телефону, а Панас Павлович із виглядом людини, яка чекає постанови консиліума лікарів, починає ходити біля мене.

Коли якась жінка каже в вухо мені "слухаю", я міняю свій голос і питаю:

— Варвара Хведорівна дома?

Панас Павлович швиденько підходить до мене навшпиньках, немов бажаючи почути відповідь, роззявляє рота й так застигає, не дихаючи.

— Ні, їх немає вдома. А хто спрашує?

— Скажіть: добрий знайомий!

На лиці Панаса Павловича пробігає радість, неначе в лісі промінь на світанню.

— А як сказать? — добивається голос.

— Так і скажіть. А давно пішла?

— Ні, оце тільки. Вони поїхали в театр.

— В театр? Ага, дякую!

І я кладу трубку. Панас Павлович розгублено дивиться на мене.

— А як же… А мені здавалось, що вона дома, — бурмотить він.

— Пішла в театр! — серйозно кажу я й діловито озираюсь. — Ну, значить, можна їхати.

Набіраю циґарок у портсиґар, замикаю шухляди стола, зазираю в гаман, чи досить грошей, неначе ми вибіраємось у далеку дорогу. Панас Павлович блукає по хаті і змерзло потирає руки.

— Ну, та що ж, їдьмо! — каже він, силкуючись усміхнутися.

— Так, їдьмо! — відповідаю заклопотано й поважно.

В автомобілю Панас Павлович сидить, забившись у куточок і всю дорогу мовчить. Я починаю думати, що він уже покінчив з сумнівами. Одначе, коли ми вже під'їжджаємо до його колишньої кватири, він починає неспокійно рухатись, визирати з вікна, потім раптом хапає мене за руку і благаюче, судоржно говорить:

— Слухайте, Якове Василевичу!.. Я розумію, голубчику, але… скажіть, щоб він зупинився. Так не можна. Ми не обміркували. Ми не маємо ніякого права. Я вас прохаю. Це несерйозно.

— Панасе Павловичу! — кажу я з притиском. — Постановили ви, а не я. Отже ви маєте змогу й перерішити. Я тільки помагаю вам. Хочете вернутись? Будь ласка! Я не хочу робити на вас ніякої пресії. Це тільки ваше особисте діло. Рішайте самі!

В цей мент автомобіль зупиняється. Панас Павлович на віщось трівожно визирає, метушиться, впускає пенсне, й ми обидва шукаємо його під ногами. І коли пенсне знаходиться, невідомо, через яке натхнення, Панас Павлович рішуче, жестом владаря, розчиняє дверці й кидає до мене:

— Ходім!

І ввесь час, що ми йдемо по сходах, він має рішучий, гордовитий вигляд. Я не встигаю ступати за ним. Але біля дверей, на яких іще висить мідяна табличка з його прізвищем, він стоїть довго, дихаючи важко й одсапуючись, так довго, що я, нарешті, питаюся:

— Ви подзвонили?

— Ах, так! Я й забув.

І він підносить руку до ґудзика дзвоника. Але зараз же віднімає її й шопоче до мене:

— А як прислуга не даватиме? І наробить галасу?

— Не забувайте, що ви — хазяїн цеї кватири й батько цеї дитини! Дзвоніть! Ніяково так стояти…

Панас Павлович коротко тикає пальцем у ґудзик. Довго не чути за дверима ані згуку. Аж ось швидко біжать чиїсь кроки, хтось, поспішаючи, відчиняє двері. Ми входимо й бачимо перед собою… Галю. Вона стоїть із розплетеною косичкою й, закинувши її лівою рукою за спину, тримає незастібнуту суконку.

— О, Господи! — вражено, з переляком каже вона.

Ми також збентежені. Про Галю ми зовсім забули, немов би її й на світі не було.

— Таточку! — раптом нещиро скрикує вона й кидається до його, але старається не стати до мене спиною.

Панас Павлович машинально цілує її й питає:

— А мама дома?

— Ні, пішла в театр. Роздягайтесь, будь ласка!

— Шкода, шкода!.. — розгублено бурмотить Панас Павлович і хоче роздягатись. Я зупиняю його за руку.

— Ми ж тільки на хвилинку. В справі. Зараз підемо.

— Але чому? — здивованим, салонним тоном говорить Галя. — Тато так давно не був у нас. Я скажу наставити самовар. Ви, будь ласка, не дивіться на мене, я маю такий страшний вигляд!

Їй усього тринацять-чотирнацять років, але вона поводиться так, як замужня, молода, гарненька дамочка. Поява батька хвилює її тільки на хвилину. Її замішання проходить, і вона починає жвавенько щебетати. А

ми стоїмо й, неначе слухаючи її, думаємо, як бути. Я вже знав, що ми підемо собі, не зробивши нічого, — при Галі він не відважиться.

— Ах, та зайдіть же хоч у вітальню! — раптом перебиває себе Галя й пурхаючим жестом повертається спиною до дверей, їй подобається грати ролю господині. Довгасте, вузьке обличчя та холодні, з нещирим сміхом очі нагадують мені Варвару Хведорівну.

— Ні, дитино, ми не ввійдемо… — стомлено говорить Панас Павлович.

— Ну, які погані! — робить вона ображену ґримаску. — А з твого боку, тату, так навіть негарно. Я розумію: звичайно, можуть бути всякі родинні непорозуміння, але так закинути своїх дітей, як ти це робиш, це, вибач мені, дуже негарно. І тепер, коли ти вже прийшов, не хочеш навіть кілька хвилин побути з нами. Але знаєш що? — раптом робить вона великі очі. — Маму можна викликати. Я пошлю Катю в театр, це п'ять хвилин звідси. Вона пішла на оперетку. Сьогодні йде "Орфей у пеклі". Кондратський пропонував узяти й мене з собою, але мама сказала, що мені ще не можна дивитись на цю п'єсу. Хочеш, таточку? — Я пошлю Катюшу. Вона знайде маму, вони сидять у партері в четвертім ряді, я сама читала білети.

— Ах, так вона пішла на оперетку! — усміхається Панас Павлович. — Із Кондратським?

— Ну, таточку, будь ласка, не вигадуй ніяких паскудств! І не суди по собі!

— Так… Ну, так от що: Катю можна потім послати, а я хочу подивитись на Діму. Ти побудь тут із Яковом Василевичем, а я піду до Діми.

І Панас Павлович уважно, строго й мовчки зиркає на мене. Він видається мені трохи блідим, але цілком спокійним.

— Добре, таточку! Тільки ви, Якове Василевичу, посидьте тут трошки без мене, я мушу зробити коло себе порядок…

І Галя задом виходить із вітальні, роблячи милу й соромливу посмішку.

Я стараюсь уявити собі, як Панас Павлович увіходить у спальню, як будить Діму. Діма зпросоння не розуміє нічого, усміхається сонно, думаючи, що йому сниться тато. Панас Павлович хвилюється, хоче одягти Діму, але від хвилювання все плутає, а Діма регоче й поправляє його.

Галя вертається. Сукня застібнута, косичка заплетена. Вона сідає проти мене й починає розважати, безупинно оповідаючи про якихсь там "подруг-дівчат", про класних дам, про прочитані книжки. Вона висловлюється, як доросла, з правильним уживанням чужоземних слів, очевидячки, милуючися сама собою.

Довгенько сидимо так. Я вже починаю думати, що Панас Павлович змінив свою постанову. Але от чуються кроки і дзвінкий голосок Діми.

— Боже мій! — сплескує руками Галя. — Тато підняв Діму. Мама буде сердитись!

У вітальню входить Панас Павлович, тримаючи Діму за ручку. Діма ввесь ссяє і кричить до Галі:

— А ми з татом на томобілі поїдемо кататись!

— Тату! — з жахом питає Галя. — Це правда?

— Так. Я хочу трошки покатать його… — каже Панас Павлович. Він зовсім спокійний, навіть занадто спокійний.

— Тату! Я не пущу Діму. Мама казала, щоб...

— Іди спати, Галю, й не говори дурниць!

Але Галя кидається до дверей у передпокій і рішуче затуляє їх собою.

— Я не пущу! Можеш бити мене, я не пушу. Ти хочеш украсти Діму. Мама казала, що ти хочеш це зробити.

Діма лякається, зачувши, що його хочуть украсти, але не плаче.

— Галю, йди спати, я кажу тобі! — говорить Панас Павлович, і я бачу, як усе його лице заливає червоним.

— Не піду! Ти не маєш права! Це гидко, це паскудство, це мерзота! Пусти Діму!

Лице Галі кривиться від плачу і злости. Панас Павлович іде просто на неї, бере її за руку й тягне вбік. Галя хапається руками за двері, голосно кричить і відбивається ногами. Тоді Панас Павлович покидає Діму, обіймає обома руками Галю й сильно відриває її від дверей. Я ніколи не бачив такої люті в цього м'ягкого чоловіка. Діма в страху пригортається до мене. Я беру його на руки й несу в сіни. Галя злякано замовкає й, одкинена вбік, стоїть і дивиться широкими очима на Панаса Павловича, який тихо каже їй:

— Битиму! Отут битиму, паскудна ти дівчино!

І коли ми одягаємо Діму й виходимо, вона таксамо стоїть у вітальні, притуливши міцно руки до грудей і широко дивлячись на нас.

— — — —

— Костю, не лізь до вікна!.. Костю, не чіпляйся до Якова Василевича!.. Костю, даю тобі слово, що відішлю тебе назад!..

А сама вся ссяе, світиться тихим захватом, раюванням, незнаним спокоєм. Особливо їх обоє хвилює й тішить те, що ми їдемо в окремому купе, що ми маємо в цьому поїзді свою хатинку, маленьку, затишну й цілком-цілком окрему. Клавдії це до душі, вона почуває себе вільно, легко, а то б усе щулилась і боялась людей. Вона всіх боїться: придверників, кондукторів, пасажирів, носильників. Придверникам і носильникам вона дає зо страху стільки на чай, що ті тільки дивляться на неї й не дякують від здивування. А її те тільки й турбує, чи не дала вона за мало. Досить якомусь нахабі сказати: "Е, пані, трохи ніби мало!", як вона зараз же страшенно соромиться, бере за гаманець і дає стільки, скільки попадеться в руку.

Зате в купе нам не страшно нічого, ми самі собі пани. Я показую Кості танок лісів і ланів. Дерева, побравшись за руки, врочисто й поважно танцюють перед нашими вікнами. Коли поїзд зупиняється, зупиняються й вони. Коли йде швидче, то й вони поспішають. Костя горнеться до мене, дивиться мені в очі вохкими, вдячними, сумирними оченятами. Клаві душно, й ми на кожній станції беремо по кільки пляшок ріжних напитків. І це тішить їх незмірно. Вони їдуть, як важні пани. Ніколи вони не мали такої роскоші.

А вночі я кажу собі казку й тихо засипляю під гуркіт коліс. Костя щось говорить у сні, й я, не перериваючи казки, думаю про Андрійка.

Море, фезки, смугляві обличчя, чудернацькі слова, пекуче, ясне сонце, непорушні, чорні, немов із грубого картону вирізані кипариси, — скільки радощів для них! Я почуваю себе щедрим, благодушним богом. Коли ввечері Клавдія стає переді мною на коліна й цілує мою руку, я навіть не протестую, розуміючи її побожний настрій. Я сам стояв би на колінах перед тим, хто дав би мені стільки простодушної, чистої, дитячої радости.

Вранці ми спимо довго й безжурно. Потім лежимо на піску, жмуримо очі, бовтаємось у воді. Довкола нас усі люде також лежать, жмуряться й бовтаються. Небо жмуриться вдень теж сонно, стаючи сірим, ніби укриваючись, як і ми, потом. Сплять кипариси. Навіть море дихає сонно, ритмічно здіймаючи і спускаючи мереживо берегових хвиль. Через це не віриться, що десь є галасливі, грюкітні міста, трамваї, суди, тюрми; ввесь світ уявляється сонним, з прижмуреними очима, в сонці й безжурности.

— — — —

Їх троє: Ваня, Крошка й Віра. Ваня найстарший, йому років чотири, а тим, мабуть, по три. Вони всі сидять під моїм вікном на землі. В Вані в руках дзвіночок без сердечка. Вони по черзі б'ють по йому трісочкою й задоволено сміються, слухаючи приємні згуки. У Крошки в руці бублик. Вані він дуже смакує, але Крошка не хоче поділитись. Тоді Ваня, як найстарший, одсилає її додому.

— Іди собі, йди!.. Ну, так дай бублика!

Крошка вибірає менше зло й дає бублика, але дає більшу половину. Ваня не хоче бути свинею й не користується своєю владою; він вертає більшу половину й бере собі меншу. Задоволений таким розв'язанням спірного питання, він сідає на землю й витягає ноги. Крошка, Бог її знає, через що, зараз же робить те саме. Але Ваня тут же схоплюється, біжить до стовпчика і кличе за собою Віру. Зручно видряпавшись на його, він сідає й пацає ногами. Віра з захопленням сміється і здивовано показує на його Крошці. Але у Крошки самостійність і ініціятива: вона лізе на дошки, що обгороджують купу глини, і кричить:

— Ой, упадю! Ой, упадю!..

Вона не боїться впасти, але хоче перетягти увагу Віри на себе. Це все ж таки їй не вдається. Навпаки, Ваня кричить їй:

— Крошка, подай бублика! Впав!..

Крошка ніби не чує.

— Крошка, я кому кажу?!.. Ну, так іди додому, йди!

Крошка, мовчки сопучи, злізає й подає деспотові-мужчині бублика.

Цілими днями ці три голівки копаються під моїм вікном. У Вані гостре підборіддя, на яке можу дивитись годинами. Коли Клавдія входить до мене в кімнату, я вдаю, що працюю, й вона виходить навшпиньках. А я знов слухаю щебетання голівок. Треба б, власне, їх прогнати зпід мого вікна, перешкаджають робити. Але Крошка така втішна, що хай собі ще трохи покопаються. Тут холодочок, затишок, а там така спека, що носики миттю почнуть лущитись.

Клавдія потрохи чогось пригасає. Не розумію, від чого це. Не цілує мені рук вечорами, иноді плаче чогось. Костя пропадає від ранку до вечора десь на березі, й мені треба ходити вишукувать його. Я перестаю почувати себе милостивим і добрим богом. Здається, я більше стаю подібним до чоловіка хворої жінки, з якою треба панькатись. Ця роля мене захоплює менше. Загалом, пора, здається, припинити свою добродійність, — нудновато вже від неї тай смішно трошки.

— — — —

Як мало женщині треба для того, щоб стати жінкою: — поспати з мужчиною в однім ліжку. Цього досить! Клавдію, очевидячки, вже не задовольняє становище фіктивної дружини. Тільки цим можна, як видко, пояснити незрозумілі сльози, зітхання, болі голови, вигляд мученици. Це нудно, без ніякого сумніву! Нудно й більш нічого!

Хазяйка помешкання, стара Караїмка з закарлюченим, як у сови, носом і оливковим коліром лиця починає вже дратувати своєю

солодкавою усмішечкою. Клавдія шопочеться з нею цілими годинами. Про віщо вона може говорити з цією жінкою? Очевидячки, про мене; про мужчин, які зводять чесних жінок із розуму, а потім покидають їх.

І сама Клавдія вже дратує мене. Ані трішки не втішно, що вона боїться людей і зо страху тикає їм колосальні суми на чаї. Чорне, скромне убрання черниці також сердить. Якого чорта, справді, вдавати з себе щось таке, чого в дійсности немає! До моря вона вже майже не ходить, пролежуючи всі дні на старій кушетці. Вікна запнуті в неї чимсь темним, — хустками, пледами, — і тільки згори пробивається гарячий, жовтий промінь, сіючи по хаті золотисту півтемряву. Раз-у-раз пахне в хаті якимись краплями; завсіди душно й тепло, як в оранжерії. Коли я входжу, Клавдія Петрівна винувато підводиться й чіпляє на ніс пенсне. А як застаю, що спить, то, прокинувшись, вона хапливо затуляє одною рукою очі, а другою спішить намацати на столику пенсне, щоб закритися ним. Цим вона постійно нагадує мені, що в неї негарні, маленькі, зморщені очі. Раніще, хоч жаль ставало її, а тепер досадно й неприємно.

І плаче вона, плаче без перестанку. Чорт би взяв ці сльози! Звідки вони беруться в такій скількости? І мовчить…

— Та скажи ж, нарешті, чого ти плачеш? Що це таке? Чи я образив тебе чимнебудь?

Ні, цього вона не може сказати.

— Ну, так у чому ж тут річ?

— Не знаю!.. Так!

І вона починає простісінько ридати. Чорт забірай! Це може роздратувати найдобродійніщу людину! Невже я не можу бути в поганому настрою? Та й з якої речі вона плаче, яке вона має право

плакати? Хиба я присягався любити її? Хиба ми коли навіть балакали про любов? Невже вона не розуміє наших відносин?

Я нічого цього не кажу їй, але все ж таки даю зрозуміти, що вона не має ніяких підстав вимагати від мене, щоб я переживав тільки раювання від її товариства й не смів ніколи ні на що розсердитись.

— Я й не вимагаю! Я й не вимагаю! О-о… — ридає вона ще дужче на мої натяки й одвертає вбік спухле, набрякле від сліз лице.

Нарешті я починаю без ніяких жартів дивуватись.

— Господи Боже мій! Це, нарешті, стає неможливо! Та скажи ж ти мені, ради самого Бога, що сталось, через що саме таке?!

— О, нічого, нічого! О-о!

— Ну, знаєш, як собі хочеш, а це щось просто фантастичне!

— Дай мені спокій, дай мені спокій!

— Та спокій я тобі можу дати, але ж… це, чорт-батька-зна-що таке. Хоч би ж я знав свою провину, а то…

І нарешті я таки взнав її: Клавдія — вагітна. От і все!

Коли вона це каже мені, я настільки не допускаю такої можливости, що зпочатку просто не розумію її. Одначе не треба було багато часу, щоб переконати мене.

— Але ж ти… ти обіцяла мені! Ти взяла на себе! Ти, значить, обдурила мене?!

— О, не турбуйся! Я зроблю викидень. У тебе не буде від мене дитини. Від мене!

І вона гірко сміється, потім плаче і вкінці зовсім ридає.

— — — —

В наших кімнатах панує Караїмка. Вона шопочеться з Клавдією, щось варить у себе в кухні і в великих посудинах носить у кімнату Клави. Я купую в аптиці якісь порошки, слоїчки, дудочки. В кімнатах стоїть тепла, повна пахучих ліків пара. Костя з великими переляканими очима з'являється тільки на хвилинку і знову десь пропадає. Клавдія від цього хвилюється, ридає, проклинає себе й посилає мене шукати його. Я по дорозі в аптику зазираю в усі подвірря й гукаю по вулицях: "Костя!" Кошмар!..

А Караїмка все нишпорить по наших хатах, носить казанки з окропом, шепочеться з Клавою біля ліжка й усміхається до мене вгодливо й фаміліярно. Клавдія лежить, стогне, перериваючи стогони плачем. Я ходжу з кутка в куток, дивуючись, не розуміючи нічого, як у чаду. Вранці й удень часто бувають сварки. Ми вже балакаємо отверто, брутально, не ховаючи своєї злости й, бажаючи як-мога дошкульніще образити одне одного. Ми знаємо, що ніхто з нас свідомо не винний ні в чому, але нам треба знайти вину за другим, щоб дати собі хоч трошки полекшення. Клавдія декілька разів збірається бігти топитись, а я регочу й раджу їй узяти з собою корковий пояс. Вона біжить, а через годину-дві прибігає, обнімає Костю, ридає й падає на ліжко. З'являється Караїмка, виганяє мене, приносить казанки, умивальники, і день кінчається стогоном і шамотнею.

Нарешті, мені заявляється, що в цьому періоді зробити викидень неможливо; що треба чекати ще з місяць. Так сказав сам лікар, який робить усім купелевим дамам викидні.

Ми обоє опадаємо. Я такий змучений кошмаром, що мені все-одно вже. Аби якийсь кінець! Таксамо, мабуть, і Клаві. Коли я збіраюсь їхати, вона навіть не просить лишитися. Ми дуже ввічливі одне з одним, привітні й соромимось того, що було. Вона обіцяє зараз же сповістити, як пройде операція, а я прошу писати, як тільки буде потреба в грошах.

Розстаємось на вокзалі тихо, знаючи, що ніколи не зустрінемось. Не знаю, що почуває Клавдія, але мені від цеї свідомости легко й соромно.

— — — —

Закоханий у Київ, я блукаю по зелених кучерявих, шопотливих вулицях його. Милий, тихий, задумливий красунь! Каштани обсипають рудявим цвітом дахи вагонів трамваю. Нема ніде такого життя в лініях вулиць, як у його. Ніде нема такої ласкавої чепурности, природної охайности, грайливости! Він подібний до великого гарного звіря, який бо-зна коли слідкує за собою.

От заходить сонце за Кадетською Рощею, і ще горять хрести Андріївської церкви, Володимирського Собору і блискають червоним, металічним одблиском вікна високих кам'яниць на горах. Унизу, в подібних до коридорів алєях-вулицях, засаджених каштанами, тополями, акаціями, ніжна, тепла, наша південна тінь. За палісадниками з розчинених вікон якось особливо, хвилююче, закликаюче чується сміх і музика. Біля дверей бакалійних крамничок, які через щось у Київі люблять підвали, неодмінно що-вечора збірається клуб: дворянки, поліцаї, покоївки. З дверей крамничок потягає холодком підвалу, политою підлогою, таранею, свіжими овочами.

А на Дніпрі в сей час ледве посуваються вгору до Чорторию човни. З човнів тягнуться до міста нитки пісень. З міста, з Царського Саду, їм відповідає музика. Десь дзвонять у церкві. Як гудіння джмеля втискується гудок пароплава. Часто, завзято видзвякує такт трамвай.

Я ходжу помалу, смакуючи кожний крок, кожний поворот вулиці, кожну свічку на каштані. В мені панує блаженний спокій. Я ні про що не думаю й нічого не боюсь. "Весняного" і сліду немає. Проходжу повз усі небезпечні місця й навіть чудно часом, що ніякої ні ворожости, ні філософування вони не викликають у мені. Ніби й не зо мною це бувало ще не так давно.

Отут я мешкав за студенства, — он моє вікно та кімната. Коли товариші приносили літературу, або просто не хотіли, щоб знали про їх, вони з сходів стукали кулаками у стіну. В цю саму стіну обережно, боязько озираючись, стукала мені й Ганя. Так, власне, в цю стіну. І те, що Ганя в цей час десь на каторзі, а я тут, не викликає, як раніще, весною, непотрібних, сентиментально-кислих міркувань. Так, вона там, а я тут, та й годі!

Сосницьких у городі немає, поїхали на село. Але, коли б і були, це нічого не змінило б. Я знаю, а головно почуваю, що на цей раз я — не кирпатий. Андрійко більше не існує, на місці його образу тільки невиразна пляма, що легким сумом холодить серце, як руїни якогось гарного, старого будинку. Може, від цього й цей спокій у мене, й задоволення з себе, й тиха твердість ходи, й потайна гордість?

А Кривулі тут. Ніхто нікуди не поїхав: ні він із Дімою та Шурою, ні вона з Галею. Панас Павлович тільки якось раз зайшов до мене, але сидів недовго й був задумливий та мовчазний. Він таксамо ховає Діму десь у своїх далеких родичів, тікає від Варвари, яка переслідує його скрізь, де тільки може; буває часом у Шури, живе собі потрошку. Але, видно, це життя потрошку недешево коштує йому.

Від Клавдії Петрівни я дістаю врядигоди листи, в яких вона все запевняє мене, що не хотіла обдурювати мене, що вона сама в одчаю від своєї помилки; щоб я не турбувався, — дитини не буде. Я відповідаю їй привітними, приятельськими картками, в яких також заспокоюю її. І зараз же забуваю про неї.

Знайомих я уникаю, а вечорами граю у клубі. Мені чогось іде карта, й я виграю багато.

Але перед клубом я ходжу вулицями довго, — без ніякої мети. Вдень буває душно, літає порох, а ввечері, коли й є порох, то його, принаймні, не видно. Мені нічого не треба від людей, я не потребую їхнього ближчого товариства; для мене досить випадкового сміху, розмови, шматочка профілю або невиразної плямки обличчя в темних рямцях вікна. Вони рухаються навколо мене, але не зачіпають, і свідомість своєї цілковитої ізольованости серед них, незалежности, самоти дає чуття глибокого спокою. Тепер я вже не гасну, лишаючись наодинці з собою; не хапаюсь до людей. Навпаки, мені здається, що тепер я з ними пригасаю. Мабуть, у тих, що видужують, буває такий стан. Але від чого ж я видужую?

— — — —

Натовп, витиснений з воріт Царського Саду, розливається струмками в ріжні боки. Тут, на вулиці, таксамо в'ються довкола електричних ліхтарів, як сніжинки, пухнаті метелики. Внизу горить Хрещатик. У юрбі то тут, то там наспівують мелодії з що-йно прослуханого концерту.

Я йду позаду жіночої постаті в білому. Капелюх також білий, з його крис зубчастою каймою звисає мереживо. Зпід крис я бачу окраєць голої шиї і спини. Ми посуваємось помалу в потоці тіл. Я міркую, куди б його піти повечеряти, й у цей мент рівняюся з білим капелюхом. Машинально зазирнувши під його, я почуваю, як мене щось ніби кулаком б'є у груди: на мене дивляться великі, чи то насмішкуваті, чи то сумні очі "Білої Шапочки". Я до такої міри бентежусь, що починаю дурновато посміхатись і думаю, чи треба мені уклонитись їй. Але на якій підставі я можу це зробити? Чи на тій, що вона колись одігнала мене від себе?

Поки я роздумую, Біла Шапочка знов випереджує мене. Вона ступає таксамо повільно, спокійно, й не відомо, чи пізнала мене, чи ні. Не

озирається, не хапається; нема в її постаті непорушности людини, яка знає, що їй дивляться у спину. Та, чи запримітила вона мене взагалі?

Я тепер дивлюсь на її капелюх, на шматочок шиї, що часом одливає фіолетовим перламутром електричного світла, на заокруглені плечі зовсім инакше, ніж декільки хвилин тому назад. Иноді я навмисне торкаюсь рукою до її сукні, й мені здається, що ми з цею сукнею в тайній, дружній змові, що вона співчуває зо мною.

Біла Шапочка сідає у трамвай. Мені треба на другу лінію, але я входжу за Шапочкою. Вона сідає в вагоні; мені ж там місця немає, й я стою на площадці. Шапочка сидить у профіль до мене, й я можу дивитись на неї, скільки хочу. Яка дитяча зворушлива ніжність у заокругленню підборіддя та нижньої частини щоки! Губи трошки заширокі, рот величенький. І яка дитяча строгість в обличчю! А око з постерегливою цікавостю оглядає кожного.

Вона могла б мене бачити, коли б схотіла, але я ні разу не зустрічаю її погляду. Я навмисне посуваюсь до дверей ваґону й часом поправляю капелюх, щоб своїми рухами притягти її увагу на себе. Ні, не зиркне ні разу! Ніби навмисне не хоче дивитись! Це починає трошки радувати мене: очевидячки, запримітила, пізнала. І вже не зводжу очей з неї. Хай погляне, хоч раз, хоч крадькома! От про щось замислилась! Око дивиться в одну точку; строгі вуста мимоволі морщаться від усмішки, око жмуриться, і вся вона дивно ясніє, стає теплою, ніжною. Але вмить змітає усмішку з вуст і зиркає навкруги: чи не стежить хтонебудь за нею.

Так! Значить, вона тоді не помітила мене, та не помічає й тепер!

На розі Васильківської й Благовіщенської вона має пересідати. Коли ми ждемо ваґона, я декілька разів стаю так, щоб вона побачила мене. Справді, вона помічає мене, але за те я не помічаю ніякої ріжниці між її поглядом, коли вона дивиться на стовп ліхтаря й на мене. І тільки завваживши, що я не спускаю з неї очей, незадоволено кривиться й

одвертається. Коли б вона вилаяла мене, мені б було не так соромно, як од цеї ґримаси!

Одначе їду далі з нею. Тепер я сідаю напроти, й мені видко все лице її. Вуста видаються вже ніби меншими, за те в лиці більше сухости, холодности. Вона дивиться вбік од мене, і я все-таки не знаю, чи пізнала мене, чи ні. Я ж тоді був у шубі й циліндрі, а тепер у літнім, сірім капелюсі й легкім пальті. Так, через це, мабуть, і не пізнала мене. Автім, чому б вона повинна показувати, що пізнала, яка їй од того приємність?

Вона підводиться і збірається вийти. Я бажаю від усього серця, щоб вона забула на лавці свою срібну плетену торбинку. Але ні! Вона бере її. Я теж устаю. Шапочка кидає в мене поглядом строго та уважно, неначе хоче сказати: "Наміряєшся чіплятись? Даремно!" Одначе я йду за нею. Іду кроків зо два від неї, дивлюсь їй у спину й почуваю чудну, незрозумілу мені самому, глибоку ніжність.

Біла Шапочка звертає праворуч. Тут ліхтарів менше, дерева шапками прикривають тротуар, і, здається, ніби йдеш під скелями. Підбори Шапочки сухо постукують попереду. Вона ступає дуже рівно, й по її спині вже помітно, що прислухається до моїх кроків. Я знаю, що вона повинна боятись, — тут у цій невеличкій вуличці так мало прохожих, — і мені від цього образливо й сумно.

Аж ось набіраюсь одваги, декілька разів глибоко переводжу дух і наздоганяю її. Шапочка гостро зиркає на мене й надає ходи.

— Простіть ради Бога! Не сердьтесь і не бійтесь мене!.. — починаю я як-мога благаюче.

Вона мовчить і йде ще швидче. Я мовчу й, дурновато, ніяково усміхаючись, іду поруч, не знаючи, що сказати.

— Простіть!.. Ви раз, весною, прогнали мене, коли я…

причепився до вас. І мені було… І я, звичайно… Але запевняю вас, я… не хочу образити…

"Що зо мною?! Як глупо я поводжусь!" — з дивуванням і соромом думаю я.

— Будь ласка, дайте мені спокій!.. — каже, нарешті, Шапочка.

Я такий радий, що вона забалакала, що не чую в її голосі ні досади, ні трівоги.

— Я зараз дам! — хапливо кажу я. — Але чого ви так боїтесь знайомства на вулиці? Це ж… забобони! Коли б мене підвів до вас якийнебудь ваш знайомий, ви ж би не відіпхнули мене?! Ну, от уявіть собі, що мене хтонебудь підвів до вас!

Я пробую навіть усміхнутись грайливо, а Шапочка, мабуть, навіть не чуючи як-слід моїх слів, пильно дивиться вперед. Очевидячки, вона десь тут мешкає і спішить швидче добратись до свого дому.

— Ну, чого ви не хочете познайомитись зо мною? — прохаюче кажу я знову.

— Та тому, що не хочу! — з несподіваним вибухом гніву каже вона й, зупинившися, просто й обурено дивиться мені в лице. — А ви не маєте ніякого сорому! Вас женуть, а ви йдете й нахабно турбуєте людей. Забірайтесь геть!

І, повернувшися, швидко йде вперед. У мені спалахує злісна, безсоромна впертість. Чекай же ти!

— Ви мене образили за те, що мені подобається ваше лице, що я хочу познайомитися з вами? Добре! Хай так! Але за це ви на прощання простягнете мені руку!

Вона зиркає на мене; зневажливо усміхається і знизує одним плечем. І несподівано звертає до ґанку якогось будинку.

— Не простягнете? — живо кажу я.

— Ні!

— Ну, що ж! У такому разі я стоятиму біля вашого дому доти, поки ви не зробите того.

Біла Шапочка дзвонить і, не обертаючись до мене, стоїть і чекає.

— Я стоятиму всю ніч і ввесь день, поки ви не простягнете мені руки. Чуєте?

Вона нетерпляче постукує передком білого, маленького черевичка з стьожечкою-метеликом, подібним до мужеської краватки до фрака, й коли відчиняються двері, вона входить у сіни, навіть не подивившись на мене.

Я сідаю на кам'яні східці й витираю піт із лиця. Потім закурюю, шпурляю вбік сірника й почуваю себе так погано, немов мене прилюдно піймали на шахрайстві й викинули сюди на цей ґанок. Потім помалу, трудно підводжусь і починаю ходити взад і вперед по тротуарі. Плити з червоної цегли подекуди повитирались у глибокі ямки; по краях деревляні стовпчики, поїджені часом, покришені, схожі на пні в лісі.

Дивлюсь на годинника: п'ять на першу. Проїжджає на візнику парочка, обнявшись. Звичайно, Шапочка любить когось иншого, — це ясно. Тільки в таких випадках жінка може бути така неприступна й жорстока.

І я в'являю собі, як оце Шапочка приходить до себе, її, певно, зустрічає чоловік, — мабуть, ще недавно замужем, — вона кладе йому

руки на плечі й гаряче-гаряче пригортається до його. А потім, от у цю хвилину, оповідає про нахабу, що причепився до неї, і про те, як вона добре відчистила його.

Підводжу голову догори й дивлюсь на фасаду дому. Будинок невеликий, триповерховий, майже такий самий, як у моїй казці. В одному з поверхів десь є вона. В вікнах майже скрізь світиться, деякі з них розчинені; в кімнатах миготять иноді тіні, але ніхто не визирає, — їй навіть нецікаво, чи я дотримаю свого слова. Добре!

Я розумію, що мені не може бути ніякої надії на щонебудь, що нерозумно і смішно далі тягти цю негарну історію, а все ж таки я не йду додому. Я ходжу, як вартовий, по тротуарі, сідаю часом на східці, курю, і знову ходжу. І що більш я переконуюсь у безглуздости свого становища, то дужче росте в мені впертість. Так, я сидітиму тут ніч, день, ще ніч і ще день! Вона побачить, що я не кидаю на вітер своїх слів. Я впаду від утоми й голоду, але не піду, поки не простягне мені руки.

Я в'являю собі, як падаю отут на тротуарі, як дворники й поліцаї підіймають мене, несуть ув участок, а з вікна дивиться вона, й їй жаль мене; вона дивується з моєї сили волі, почуває каяття й сором.

В першій годині гаснуть ліхтарі, й будинок поринає в темряві. Вся вулиця відразу стає надзвичайно тихою, сонною, навіть зорі здаються поснулими. Вікна гаснуть, тільки одне, на найвищому поверсі, слабенько горить густо-червоним світлом. Дуже можливо, що це якраз вікно її кімнати.

Повз мене вже кілька разів проходить нічний сторож із мідною бляхою на кашкеті. Він тягуче й мовчки озирає мене й помалу відходить.

Хочеться їсти й пити. В портсиґарі тільки декільки циґарок. Хиба поїхати додому, під'їсти, поспати трохи та рано-вранці приїхати сюди? Я

усміхаюсь. Це було б подібне до "голодовки" ув'язнених, які потай "під'їдають".

Знов іде сторож, знову пильно придивляється й, нарешті, глухо питає:

— А ви, господін, що тут сидите?

— Вподобалось!

— Не полагається тут сидіть!

— Через що?

— Через те, що нема чого вам тут сидіть!

— А ти звідки знаєш, що нема чого?

Сторож мовчить, немов би міркуючи, що йому в такім випадку "полагається" робити. І, нічого не придумавши, знов іде далі, бурмочучи:

— Вподобалось! Вподобається, як покличу городовика... Тоже фраєр! Уподобалось!

Справді, на вулицях, здається, забороняється спати. А цей охоронець може сказати, що я сплю. Встаю й починаю проходжуватись. Червоне вікно світиться. З ним усе ж таки веселіще. Закурюю і при світлі сірника дивлюсь на годинника. Господи, тільки чверть на другу! Що ж я робитиму тут до ранку?! Плюнути хиба на все це?

Але я знаю, що не плюну. Коли я так піду, то вже ніколи більш не насмілюсь підійти до неї, навіть у казці.

"Але на віщо вона мені? Що за сентиментальности? Чи я студент першого року, чи що? Ото, подумаєш, Еспанець який! Ще б ґітару в цирульника позичити для сього... Йди, брате, спати!"

Але, замісць того, я сідаю на східці, спіраю голову на руку й сиджу. Йде хтось згори помалу й важко. Сторож! Коли він рівняється зо мною, я виймаю карбованця й даю йому.

— Слухай, чоловіче добрий! Я пішов у заклад, що просиджу тут двоє суток. Розумієш? Я не злодій, і ти мене не бійся!.. Злодії, на жаль, так не роблять!.. Ну, бери, бери, чого там!

Сторож нерішуче бере гроші й бурмотить:

— Та я нічого!.. Ну, када ж нам теж приказують...

Він іще варнякає щось собі там у темноті, але я не слухаю. Мене хилить до сну.

— — — —

Я прокидаюсь од штовхання в плече. Здивовано розплющую очі й озираюсь: якась незнайома, пусто-широка вулиця; вгорі ніжно-малинова хмаринка, а біля мене дворник із мітлою.

— Тут спать ніззя, господін!.. — строго говорить він і підозріло оглядає мене. На другому боці стоїть другий дворник і, позіхаючи, з цікавостю дивиться на нас. Я встаю, витягаю з кишені декілька срібних монет і мовчки тикаю їх у руку дворникові. Він бере їх, не дякує, й усе-таки оглядає мене.

— Ну, чого дивишся? — сердито кажу я. — Не бачив чоловіка? А ще дворник називаєшся! Роби своє діло!

Сердитий тон зразу викликає в його повагу і страх перед моєю особою. Хто зна, хто я такий, і на віщо сиджу тут! А що, як аґент?

— Та я тільки, щоб штанці ваші не закалять, підмітать буду… — каже він з нотками вибачення в голосі.

— Ну, підмітай!.. — дозволяю я й починаю ходити взад і вперед.

Дворник якийсь час удає, що старанно мете; потім з мітлою йде на другий бік вулиці. Другий дворник усе стоїть і дивиться на мене. Вони про щось неголосно розмовляють і непомітно поглядають у мій бік. Потім вони розходяться, й обидва старанно метуть вулицю.

А я ходжу і стараюсь не показати, що мені страшенно холодно. Всього тільки четверта година ранку. Сонце вже десь зійшло, але на вулицях іще нема руху, — тільки дворники та я. Ранок свіжий, з легким туманом. Листя на дереві матове й сиве від роси.

В потилиці починає злегка нити, — значить, удень болітиме вся голова. По тілі втома, лице здається масним, помнятим, хочеться вмочити в холодну воду. Циґарок немає, це найгірше.

Я вже не думаю про Білу Шапочку, й мені нема ніякого діла до неї. Годину на шосту по всіх ближчих дворах уже відомо про мене. Мене ніхто ні про що не питає, не заваджають ходити, але з моторошною цікавостю поглядають на мою високу постать, що без перестанку ходить по тротуарі з хмарним, стомленим лицем. Вони, мабуть, гадають собі, що я тут ловлю якогось важного злочинця.

Коли відчиняються крамнички, я купую циґарок, випиваю пляшку квасу і знову йду на свій пост. Мене зустрічають зацікавлені обличчя в вікнах усіх поверхів. А години біля дев'ятої звідкись молодий голос гукає:

— Геть шпигів!

Потім я бачу в одному з вікон двох ґімназистів. Вони з невинним виглядом щось наспівують і байдуже позирають на мене.

Біля дверей крамнички, в якій я пив квас, час-від-часу збираються покоївки й пошепки розмовляють, показуючи очима то на мене, то на дім. Нарешті, з'являється й поліцай. Але, бачучи мій пристойний костюм і понурий суворий вигляд, нерішуче зупиняється, думає й іде назад. Після того увага до мене ще дужче зростає на вулиці.

А я навіть присісти не можу! Я загрівся вже давно, п'яти горять, ноги ниють, у шлунку суха, гризуча порожнеча, потилиця розболюється. Але й увага вулиці й поліцай, і голод, і втома викликають у мені почування якогось гіркого, хмарного задоволення.

В десятій годині у дверях парадного з'являється Біла Шапочка. Сьогодні вона в темній спідниці й білій блузці. В руках у неї декільки книжок і срібна торбинка. Вона вважно і здивовано, як мені здається, зиркає на мене, коли я проходжу повз неї. Я ж не дивлюсь на неї й, перегнавши, проходжу далі. Хай сама перша тепер заговорить!

Але Шапочка завертає за ріг вулиці і зникає. Тоді мене обхоплює страшенна втома, нудьга й безнадійність.

"Так; тепер треба йти додому", — думаю я тупо. І йду у другу крамничку. Там я знову п'ю квас і купую фунт маленьких цукрових бубликів. Розкладаю непомітно на вулиці по кишенях, і по шматочку кладу в рот. Це підживлює мене й підбадьорює. І знов я ходжу здовж фасади.

На мене в суді чекає одне важне ділове побачення, а дома секретарь. Може, навіть уже вчинили там трівогу? Я сміюся з себе й гуляю собі далі. До мене вже, здається, звикли, й дивляться на мене менше, так, що я навіть часом примощуюсь на східцях і спочиваю якусь

хвилинку. Иноді мені нестерпно хочеться лягти от тут же, накрити лице капелюхом і заснути міцно-міцно. Чорт його бери!

Біля другої знизу йде Шапочка. Я з раптовим поривом зворушення й радости дивлюсь на неї згори, й мені хочеться піти їй назустріч, простягти обидві руки і сказати: "Ну, годі!".

Вираз її лиця, як і перше, холодний, недосяжний і байдужий. На мене вона не дивиться, а коли проходить повз, то з погордою жмурить милі свої очі, неначе кажучи: "Прошу дуже, мене це не обходить!" На крилах носа й на підпоріддю їй виступили дрібні крапельки поту, щоки від спеки зашарились, вона подібна до спітнілої, розрум'яненої дівчинки. І так не до лиця їй ця погорда й холодність!

Потім я знов ходжу, ходжу, ходжу. Иноді плентаюсь у крамничку й п'ю квас. Але від його мені вже стає погано. І знов я вже ні про що не думаю, і коли б Шапочка вийшла і простягла мені руку, я поставився б до того цілком байдуже. Я тільки мрію про те, щоб швидче настав вечір, щоб погасли ліхтарі, й можна було прилягти на східцях і заснути.

Їсти мені вже зовсім не хочеться, тільки пити, пити. Од квасу вже нудить, і я п'ю зельтерську. Крамарі мене знають, вони пробують навіть завести зо мною балачку й випитати, кого я ловлю, але я не підтримую розмови. Мабуть, це надає мені ще більш загадковости.

Аж ось заходить сонце. Горішні вікна "мого" дому сліпуче горять, а далі гаснуть. Ввечері увага знову підростає. Покоївки нишпорять біля мене; біля воріт нарада дворників. Мені ж байдуже, — я сам собі видаюся хворою, напів божевільною людиною, яка ні з того, ні з сього лазить уже цілу добу по вулиці.

Хтось співає в домі. Голос дужий, з металічним тембром. Я в'являю собі жінку з великим бюстом, горбоносу, з широкими бровима, що

зрослися на переніссю; вона стоїть біля роялю і тримає в руках ноти; її рот, подібний до рота риби, яку витягли з води.

Ось арія з "Пиковой Дамы". Я слухаю тупо, хоча люблю це місце, і співачка виконує його досить гарно.

"Ночью-ли, днемъ, все объ одномъ,

Ахъ, истомилась, устала я".

Так, я стомився, то правда! Ніколи я не гадав, що можна так істомитись. Ах, швидче б вона кінчала свій спів, та й загалом усі вони лягали б спати!

Все на світі має кінець. Скінчила співати співачка, погасла електрика біля парадного, придверник замкнув двері, розійшлись покоївки та дворники. Тепер я міг би присісти на східцях і трохи подрімати собі. Але, замісць того, я стою біля ґанку і слухаю, як у мені важко, незґрабно починає ворушитись нудьга, неначе жаба, що випручується зпід піску, яким її присипано: от зпочатку ворушиться тільки самий пісок, далі з'являється латочка горбистої, пухлої спини, потім викарячене, кліпаюче, злісне око.

Я вже знаю, що зараз поїду додому. Ввесь запас моєї сили волі вичерпався, я порожній, мені тужно, нудно, й тільки сама туга сидить там, як чорна, вохка жаба. Тепер уже ніщо не поможе. І що більше я буду доводити собі, що мушу довести почате до краю, що сам собі буду гидкий у противному разі, що, власне, справа не в Шапочці, а в моїй повазі до себе, — що щиріще, палкіще я переконуватиму себе, то несподіваніще і швидче сяду на візника й поїду. Через те я стою, зігнувшись і похиливши голову, як п'яний, не рухаючись, не думаючи й ні на що не ждучи.

Згори чути тюпання і дренчання брички. От із цим візником я й поїду. Ось ближче, ближче. Я безвільно, насмішкувато кривлю губи, й сам чекаю, як кликатиму візника. Мені сором і цього будинку, й червоного вікна, й вулиці, й навіть крамарів. Прощай, Шапочко!

Хтось одчиняє двері парадного. Це рішає справу: я повертаюсь і хочу гукнути на візника. Але на темнім ґанку з'являється постать, у якій я схоплюю щось знайоме. Вона хутко сходить по східцях і наближається до мене. Так, я вже виразно бачу: — це Біла Шапочка! Вона без капелюха, по-хатньому.

— Слухайте, добродію! — раптом тихо, але суворо каже вона. — Чи довго ще це буде?

— Поки ви не простягнете мені руки!

— Забірайтеся собі зараз же додому! Я не можу бачити тут вашої постаті!

— Ні, я не піду!.. — відповідаю я байдуже.

— Але ж зрозумійте ви, що ви насильно, проти моєї волі й бажання хочете познайомитися зо мною. Ви насилуєте моє… моє чуття жалощів і користуєтеся цим. Не можу ж я допустити, щоб ви впали тут. Це ж глупо, зрозумійте ви це!

— Мені все-одно.

— Ну, добре, я подам вам руку, а тоді що? Ви дасте мені спокій? Поїдете собі додому?

— Поїду, але з умовою: ви дозволите мені ще раз побачитися з вами.

Шапочка знизує плечима й непорозуміло дивиться на мене. Над вухами їй пушиться волосся довгими пасмами, подібними до тирси, посрібленими світлом електрики. Очі зворушливо-сердиті, здивовані, лице здається дуже блідим у тьмі.

— Дуже чудно! Ніякої амбіції в людини!

— Так, ніякісінької.

— Але зрозумійте ж ви, що ви не маєте ніякого права силувати мене знайомитись, коли я цього не хочу! І яка вам приємність, коли я… я не поважаю вас? Я ж усе-одно не буду підтримувати цього дурного знайомства. Не можна ж так!

— Все-одно. Я сказав, не піду звідси, й не піду. Можете йти собі й не звертати на мене уваги.

Шапочка якусь хвилинку мовчить, потім, простягаючи руку, холодно й вороже говорить:

— Маєте!

Я беру безживну, теплу руку, злегка потискую, випускаю й питаю:

— А як вас звуть?

Вона, неначе рапортуючи, відповідає:

— Ганна Пилипівна Забережна. Мешкаю в сім будинку, помешкання шосте. Здається, треба ще раз побачитись? Завтра чекаю на вас од сьомої до восьмої. Але попереджаю: більше ні в які умови не входжу. Коли ви наміряєтесь тим же способом вимагати дальшого знайомства, то я мушу шукати инших засобів. Бувайте!

Вона велично хитає головою й іде в дім. Коли відчиняються двері парадного, я бачу за ними постать придверника. Значить, вона на всякий випадок попрохала його стояти там. Так!

Після того я помалу, стомлено плентаюсь униз, увесь час криво посміхаючись.

"А вона ж ото вірить, що я завтра прийду!" раптом приходить мені до голови. "Уявляю собі, як би привітно приняла вона мене."

Беру візника й їду додому. В потилиці ломить, у шлункові, у грудях, у всій істоті тужна, важка порожнеча.

— — — —

Вернувшися з суду, я застаю на столі листа від Клавдії. Ет, чорт, ще й ця тут собі! Надокучила!

"Через тиждень операція. Сьогодні була в лікаря. Каже, що небезпечно. Але я не хочу більш вагатись і готова на все. Коли Тобі не трудно, пришли мені грошей! Доктор через щось побільшив платню, каже, тепер важче. Я боюсь, що він мене буде експлуатувати й висмоктувати гроші. Мені це дуже соромно..."

Що саме "це?" Грамотно писати не вміє. І на віщо це "коли не трудно?" Адже ж сказав я, щоб зверталась без жадних "жальких" слів.

"Душно тут страшенно. Взагалі, жити мені нема для чого, і коли я вмру від операції, то це буде добре. Я написала сестрі, й вона візьме Костю. Я переконуюсь, що батьки не люблять своїх дітей. Настрій у мене такий, що Караїмка хоче прогнати мене з кватири, — вона боїться, що в неї дома щось станеться. Між иншим, це паскудна баба; вона мене обдурює й обдирає. Боже, як мені нестерпно тяжко, яка я самотня!.."

Я складаю листа й дивлюсь на годинника: за двацять шоста. Потім я беру папір і хочу написати Клавдії Петрівні хоч декілька слів. Але думки не чіпаються голови, я кидаю перо і знову дивлюсь, яка година. І з здивуванням питаю сам себе: "Невже я хочу їхати до Шапочки?"

"Так, хочу, хочу, хочу!" — злісно, вперто, жадно й тупо відповідає хтось.

І мені мимоволі пригадується одна сценка. На столі стоїть ваза з тісточками, які я тільки-що приніс з міста. Костя ззів уже одне, але тягнеться за другим. Клавдія Петрівна відставляє вазу далі від його і ближче до себе. Костя підсуває до неї стільця, вилізає на його й лягає грудьми на стіл, увесь тягнучись до солодкого. Робить це мовчки, вперто, з блідою усмішкою. Клавдія Петрівна відпихає його руки, а він знову простягає їх, ворушить пальцями. Вона грозиться покарати, поставити в куток, побити, відставляє вазу на инше місце, а він оббігає стіл, знову вилізає на його й сунеться до тісточок таксамо вперто, жадібно, нічого не бачучи, не чуючи ні насмішок, ні погроз, ні Клавдії Петрівни, яка благає в мене помочі. Мабуть, і самому Кості і страшно, й незрозуміло, й соромно, — я бачу це з його злої, покривленої усмішки, — але він не може відвести очей од тісточок, сила та більша за його волю, сором і страх.

Яка, власне, ріжниця між Костею і мною?

Одначе я знову дивлюсь на годинника: чверть на сьому. Усміхаючись, як Костя, хапливо одягаюся, сприскую одеколоном хустку й виходжу. Сидячи на візнику, я посвистую й думаю: "А чому б не похуліґанити? Чим я рискую? Принаймні, потішусь, коли так. Чого доброго, ще попрохає чоловіка приняти мене. Навіть неодмінно фіґуруватиме чоловік".

На хвилинку з'являється бажання повернути назад.

"Ні, хоч у цьому доведи до-краю, паскудо!" з несподіваною, мстивою злістю думаю я й навіть радію з того, що зараз має бути мені.

Але, коли я під'їжджаю до будинку, біля якого вчора провів цілий день, і бачу страшно знайомі стовпчики, дерева, тротуар, вікна, парадний ґанок, на мене нападає несмілість і сором. Я нерішуче входжу в парадний, іду по сходах, шукаючи шостий номер кватири. Перед дверима, над якими прибито емалеву табличку з числом 6, я зупиняюсь і витираю піт із лиця. На самих дверях я бачу другу, поважну мідяну таблицю з чорними, строгими літерами: "Семен Семенович Шипун".

Який Шипун? Через що Шипун? Та, чи це ся кватира? Так, номер шість. Невже обдурила?

Рішуче надушую ґудзика й чекаю. А сам, немов ховаючись од когось, поспішно й хитро думаю: коли обдурила, — піду, не шукатиму більше.

Клацає ключ у дверях. Я випростовуюсь, поправляю капелюх і набіраю поважного, строго-серйозного вигляду. А серце б'є молотом.

— Скажіть, будь ласка, тут мешкає Ганна Пилипівна Забережна? Покоївка ширше розчиняє двері й каже:

— Тут! Пожалуйте!

Мені здається, що на її губах миготить легка усмішка. Я твердо входжу, не хапаючись, роздягаюсь і покашлюю. Передпокій великий, декілька дверей, крізь одні видко килим, фотелі й пюпітр.

Покоївка йде до дверей праворуч, легесенько стукає й каже:

— Панночко, до вас прийшли!

В голосі теж учувається усмішка, але я зупиняю увагу тільки на слові "панночка".

— Проси!.. — ледве чується зсередини.

Покоївка відчиняє двері й занадто поважно каже:

— Пожалуйте, просять...

Через розчинені двері я бачу: блакитний параван, краєчок мармурового вмивальника й широкий жовтогарячий промінь вечірнього сонця на стіні.

Я входжу, зачиняю за собою двері й зупиняюсь біля порогу, винувато, поштиво схиливши голову. Коло вигнутої кушетки, вкритої сіруватим шовком, стоїть Біла Шапочка, спіраючись рукою на круглий столик. На столику вузька, висока вазочка; в ній дві троянди: жовта й гусго-червона з соковитими пелюстками, неначе відвернуті яскряві губи. Всі ці дрібниці я через щось добре помічаю.

— Добридень! — рівно, холодно говорить Шапочка й подає мені руку. Я поспішно підходжу, поштиво потискую руку й кажу:

— Я не міг не скористуватись вашим вимушеним дозволом.

— Сідайте, будь ласка! — таксамо холодно випускає вона слова й показує мені на фотель біля кушетки.

Мені починає здаватись, що я на принятті в зубного лікаря. Ось вона звідкись зараз витягне бормашину, роззявить мені рота і спитає:

— Де болить?

Шапочка відходить до вікна й теж сідає у фотель. Між нами блакитно-сірий килим. На голові Білої Шапочки стоїть червоно-жовте сяйво сонця, що заплуталось у пухнатому волоссю. На бюрку й на паравані також жовта, радісна, соняшня смуга. Скрізь портрети і гравюри в мистецьких рямцях.

Мені стає ніяково. Я не знаю про віщо говорити, розуміючи, що, що б я не сказав, усе зустріне оце офіціальне, безпричасне приняття. Шапочка поглядає на мене, але на її лиці непомітно ні нетерплячки, ні досади, ні зневаги. Тільки брови злегка зібрані, як у людини, що робить якесь зусилля і строго стежить за собою. Моє становище з кожною хвилиною мовчання стає все дурніщим, і я, нарешті, кажу;

— Признаюсь, я ждав иншого приняття й через те... я трохи непідготовлений.

— Так? — байдуже кидає Шапочка.

— Я через щось гадав, що ви замужем і що попрохаєте свого чоловіка приняти мене.

Шапочка трохи дужче збірає брови, немов стримуючи себе, й її вуста стискуються ще холодніще.

— Я не замужем... — рівно відповідає вона.

— Так, я це вже знаю. Покоївка назвала вас "панночкою". Потім я думав, що... Автім, ваше приняття дошкульніще, ніж я собі гадав. Я мушу згодитись: ви взяли дуже добрий тон. Я зараз піду. Тільки дозвольте мені сказати декільки слів. Все-одно вони не зроблять на вас ніякого вражіння. А все-таки... Так, я нахаба, це правда. З цим я, звичайно, змагатись не можу. Але от, — хочте, вірте, хочте, ні, — але я вже років десять не займаю женщин на вулицях. За цей час це перший і, мабуть, останній раз. І мені дуже... важко, що я це зробив. Не через те, що дав

вам неприємність… Я все ж таки думаю, що великої неприємности для вас у тому немає. От я піду, ви посмієтесь, і на тому скінчиться для вас ця історія. А мені?… Ну, та Бог з нею, треба йти, це єдине, що мені треба зробити.

Я, ніяково посміхаючись, підводжусь і готовлюсь узяти її руку, коли вона простягне мені. Шапочка також устає, не змінивши ні на мить виразу лиця, подає руку й каже:

— Ви вже йдете? Прощайте!

Я обережно торкаюсь її руки й низько кланяюсь.

— Так, іду. Знаєте, в мене ввесь час таке враження, ніби я на принятті в зубного лікаря, і ви зараз на прощання пропишете мені рецепту.

Брови Шапочці починають раптом дріжати, губи морщаться; вона з усіх сил кріпиться, але, не витримавши, усміхається. І вмить уся оживає, тепліщає, стає такою близькою, милою, простою.

— Господи! До чого вас міняє усмішка! — мимоволі й цілком щиро виривається в мене.

І, мабуть, я якось особливо в сю хвилину дивлюсь на неї, або щось инше, але вона вся заливається ніжним, дитячим рум'янцем, хоч і збірає знову брови.

— Простіть! — раптом кажу я благаюче. — Можна мені ще трошки посидіти? Я знаю, їй-Богу, сам знаю, що це неблагородно з мого боку: скористуватись вашою усмішкою і знову в нахабство… Але… їй-Богу це не з нахабства. Можна?

— У вас час до восьмої години… — каже вона, але вже не рівно й холодно, а сердито. Але вона сердиться, здається, більше на себе.

— Але ви хочете, щоб я негайно пішов? Так?

— Так, хочу! Здається, це так ясно вже давно.

Я винувато, мовчки уклоняюсь їй і йду до порогу.

— Підождіть! — сердито гукає вона.

Я обертаюсь і вичікуюче дивлюсь на неї: на лиці незадоволена, гидлива ґримаска, та сама, що вчора була біля трамваю.

— Ви мене примусили бути з вами брутальною. Через це я хочу, щоб ви лишились.

— Себто, ви за погане своє поводження хочете покарати себе моєю присутностю?

— Я знову образила вас… — одривчасто, неначе про себе, кидає вона. — Але скажіть, — раптом з непорозумінням, діловито й якось уже отверто вона питає: — чого ви, власне, хочете від мене?

— Нічого. Часом бачити вас, пізнати вас ближче…

— Але на віщо?! Через що?!

— Через те, що ваше обличчя мені давно вже подобається. Не знаю, через що саме, але подобається страшенно.

Шапочка все з тим самим непорозумінням, немов розмірковуючи, помалу знизує одним плечем.

— Ну, добре! Сядьте на місце. Треба побалакати до-ладу. Все це нісенітниця. Сідайте! Все-одно… Ну, от. Тільки ви не думайте, що я

змінила своє відношення через ваші слова. Змінила через те, що не додержала характеру. А тепер мені все-одно. І я хочу зрозуміти, в чому тут річ. Ви ж уночі не ходили додому спати?

— Ні! — посміхаюсь я.

Не знаю, чого посміхаюсь, чи з її питання, чи з цього ділового, заклопотаного, непорозумілого виразу.

— І не обідали?

— Ні!

— Ви ззіли тільки пів фунта цукрових бубликів і випили декілька пляшок квасу. Так?

— Так! Одначе ви зібрали відомости...

— Добре. А, коли б я не вийшла до вас учора, ви і другу ніч простояли б?

— Простояв би...

Соняшна смуга на волоссю Шапочки стає червоніша й густіша, а на нижній частині її щоки видно палаючий мазок. Шапочка пильно дивиться на мене, ніби розглядаючи цікаве, незрозуміле їй явище природи.

— Добре. Ну, а коли б я не звертала на вас уваги цілий тиждень, два, місяць?

Я нарешті сміюсь.

— Ну, тоді я вже не знаю, що робив би. Постарався б упасти швидче, щоб мене відпровадили додому.

— Ага!..

Дивно, до якої міри вона тепер зовсім инша. Зовсім дівчинка, розумна, вередлива, цікава.

— А ви хто такий?

— Я адвокат. Звуть мене: Яків Василевич Михайлюк.

— Михайлюк? Не чула. Добре. Ви — жонаті?

— Ні, "холостъ!"

Ми обоє сміємось.

— Чудно. А мені чогось здавалось, що ви жонаті, і що жінка в вас маленька, кругленька брюнетка з твердими як опука, щоками. І в ластовинню.

— Дуже приємно познайомитися з моєю жінкою. Але ви не дуже високої думки про мій смак. А тим часом я, здається, мав нагоду довести вам, що маю деякий смак…

Шапочка не розуміє натяку й серйозно питає:

— Чим же ви довели?

— Та хоча б уже тим, що ваше лице мені подобалось…

— Ну, це вже… — трошки ніяковіє вона й раптом додає: — А знаєте? Ви, здається, справді, не такий уже нахаба. Хочете познайомитися з моєю сестрою? Нехай потішиться! Вона запевняла, що пригода скінчиться тим, що я таки як-слід зазнайомлюся з вами. Вона за вами. Не турбуйтесь! Ви ж тут страшенного клопоту всім наробили. Ви знаєте це? Ну, хочете? Ходім!

І Шапочка, морщачи губи гумористичним усміхом, веде мене в передпокій, звідти в вітальню, де зупиняється, робить мені знак і гукає до дверей сусідньої хати:

— Марусю! Семене Семеновичу! Ідіть-но сюди!

Я заражаюсь її усміхом і теж усміхаюсь. Шапочка вдавано-суворо насуплює брови й не дивиться на мене.

На стіні й порт'єрах останні проміні сонця.

В вітальню входить повна, буйна дама з таким величезним бюстом, що, здається, вона може бути мамкою цілої роти салдатів. Але голова в неї невеличка, й лице приємне з твердими рум'яними щоками й маленькими, живими, дуже чорними оченятками. Волосся гладенько-гладенько зачесане й лежить на потилиці ґулькою. Дама усміхається доброю, привітною усмішкою й жене свій бюст просто на мене.

— От він! — суворо киває на мене Шапочка. — Маєте! Можете знайомитись!

І поглядає на нас зпід-лоба.

Дама подає коротеньку грубу руку й оживлено говорить:

— Дуже приємно познайомитись. Я ваша прихильниця. Просто захоплена вашою настійностю…

І щиро, отверто сміється. Я потискую її руку й також сміюся весело та легко. За нею підходить лисуватий добродій з черевцем, пукатими, як у вівці, очима, горбатим носом і пухкими, червоними губами. Він обома руками душить мою руку й, будучи нижчим од мене, дивиться до мене вгору. При цьому, чи від надмірної ввічливости, чи пустуючи, він перехиляється й занадто відстобурчує зад.

— Чаю хочете? Ходіть, дам вам чаю з рожевим варенням! Любите рожеве варення? — говорить дама злегка відривчасто. В неї, я помічаю, рот увесь час злегка роззявлений; мабуть, у неї астма.

Ідемо в їдальню. Лисуватий добродій, себто, Семен Семенович Шипун, обнявши Шапочку за стан, щось шопоче їй, близько прихиливши до неї цапине лице. Шапочка, мабуть, соромиться, бо вивертається, витягає до Семена Семеновича губи, як то роблять діти до поцілунку, прижмурює очі й хитає з боку на бік головою:

— Ах, який здогадливий! — каже вона голосно.

Я думаю, що вони про мене балакають, і соромливість Шапочки приємна мені. Взагалі, я почуваю себе надзвичайно легко і спокійно з ними.

Вузька, висока кімната; над столом лямпа з величезним, шовковим абажуром; стільці з рівними, високими спинками, стільці, на яких сидиш, як у фотографа; у глибині якісь шафи, столики, канапки. Все дуже сім'єво, поважно, зручно. На столі сила ваз із тістечками, варенням, сушеною садовиною; все, видно, свого виробу. Я дивлюсь на масні, дуже червоні губи Семена Семеновича й думаю, що він повинен уміти добре попоїсти й випити.

Він підсадовлюється до мене й не то насмішкувато, не то з великим співчуттям питає:

— Скажіть, будь ласка, а вам часом не було трошки нудненько там?

Замісць мене, відповідає Марія Пилипівна:

— Не суди, серденько, по собі! Нудно, коли робиш щось без мети.

— Так, але ж... Вибачте, як вас по батькові?

Я кажу ім'я і прізвище.

— Присяжний повірений? — жваво питає Семен Семенович.

— Атож.

Семен Семенович похапцем підводиться, і, знов одстобурчивши зад, потискує мені руку.

— Дужже, дуж-же приємно! Мав утіху чути й вас, і про вас. А як же! Марусю, пам'ятаєш процес Сіґалова? Правда, ти не була. Надзвичайно приємно! Але в'явіть собі, ніколи б не подумав, що ми познайомимось при таких виїмкових обставинах. Га?

І він, сміючись, бере мене кінчиками пальців за руки вище ліктів.

Але ж як Шапочка неподібна тут до тієї, яку я вчора знав! Ніколи я не міг би собі в'явити, щоб учорашня Шапочка могла так по-дитячому, в сердитому замішанню, витягати губи й ховатися за самовар.

— Ну, Галю, тепер заспівай!.. — одривчасто каже Марія Пилипівна.

А, так Шапочка співає?

— О, дуже прошу, Ганно Пилипівно! Ви ж мені обіцяли.

Шапочка зиркає на мене, усміхається самими очима, й легко та весело йде в вітальню.

Але, коли вона стоїть біля роялю, пустивши руки здовж тіла, її лице різько міняється; в ньому знову строгість, а в вустах якась дозріла скорботність, недоступність. І, коли вона співає, то насуплює брови, немов од болю. Голос дужий, "з металем", але шорсткий угорі і глухий, слабкий у нижніх нотах. І той самий, що вчора співав арію з "Пиковой Дамы". Так он як?!

— Не дивіться мені в рот! — скоромовкою холодно і владно кидає вона мені.

Я від несподіванки ніяковію, а Семен Семенович мовчки, з усмішкою підморгує мені на Шапочку, немов кажучи: "А що? Дістав, голубе?"

Марія Пилипівна, що акомпанує Галі, з усмішкою прикушує губу й уважно, навіть напружено, дивиться в ноти. Е, Шапочка тут командує!

— Не хочу більше! — раптом каже вона і, склавши ноти, кидає їх на рояль.

Ні Марія Пилипівна, ні Семен Семенович не прохають співати ще, — мабуть, цього не дозволяється в Шапочки.

Коли я, нарешті, прощаюсь, чується дзвінок, і входить двоє ґімназистів. Один горбоносий, з пухкими губами, рудявий і маленький. Другий — товстенький, смаглявий, з дуже чорними, круглими, живими очима. Мене знайомлять із ними. Це сини Марії Пилипівни та Семена Семеновича.

Я одягаюсь, а вони всі стоять довкола мене в передпокою. Семен Семенович пускає якийсь дотеп, приємний Шапочці, і вона витягає трубочкою губи й замішано крутить головою. Потім раптом витягає до

його все лице і сміється. І зразу вона стає ясна, довірлива, отверта. А в мене таке враження, що Шапочка широко розставляє руки, немов для обіймів…

— — — —

— Ви вже прийшли?! Та ви ж позавчора були!

Покоївка спускає очі додолу і швидче виходить із передпокою, щоб не засміятися при панночці.

— Дуже прохаю вибачення, Ганно Пилипівно, але…

— Добре! Ходіть до мене, я мушу з вами серйозно побалакати.

Тон начальниці, що має робити прочуханку свому вихованцеві.

— Сідайте! Не туди! От-тут!

Завіса на вікні напнулась, немов вітрило, а на небі висить, як велетенська китиця винограду, попелясто-синя хмара. Десь глибокою октавою покашлює грім. Дерева слухають чуйно, непорушно; часом раптом заклопотано, хапливо перешіптуючись і здригуючись.

Ми сидимо на тих самих місцях, що й у першу мою візиту. Тільки тепер нема соняшного ореолу на голові в Шапочки. Вона заклопотано хмуриться, насупивши брови й десь обмірковуючи, як краще почати. На ній широка червона блузка з фалдами, і через це Шапочка здається повніщою і простіщою. Довкола лиця таксамо пушиться багато тоненьких пасмочків та окремих волосинок, які повинні лоскотати щоки. Ніс із гордою, впертою горбинкою, хижий.

— Ну, от що. Скажіть: ви, звичайно, наміряєтеся залицятись до мене? Так?

Питання настільки несподіване, що я відповідаю:

— Так, наміряюся.

— Ну, от. Чудово. Так я вважаю за необхідне якнайсерйозніще попередити вас, що з цього нічого не вийде. Ах, та й надокучила мені ця дурна завіска!

Шапочка сердито хапає завіску, що напнулась і натискувала їй на голову, скручує її і привязує поворозками біля вікна. На мене дме густим, задушливим вітром. Я мовчу.

— Ви чули? — сідаючи на місце та строго подивившись на мене, питає Шапочка.

— Так, я чув. Можна спитати через що?

— Звичайно, можна, — ваше повне право. По-перше, через те, що я взагалі цього не люблю. По-друге, що не маю для цього часу. Третє, ви мені цілком не подобаєтесь. От! І тому з мого боку було б дуже негарно, коли б я вас не попередила. Ви ходитимете сюди, щось таке там гадатимете собі, гаятимете час, а все це по-дурному. І коли я це знаю, то повинна сказати вам з самого початку. Я мала вже досить неприємностей з цього приводу. Буде з мене! Я не хочу більше ніяких докорів!

— Не думаю, щоб я колинебудь…

— Ах, ті таксамо не думали! А потім мало не з кулаками кидались на мене. Красно дякую! Мені це вже надокучило. Чого я себе якось тримала з ними? А я знаю, як я тримаю себе? Як умію, так і тримаю себе. Ну, а

щоб не було ніяких непорозумінь, я зарані кажу вам, що тримати себе не вмію, і що всяке тримання, яке б воно там не було, рішуче нічого не значить.

— Будьте певні, Ганно Пилипівно, що я не помилюсь і зможу відріжнити…

— Ну, от, маєш: "одріжнити"! А я вам кажу, що нічого відріжняти не треба, бо нічого такого не буде. Це я вам зарані й катеґорично кажу. І коли ви рахуєте…

— Звідки ж ви знаєте, що нічого не буде?

— Знаю вже, будьте спокійні.

Я мав багато всяких балачок із жінками, але такої ніколи, її в кожнім разі не можна назвати приємною й багатою на обіцянки.

Хмара потрохи розпухає й заповнює все небо в вікні. Важка, кудлата маса погрозливо суне на місто. Акації гойдають вітами, трусяться і, здається, ніби з усієї сили намагаються вирватися з землі та втекти. З подихами вітру в хату залітає порох, і дрібні камінчики гостро колють лице. Лахмате страховище насуває й зиркає часом на місто сліпучим, синюватим поглядом, і потім, заплющивши очі, буркотить задоволено і зловісно.

— Не боїтесь бурі? Зачинити вікно? — питає Шапочка, озирнувшись.

— Я нічого не боюсь, Ганно Пилипівно.

— Ой, як це нудно! Я до вас серйозно говорю, а ви своє. І це через те, що я піддалася жалощам і вийшла тоді до вас. Мовчіть! Розуміється, через те. От ви й рішили собі: ну, вона така, що до неї можна позалицятись. Та помовчіть же, ви неввічливі! А я вам цілком поважно

кажу, що мені це не подобається. І не можна мені! Я готуюсь на співачку. Дуже занята. Розумієте? Та й загалом не люблю цього. Я мала декілька таких залицяльників, та всі вони розсердились на мене й перестали навіть бувати в нас. Я нічого не маю проти того, коли ви два рази на тиждень приходитимете вечорами. Я люблю, коли є хтонебудь, що слухає мій спів. І коли ви хочете, то можете приходити. Але не частіще. Розмовляти можете з Марусею, — вона розумна й дуже любить сперечатись. Але я знаю: ви незабаром покинете ходити до нас; так усі робили. Нема ніякої користи.

В хаті темніє. Вітер затаївся десь за вікном. Дерева стоять у настороженому знесиллі. Раптом страховище змахує на нас блискаючим, зеленкувато-вогняним поглядом, швидко заплющує очі і, трохи повагавшися, грізно реве. На столі брязкотить щось жалібно й боязько. Вітер, немов тільки ждучи цього, вдирається в кімнату, високо напнувши прив'язану завіску, здіймає догори всі пасма й волосинки на голові в Шапочки й черкає мене по лиці своїми пружинистими грудьми та гасає скажено по хаті.

— Ні, треба зачинити вікно! Ви любите бурю?

— Люблю.

Стає тихо, ще темніще й душно.

— Мені хочеться співати. Ходімте в вітальню! Тільки пам'ятайте, що я сказала вам! Обміркуйте й рішайте собі, як знаєте! Я вас попередила…

— — — —

Шкварчать, і киплять, і хлюпаються в борти пароплава жовтуваті, милі хвилі Дніпра. Лисі, піскуваті, ріденько зарослі зеленими кущами береги м'ягко відсуваються назад. А далекі млини на обрію, немов попи з піднесеними догори благословляючими руками в широких рукавах,

плавко сунуться назустріч. І здається, що кущі на березі, сам беріг, і далекий обрій з млинами та лісками, побравшися за руки, танцюють круга, врочистий, мовчазний танець.

А в цей час десь на березі моря бігає засмалений, бурий, покусаний москітами Костя. В душній, пропахненій ліками кімнаті лежить Клавдія. Лежить і думає-гадає. Засмажились покусані губи, смага вкрила покусане серце тяжкою образою, болем.

А там позаду, за ледве помітним хрестом Лаври, — Шапочка. І там, і тут, і в цьому густому, кислуватому запахові малин, що йде від купи кущів, і в незрозумілій тузі та в незнаній, теплій ласці, що, як той запах малин від кущів, іде від усього й до всього, — скрізь вона, Шапочка ласкава, Шапочка вередлива, Шапочка байдужа!

Наївний, маленький, зворушливо-самотній островочок! Усе в тих же ріденьких кущиках! І там Шапочка, і звідти дивляться сердито-розумні сірі очі. Хиба так уже необхідно, щоб вони дивились ніжно? Хиба за те треба благословляти, й дякувать, і молитись? Через що така наївна несправедливість — упадання перед матіррю, що любить свою дитину? Хиба не сама мати повинна дякувати за те, що їй дано любити, дано носити в собі стільки ласки, стільки живої трівоги, гордощів, пестощів, здатности віддати себе на катування?

Машина через щось перестає шкварчати, і стає тихо-тихо. Ледве чутно хлюпотять хвилі. Пасажири розмовляють мало не пошепки. Деякі мовчать, і в їхніх очах, непорушне устромлених у блакитну далечінь, тепла, сумна задума.

Налітає вітер, і здається, що по лиці та ногах приємно б'є величезне, шовкове простирало, туго натягнуте. От будка сторожа, чистенька, свіжо-пофарбована в синяво-білий колір. Такі вони собі затишні, ці будочки, такі загублені серед зеленого простору неосяжного Великого Лугу!

Оселитись би з Шапочкою в одній із них! Зустрічати плоти, їхати ввечері на хисткому човнику, запалювати вогні по березі! Забути про кам'яні міста, про суди, збірники законів, злочинства злочинців та їхніх суддів!

Якась велична, передісторична, первісна мудрість і спокій у цій зеленій широчіні, в віковічній лінії обрію, точній, правильно-округлій, бездоганно проведеній законами, більшими за ті, що їх видають люде. Шапочко, дякую тобі за цю мудрість, за спокій, за Дніпро, за голову он-того добродія, яка подібна до голови звареного поросяти! За все дякую тобі, Шапочко!

Чайки жалібно скиглять. Так вони скиглили й тоді, як не було ще ні пароплавів, ні людей. Дядько, похапцем устромляючи весла в сіру крицю води, спішить переплисти човном напереріз і вимахує в такт білими рукавами, як чайка крилами. Хвилясто тріпочеться червоно-білий прапорець на носі пароплава. З берега, з лугу, потягає луговими травами, викликаючи в пам'яті Зелені Свята, коли долівки посипані гостро-запашною, трохи прив'ялою травою, а на покуті стоять зелені віти, затуляючи божницю й запалені лямпадки.

Крихітна пристань. Вітер притаївся. Малини пахнуть тепло й густо. На березі віз в одну конячину. Дядько з висмикнутою калошею перекидає через віз мотузяні віжки. До куща прив'язана коза з куцим хвостом і сумними, пукатими очима. Вона здивовано дивиться на пароплав і слабенько пошарпує головою, силкуючись одірвати шворку. В ній, у цій любій, здивованій козі, є щось, що нагадує Шапочку.

І знову тугий шовк вітру налягає на лице, на груди; знову поважно й велично танцюють круга ліси та вітряки; хлюпає й буркотить за бортами Дніпро. А в душі в мене сидить Шапочка й, розставивши волока, ловить у його все, що попадає туди: і полосатий чорно-білий стовп на березі, і трьох панночок, що їдять біля мене шоколаду, — в одної перед вітром коса намотана на руку, — і довгастий човен, і водяний, почорнілий млин у затоці. Я все приймаю з подякою. Навіть завтрішній виступ у брудній салі

повітового суду у справі крадіжки в'язки деревляних лопат. Будь благословена, Шапочко, і за в'язку деревляних лопат!

— — — —

Як він мляво, неохоче йде! Не так іде людина з роботи додому, до родини, яка чекає на неї! Закаблуки руді, обтерті штанами, покривлені. Вони викликають у мене чудний, гарячий жаль. Закаблуки й пасемце попелястого волосся, що так убогенько, прибито лежить на брудному комірі старенького піджачка.

Часом він стає перед широким вікном маґазину, під брезентовим дашком, і довго стоїть та дивиться на комірчики, краватки дешевої ґалантерії. Видно, що він може простояти тут і годину і дві, і зовсім не стояти. Я теж зупиняюсь оддалік і жду, коли він рушить. Занадто довго він іде додому. Я все ж таки хотів би побачити, де він живе, а коли можна, то й як. Але прийде ж колинебудь! Там же "жіночка й діточки".

Що має ця людина такого, що тримає її на світі з цими покривленими закаблуками, голодними очима й тихою впертостю? Невже любов до своєї молодости? Чи щось инше? Ах, мабуть, щось инше! Кожний любить свою молодість, кожний з солодким болем скидує з неї все, що було колись брудного, й лишає собі тільки саме радісне, зворушливе. Але не кожний з поваги й любови до неї може ходити все життя на покривлених закаблуках і кидати мерзотникам у лице по триста карбованців.

Нечипоренко заходить у ворота маленького будинку. Ворота старі, поїджені негодою, часом; біля них бруд і сморід. Я поспішаю дуже, але коли входжу у хвіртку, то Нечипоренка вже не бачу на подвіррю.

— Ей, ти! Ти дворник?

— Так, точно. Вам кого нада?

— У вас живе господін Нечипоренко?

— Нечипоренко? Та так, що нада признаться, живуть. У п'ятому номері.

Я тикаю в руку дворникові невеличкого ключа, який одмикає йому вуста. Він тепер може розказати мені все, що треба й не треба мені.

"Господін Нечипоренко живе тут уже шостий місяць. Ничево сібє господін, привлекательний; ну, када ж бідують сильно. Так, що даже за кватиру приходиться воюваться з ними, щоб спорожнили, бо не платять уже третій місяць. Діточок трійко, одне зовсім мале."

Після того я беру візника й їду додому. Так я й знав, що "бідують сильно". По дорозі я згадую, що мені треба заїхати до товариша. Нагальної справи нема в мене, але коли це по дорозі, то чому б не зайти? До речі, я побалакаю про довг, який уже давненько є за ним.

Товариш зустрічає мене трохи ніяково. Так, так, довг, він сам оце недавно зовсім збірався завезти мені, та якось так сталося, що забув, а тепер вільних грошей немає. Але в сих днях неодмінно-неодмінно завезе.

— Ну, добре! А ви мені скажіть от що! Ви, здається, є юрисконсульт кооперативного товариства? Так?

— Атож!

— Ну, то маю до вас невеличке прохання. Чи не могли б ви примостити десь там при вашому товаристві на якійсь посаді одного чоловічка? Чоловічок дуже порядний, чесний, освічений і бідує дуже.

— Гм… Це, здається, можна буде. Там якраз, здається, увільнилась одна посада. Ну, та в кожнім разі для вас, товаришу, я постараюся зробити це неодмінно. А хто такий? Сповістити вас тоді, чи як?

— Ні, ні, мене не треба! Я вам дам адресу, а ви самі зверніться до його. Ніби ви чули від якогось знайомого, який рекомендував його. Але дуже прохаю не говорити йому, що я робив заходи в його справі. Чуєте?

— Добре, добре!

Я даю адресу, товариш дуже пильно записує її, ще раз обіцяє в сих днях оддати довжок, і просить не турбуватися про "чоловічка". Довжка я не побачу, розуміється.

— — — —

— Ні, голубе, ні, серденько, любчику, ясочко, поїдьмо! Не опинайся! Вирвався, розумієш, тільки на два дні. І спеціяльно для того, щоб сприснути своє відродження. Спеціяльно! Так і Соні сказав: їду сприснути з Яшею своє відродження. Обняти каналію, напоїти "до бєлого колєна", як кажуть у нас у містечках, і гайда знов назад, додому, "въ глушь, въ Саратовъ". І ти не маєш ніякого права відмовлятися. Ну, серце, їдьмо швидче, восьма година вже, їсти хочу "центроприваблівo", як казав один публіцист! Їдьмо, їдьмо!

І Сосницький підхоплює мене за стан, стягає з канапи і сміється. Через те, що він засмалився, його губи видаються дуже білими. Гриви немає, голова поголена, з чудними горбиками й маленькими лисими слідами від колишніх ранок. Засмалене лице, голена голова, молочно-біле чоло роблять його зовсім иншим, дійсно, ніби переродженим. Обличчя схудло; раніще білий, в'ялий, повислий ніс, тепер, здається, теж схуд, підтягнувся, став бурим і порепаним, як перестиглий жовтяк-огірок.

Власне, дивуватися з несподіваної появи Сосницького нема чого, — у їх там, видко, справді налагодилось, улаштувалось, це просочується з кожного його слова й руху.

Але їхати піячити все ж таки не дуже то хочеться. Однак доведеться, мабуть, уступити; тут не просте піячення, а підведення білянсу, перелім, забуття, початок чогось нового. Відмова й образить його й зіпсує щось важне, необхідне. Може, йому треба випити, щоб сказати мені все, що хочеться.

Ідемо в ресторан "з садом і чудовими інтимними альтаночками", — так розмальовує Сосницький. По дорозі він увесь час тримає мене за стан, як даму. Його панама вичищена, стьожечка чепурно пришита, костюм ясний, новий, трохи провінціяльного крою. Мабуть, усе це справа заходів Соні. Він оповідає мені про Соню, Андрійка, про свого батька-вдівця, про роботу в полі "по методу Толстого".

— Ні, Якове, проста праця, фізична праця, це — справжнє призвання людини. Я не пишу тепер ні рядка, не читаю нічого. Я ж покинув співробітництво в усіх виданнях. Знаєш? К чорту! Думаю засісти на селі на все. Для дітей це просто рятунок. Андрійка готуватиму дома, а іспити хай що-року тримає екстерном. А живе хай на селі.

Що-разу, як він вимовляє це ім'я, в мені щось неприємно тьохкає, й я з неприємностю почуваю на собі руку Сосницького. Я з ним не згоджуюсь, — виховання дітей поодиноко робить їх нерішучими, негромадськими. Але я мовчу. Він — батько, а не я. Його діло!

Альтанка собі як альтанка, але Сосницький захоплений усім: і густим плющем, і маленьким столиком, і ковпачками на свічках, довкола яких без ладу в'ються метелики. Він нюхає повітря, що пахтить рестораном, і на його лиці розливається чисте зворушення. Лоно природи, фізична праця та справжнє призвання людини, мабуть, трошки остогидли йому, й він щиро тішиться містом. А, може, й це зворушення все через те саме почуття перероджености?

— Ей! Псс! Чаек! Ти що ж це, серденько, не по формі подаєш? Льодку, льодку давай! Швиденько!

Йому приємно погукувати, робити шамотню, наливати. Поганенька музика струнної оркестри, що грає десь за нашою альтанкою, немов підбадьорює його. Він підспівує, похитується в такт усім тілом, пристукує ножем по склянці. І час-від-часу обіймає мене, силує пити, їсти, знов пити. Я сумлінно виконую всі його бажання й п'ю чарку за чаркою.

Часом повз двері нашої альтанки, повихуючи клубами й тоненько наспівуючи, помалу проходять "дівчатка". Деякі зазирають до нас і зупиняються з вичікуючою й роблено-нахабною усмішкою. Але Сосницький махає на них руками і кричить:

— Киш, киш! Гетьте к лихій годині! Без "надобності!" Правда, Яшуню? Ми вдвох собі! Нікого нам сьогодні не треба. Вип'ємо!

Я п'ю, а він од піднесення забуває й говорить, говорить, говорить.

— А знаєш, Яшуню, ти тепер якийсь инший! — раптом хитро зазирає він мені в лице. — Їй-бо! М'ягенький та сумирненький, як малесеньке ягнятко! Бачив колинебудь ягнятко? Ні? В мого батька цілі отари. От такенькі, крихітні родяться! Мордочки в них ніжні, оченята пукаті, і плохенькі-плохенькі. Так, і здається, що ти от-от зробиш: ме-е-е!

І він жалібно та здивовано показує це "м-е-е" і сміється.

— Ні, ні, не вдавай мефістофельску усмішку! Все-одно, — не повірю. І Соні розкажу. "Гей, нема вже нашого, Сонічко, Мефістофеля, — саме ягнятко зосталося". Хто це тебе так, серденько, спаскудив, га? Чи не та таємна дама, з якою ти в Крим подорожував? Признавайся!

Чи через вино, чи через що инше, розмова ця мені дуже подобається, хвилює, і Сосницький здається милим, сердечним, дотепним. Я навіть ніжність почуваю до його.

— Вона, вона! — сміюсь я й обіймаю його. — Давай вип'ємо за неї!

— З насолодою! Наливай! Стій! Я! Тримай склянку! Ех, Яшуню!.. А знаєш що? — раптом щось приходить йому на думку, і він навіть пляшку підносить догори. — Приїжджай з нею до нас у Конопате! Га? Яшуню, серце, Мефістофелю! Га? Приїдеш? Приїдеш?

Він жадібно, благаюче, навіть скривившись усім лицем, тягнеться до мене. Через щось ця ідея здається йому дуже гарною й важною для його.

— Не можу, Дмитре. Не можу, мій любий!

— Та чому? Чому? Що не вінчані? Якове, за кого ти нас маєш? А батько радий буде, запевняю тебе.

Ах, дурненький, ах, милий: не вінчані!..

— Ні, Дмитрику, ні! Не можна! Ще не можна. Вип'ємо!

— Ех, шкода! А Соня яка рада була б! Я казав їй про… даму. Дуже раділа за тебе. "Ну, слава Богу", каже, "тепер він уже знайде себе". Ну, та хай так! Спасибі їй, твоїй дамі, і за це. Вип'ємо за її здоров'я. Бери! Смали!

І знову я п'ю, а він становить свою склянку на стіл, обіймає мене за плечі, зазирає мені майже в рот і каже:

— Ех, Якове! Та ти ж золота людина. Ти — розумний, красунь. Правда, правда, Яшо, від щирого серця кажу, ти не смійся! Тебе ж жінки, поганець ти, он-як люблять! І варто. І варто. Ти знаменитий оратор, тонкий адвокат, психолоґ. Хай тобі всячина! Слово чести! А енерґія! Скажеш, енерґії мало в тебе? Бугай щодо енерґії. А ущіпливість твоя? Га? Яшуню, дозволь мені поцілувати тебе від усеї душі. Яшуню, ти забудь усе, що було! Все це — наслідок нещасливого непорозуміння. Ти —

найблагородніща людина, яку я знав колинебудь. Вип'ємо, Яшуню, за тебе, за самого тебе!

От-така бестія! Адже сам ні однісінькому свому слову не вірить; сам знає, що ні одної цеї якости я не маю, а бреше й підлещується без ніякого сорому. А я бестія вдвоє: знаю це, а все ж таки мені приємно. Знаю, що підлещується з якоюсь метою, а задоволено сміюсь.

Він поважно, серйозно наливає мою склянку, бере свою й цокається. І знов я бачу, що він не п'є, а стежить за мною і свою склянку ставить за пляшку. Я почуваю чудний ляк, але таксамо сміюсь.

Раптом Сосницький присуває щільно до мене свого стільця й сідає майже спиною до столу, а лицем до мене. Моя голова горить од вина, і мій череп неначе оббито клепками. Я відкидаюсь на спинку стільця, засуваю глибоко в кишені руки й витягаю ноги під столом. Побачимо, що з цього вийде!

Сосницький спірається ліктями на стіл і, не зводячи з мене очей, якийсь час сидить мовчки, немов збіраючися з думками. Я почуваю, що він зараз заведе розмову про щось важне, й мені стає смішно. Я хляпаю його лівою рукою по коліні й кажу:

— Ну, чого витріщив очі?

Сосницький зітхає й затуляє долонею очі. Потім, не міняючи пози, каже тихо:

— Якове, можеш ти бути зо мною щирим?

— Можу, Дмитрику.

Він пускає руку й дивиться на мене, чи я кажу це свідомо та з розумом. Я ж не можу не посміхатися. Знаю, що треба б серйозно дивитись йому в вічі, хочу цього, але не можу, — посміхаюсь.

— Ні, Якове, я тебе дуже прошу…

— Та ти не питай! Можу! Кажу тобі. Ну?

— Добре! Я вірю. Буду питати.

Він дуже тре рукою молочно-біле чоло й одразу починає:

— Ну, хай буде! Так от… Але насамперед май на увазі, що з Сонею в нас усе дуже добре. І знай, що вона мені все розказала. Розумієш? Усе!

Він із притиском і владно, немов гіпнотизуючи мене, впивається в мене очима.

— Розумію. Ну?

— Ну, так от… Я хочу, щоб і ти мені все розказав. Можеш?

Клепки на черепі заваджають мені бути самим собою. Я знизую плечима і з веселим непорозумінням відповідаю:

— По-перше, голубчику, я не знаю, що тобі все розказала Соня. Себто, не то, що я хочу пристосуватись до її слів, а, загалом не розумію, про що йде мова. І потім…

Сосницький робить усім тілом нетерплячий рух.

— Покинь, Якове, покинь! Не треба! Не хочеш говорити, так і кажи! А цього не треба!

Він круто відвертається, змахує з абажурчика метеликів і переставляє пляшку на инше місце.

— Та чого ж ти сердишся, чудний ти чоловіче? Та кажу ж тобі, що я не знаю, про віщо ви там балакали. Мало чого тобі Соня могла наговорити.

— Ти знаєш, про що я кажу…

— От маєш! Ій-Богу, не знаю.

Сосницький рвучко повертається й дивиться просто в вічі мені. Я спокійно, твердо й ясно усміхаюсь до його.

— Вона була твоєю до мене? — раптом тихо, рівно, майже без ніякого виразу кидає він.

Мої очі якось самі собою помалу і вражено поширюються. Я сідаю рівніще й якийсь час мовчки дивлюсь на Сосницького.

— Дмитре, ти п'яний, чи… Ти здаєш собі справу, про що ти говориш?

Дмитро раптом насмішкувато, різько, відривчасто регоче, неначе гавкає.

— Ач, яку невинність зморозив! Не була? Ні? Не була твоєю любовницею? Ні?

Я гупаю кулаком по столі й кажу:

— Сосницький! Ти сказився, чи що?!

Він затихає і з кривою, насмішкуватою гримасою довго дивиться на мене.

— Ні, тепер ти мені відповідай! Звідки ти взяв цю дику, безглузду нісенітницю? Через що, дурний ти, смішний чоловіче?

— Із слів самої Соні! От звідки! Розумієш ти, розумний і несмішний чоловіче?!

Він гатить кулаком по столі; його лице багровіє, чоло стає рожевим. Але в очах, що злісно і гнівно, впялись у мене, все ж таки є щось допитливе.

— Соня?! Соня тобі це сказала?! Рішуче не розумію нічого. Коли ти не брешеш, то абсолютно не розумію нічогісінько. На віщо могла тобі Соня казати цю очевидну, дику нісенітницю, цілком одмовляюсь розуміти. Але тепер, принаймні, я розумію твоє чудне поводження зо мною за останній час. Так от у чім штука! Признаюсь, я гадав, що ти просто ревнуєш, ревнуєш до сучасного.

— І до сучасного. Так, і до сучасного!

— Та-ак? Ти маєш якісь підстави до цього?

— Маю! Заяву Соні, що вона…

Він круто спиняється й понуро дивиться кудись убік. Далі підводиться й починає блукати по альтанці, зачіпаючи за стільці й шелестячи листям. Оркестра грає якийсь старий, ніжний романс. Чийсь жіночий голос підспівує. Хапливо і дрібно хрущать кроки локаїв по піску стежок.

Сосницький зупиняється біля стінки, притуляється лобом до стовпа і стоїть так без руху.

— Дмитре, покинь! Іди сюди!

Не рухається. Оркестра раптом переходить на щось танцюристе, сповнюючи ввесь сад грюкотом бубна та літаврів, від яких, здається, пляшки на столі роблять болючі ґримаси.

Сосницький одривається від стовпа, прудко підходить до мене, сідає так, що його коліна впіраються в мої, бере мене за обидві руки вище літків і говорить з мукою:

— Якове! Невже ж ти не розумієш? Невже ти не розумієш?!

Він до болю тисне мої руки й декілька разів струшує їх. Засмалене, схудле лице його дивиться на мене безпорадно, благаюче.

— Дмитре! Я розумію. Вір мені, але…

— Ні, ти не розумієш.

Випускає мої руки і, трудно, глибоко зітхнувши, крутить головою.

— Не розумієш, не можеш зрозуміти! Це якесь катування, це щось таке задушливе, що… Я збрехав тобі, що в нас усе добре. Нічого доброго нема. Я ні в чім не можу докорити Соні, вона старається, щоб було добре, але… все це ні до чого.

Я хочу щось сказати, але Сосницький знову хапає мене за руки й, не випускаючи їх, схилившись до мене всім важким тілом, говорить:

— Ні, почекай! Почекай, Якове! Я знаю, все це вірно. Може бути, нічого цього немає. Соня присягається, що нічого не було й нема. Але ти зрозумій: я нічого не знаю. Не знаю! От що мучить. Ну, скаже вона мені: "Так, було те та те". Добре! Було, так було! Я ж усе-таки інтеліґентна

людина, можу зрозуміти. Але скажи ж, скажи! Скажи все! Краще знати найстрашніще, ніж не знати нічого і все підозрівати. Це нестерпно!

— Але, як же вона тобі може казати, коли нічого не було?

— Неправда! От це й неправда. Щось було. Було, хоч ви мене тут ріжте! Це почувається. І от я тебе прошу, благаю: скажи мені, — що було? Скажи, Яшо! Що б не було там, даю тобі слово, ніяких історій учиняти не буду. Я хочу тільки позбавитись вічних думок, угадування, докопування, висліджування. Я не маю більше сил. Усі мої дні й ночі заняті тільки цим. Що ж це таке?! Що хочете, скажіть, тільки збавте мене від цієї муки! Якове, пожалій, скажи!

Велике, мужеське його лице так по-дитячому жалібно і благально дивиться на мене, що на хвилинку в мене з'являється бажання сказати йому все. Але що ж саме сказати? Що Соня один вечір була моєю, й що ні вона, ні я не знаємо, чий син Андрійко? Чи це ж дасть йому полекшення?

— Добре, Дмитре, я скажу тобі все. Ти маєш рацію. Краще все по щирости.

Я бачу, як одразу його лице блідне під смагою, ставши сірим, як цукровий папір. Очі злякано заокруглюються. Він випускає мої руки і хрипко говорить:

— Ну, от… Добре!

— Так! Між нами дещо було…

Сосницький немов ковтає щось і таксамо з переляком, широко дивиться на мене.

— Це було до тебе. Соня мені дуже подобалась. Себто, коли все казати, то я був закоханий у неї. А вона ні. Мене це мучило і злостило. Ти

розумієш? Ну, от! Так. І от раз, коли вона якось зайшла до мене в справі, я… я силоміць почав цілувати її.

Сосницький одривчасто кашляє, на віщось бере корок зо столу і мне його пальцями.

— Вона, звичайно, виривалася, пручалася, протестувала, але я загубив розум… Тоді вона… сильно вдарила мене по щоці. Я випустив її й… заридав. Їй, мабуть, стало шкода мене, вона почала потішати мене й декілька разів поцілувала мене. Потім вона пішла. Незабаром вона вийшла заміж за тебе. Більш ніколи ми про той вечір не балакали. От це було!

Сосницький довго, мовчки й немов розгублено дивиться на мене.

— Та це й усе? — чи то не ймучи віри, чи розчаровано кидає він.

— Це все.

Він знову дивиться, довго, допитливо й неначе потрохи впадаючи в задуму. Далі обережно кладе корок на стіл, підводиться й починає блукати по альтанці.

— Чого ж Соня не хотіла мені розказати цього? — з непорозумінням зупиняється він проти мене.

— Не знаю. Мабуть, шкода мене було. Не вважала себе в праві оповідати чужу тайну. Бо це швидче моя тайна, ніж її.

— Ти правду кажеш мені, Михайлюк? — раптом якось дуже серйозно питає він.

— Саму правду, Дмитре.

Він знову важко, помалу, задумливо ходить по альтанці. А я починаю тривожно й натужно думати, як попередити Соню, як переказати їй цю варіяцію минулого, щоб і вона могла йому розказати її.

Сосницький знов зупиняється, деякий час мовчить і, нарешті, пильно дивлячись на мене, немов наготовившися схопити найменшу зміну в моїм лиці, тихо питає:

— А чого ти так любиш Андрійка?

Я почуваю, що проти моєї волі червонію. В очах Сосницького зараз же щось немов іздригується, і вони знов поширюються. Я знизую плечима й усміхаюсь.

— Чудне питання! Бо милий, гарний хлопчина. Бо, загалом, діти то моя симпатія. Василька я теж люблю.

— Але не так! — неґативно й переконано крутить він головою.

— Може, через те, що Андрійко Сонина дитина…

— Як це?! Василько також Сонин…

Я починаю почувати чудну тугу й роздратування.

— Ну, так, розуміється. Я сказав дурницю. Ну, їй-Богу, не можу тобі сказати, через що саме. Василько ще в такому віці, коли ним більше милуються, ніж люблять. Але що ти хочеш сказати цими питаннями? Кажи просто!

Сосницький якось кисло усміхається, наливає у склянку вина й жадібно випиває. Потім сідає до столу й підпірає рукою голову.

Ми довго мовчимо. Я курю і слухаю музику, позираючи на Сосницького. Він дивиться в сад некліпаючими, скорботними очима. Його вуха здаються відстобурченими від голеної голови. Вуса вигоріли на сонці, стали жовто-білими, як степова трава пізнього літа.

— Все це незрозуміле… — тяжко зітхає він і кладе голову на стіл.

— Що ж тут незрозумілого, Дмитре? Не треба тільки мучити самого себе.

— Ех, легко тобі казати "не треба!" — швидко випростовується він. — А побув би ти в моїй шкурі. "Не треба"…

— Твоя шкура не така-то вже й страшна, друже!

— Не така страшна? Гм! І то нестрашно, що я вже декілька разів хотів стратити собі життя?

— Через що?!

— Все через те саме. Звідки я знаю, чиї це діти? Звідки?! — раптом вимагом дивиться він просто мені в очі. — Що Соня присягається? Що хоче жити зо мною? А де ж вона з ними подінеться, як я відмовлюсь од них і від неї? Вона знає, що я помагати їй не зможу, бо в мене нема нічого. А цей паршивий маєток тільки дає збитки. Та й з якої речі я буду їй помагати? З якої? Хай помагають ті, від кого в неї діти! Ага, ті падлюки воліють ховатися за спиною ідіота-чоловіка! Розуміється! Та й не в цім річ, не в цім, а в тім, що я ненавиджу цих проклятих дітей! Розумієш? У тому, що я не можу ні ненавидіти, ні любити. Нічого не можу. Чи є в мене родина, чи нема, я не знаю. А в той же час я люблю їх так, як нікого ніколи не любив. От, і зрозумій! А як дізнатись, як переконатись? Женщина, мати, ніколи не зрозуміє цих мук. Вона знає, що це її діти. А ми? А ми мусимо задовольнятися приємним самодурством.

— Ні, Дмитре, ти не зовсім маєш рацію…

— Не зовсім? Ні, зовсім!

— Ні, не зовсім. Звичайно, коли твоя дитина, твоя кров, то чуття дужче. Сперечатись не можна. Але не все діло у крові. А ще в любові, в духовому батьківстві. Можна не бути рідним батьком і бути все ж таки єдиним і справжнім батьком по тій взаїмній любові, та…

— Е, солодко-кисла теорія! Та не хочу я бути батьком чиїхсь там дітей! На що вони мені? З якої речі? Мене питали? Мене обдурили, підсунули їх, знасилували мою батьківську любов…

— Чекай, ти так гарячишся, неначе ти віриш, що з тобою так учинили. Але ж ти сам добре знаєш, що це неправда. Крім хоробливих підозрінь, ти не маєш нічого.

— А коли маю?

— Що ж ти маєш?

— Що? Наприклад, подібність Андрійка до тебе…

Він отверто й цинічно усміхається. Я почуваю чудне хвилювання, але кривлюся з досадою й кажу:

— Ах, Дмитре, ти доходиш до смішного. Ну, що я тобі можу на це відповісти? Що? Ти можеш сказати, що до мене подібна он-та дівчина. Ну, що я маю на, це казати? Ех, Дмитре, тобі, я бачу, справді, нелегко, коли ти дійшов уже до такого. Так не можна! Треба взяти себе до рук. І щобудь одне рішити: так, або так. Не віриш мені й Соні? Розходься! Рви все, виривай із себе, шматуй, топчи! Або ж вирви й пошматуй непотрібні, шкідливі сумніви й не муч ні себе, ні других! Будь мужчиною! Я тобі

сказав усю правду. Чи ти маєш ще якінебудь підозріння про Соню? За ввесь час вашого подружжя, чи ти помічав щонебудь за нею?

— Ні, не помічав, але…

— Так отже ніяких "але"! Ніяких! Бо при бажанню можна що-хоч вигадати. Ти просто знервувався, тай годі. Правда, й мені, й Соні слід би було з самого початку розказати тобі все. А, крім того, не слід би було ставити одне до одного в такі дружні відносини. Та до того ще Соня не більше, як женщина. Можливо, що їй часом було досадно, що в мене до неї все вже минуло. Але не через те було їй досадно, що до мене щось почувала, а чисто по-жіночому, з жіночої амбіції. Та й ти сам, може, трохи винен. Може, ти не досить уважний був до неї, ніжний. Часом ти зраджував її, згадай! Може, вона якось про це довідалась. І через те в вас попсувалися трохи відносини. Всі ці причини, голубе, треба брати на увагу…

— Мої зради не могли принести дітей у сім'ю… — похмуро каже Сосницький і знов бере корок зо столу.

— Звичайно! Але я не про дітей кажу, а про те, що ти невірно обґрунтовуєш свої підозріння. Ти не докопуєшся в них правди, а догоджаєш їм. Я маю нахил думати, що ти навіть почуваєш якусь хвору насолоду від них, гірку, болючу…

Сосницький зиркає на мене так швидко й без обурення, що я змовкаю й зараз же сміюсь.

— А що? Вгадав? Ти сам ловив себе на цьому?

Він шпурляє корком у куток і порівчасто підводиться, не кажучи нічого.

— Бачиш, Дмитре! Та коли вже ти приводиш такий очевидячки-безглуздий доказ, як подібність Андрійка до мене, то тут уже ясно, що ти в усьому намагаєшся знайти щонебудь болюче, навіть там, де абсолютно нема нічого. Ну, сам же подумай, згадай! У чому ця подібність? Та він же викапана мати! Це кожному видно. А надто верхня частина лиця. А нижня, губи, підборіддя — твоє. А характер? Увесь твій. Твоя манера підводити очі догори, як сердишся. Це ж у роду в вас, правда? Мені казала Соня.

— Це можна й запозичити…

— Ну, голубе, всього не запозичиш. А манера усміхатись? Оці занадто задерті куточки губ? Це чисто фізична особливість, її не придбаєш запозиченням.

Кажучи це, я сам починаю вірити й почуваю, що мені й боляче, й легко, і здається, що з Сонею, справді, нічого не було ніколи. І Сосницький стає ближчий мені, симпатичніщий. Я встаю, ловлю його й обіймаю за плечі.

— Ех, Дмитрику, плюнь ти на всі ці дурні думки! Їй-Богу! Вір мені! Ну, на віщо я став би обдурювати тебе? Боявся б удержувати Андрійка? Та що ж ти гадаєш собі, коли б він був мій, я б не приняв його з радостю, з захватом? Хиба б я не любив його ще дужче? Ну, сам же ти подумай, чудний ти чоловіче!

Сосницький стоїть і дивиться в землю. Потім раптом визволяється зпід моєї руки, повертається до мене, дивиться в лице й несподівано усміхається, задравши догори куточки вуст. І тепер мені виразно видно, що Андрійко дуже подібний до його.

— Давай вип'ємо! — каже він схвильовано і швидко йде до столу.

Ми цокаємось.

— За Соню, Андрійка й Василька! — підношу я чарку.

— Так! — одривчасто каже він і випиває одним духом.

Після того ми починаємо говорити з перебільшеним інтересом про ріжні маловажні річі, сміємось, жартуємо. Нарешті, кличемо локая, й я хочу розплачуватись.

— Ні, Якове, це ти вже лиши!.. — серйозно й неначе з докором каже Дмитро. Він же наймає автомобіль і завозить мене до мого дому. Коли ми прощаємось, він міцно, довго тисне мою руку й каже:

— Дякую! Завтра рано виїжджаю.

— Вітай Соню! А Андрійка й Василька міцно цілуй!

— Спасибі! Неодмінно.

Коли я стою й чекаю, щоб мені відчинили, автомобіль, що від'їхав трохи, зупиняється; з'являється силует Дмитра, й чується його голос:

— Якове! Прости за все! Так?

Я з сміхом кричу:

— Так! І ти мені!

— Спасибі! Прощай!

Автомобіль шарпається й, тріпочучись, котиться вниз, а я почуваю не то сором, не то тугу, й сердито-надушую ґудзика від дзвоника.

— — — —

А, нарешті!

"Прости, що так довго не давала про себе звісток, — була дуже хвора, мало не померла. Операція вдалась, хоча це мені коштувало дуже дорого, ще й досі не очутилась як-слід. Тепер Ти можеш бути спокійний. В сих днях виїжджаю звідси, більше не пиши мені! Куди їду, й де буду, Тобі, звичайно, нецікаво. Прощай, будь щасливий!"

Підпис, і більше нічого. Це навіть несхоже на її листи. Так може писати тільки дуже втомлена людина, якій усе байдуже.

Але ні суму, ні жалю, ні докорів сумління немає в мене. Одне почуття полегкости, визволення, вдячности, широти круг себе, чудного захвату.

І тільки в сю мить я бачу, як дуже турбувало й непокоїло мене довге мовчання Клавдії Петрівни. В мене зараз такий стан, який був тоді, коли присяжні винесли виправдуючий присуд у справі, яку я боронив невдало, погано. І все ж таки я виграв! Шапочко, я виграв!

Не можу сидіти в хаті. Йду на вулицю.

Початок серпня. Пахне таксамо, як тоді, коли я вперше приїхав до Київа в новенькому, студенському кашкеті. Якийсь теплий, солодкавий запах! Не знаю від чого. Може, від садовини, якою торгують на кожному розі вулиць.

За університетом заходить величезне, розпалене сонце. Каміння тротуарів пече в підошви, асфальт угинається, неначе він з ґуми; листя акацій скрутилось у сухі, спіральні трубочки і кришиться під ногами, як шкаралупка з яйця. Чоловіки йдуть із капелюхами в руках, а пані навіть у холодку тримають розчинені парасольки. Шапочко, я вільний!

Суха спека викликає легкий, забезпечуючий піт. У тілі ніжні лінощі. Повітря густе, насичене спекою. Неначе йдеш дном теплого, прозорого моря. Чудово!

Сідаю на Бібіковськім Бульварі, проти університету. Сонце палає й кипить угорі в вершечках тополь. Там справжнє пекло, а тут — довгі тіні, дух политої вулиці, розпареного каміння.

Біля будочки з зельтерською водою, циґарками та садовиною, на синьовато-сірій скриньці, забравшись на ній з ногами, сидить парубчак літ п'ятнацяти й уминає кавуна. Кавун пречудесний, астраханський, крівавого коліру, з маленьким жовтим насінням, схожим на кузочок, і з морозцем у його ямочках. Бестія, так смачно їсть, що я почуваю в роті смак кавуна. Цей хлопчина нагадує мені малпу, яку я десь бачив. Вона сиділа таксамо з ногами на столі й їла ґранат, тримаючи його обома руками, й уважно, серйозно та бистро позираючи на публику, що оточувала її. Хлопець розбиває об коліно великий шматок кавуна і вгризається в його соковите, мокре м'ясо, роблячи ротом "хл-хл-хл", і теж серйозно, бистро поглядає на хлопчаків, що заздрісною купкою стоять тут же. Я завтра розкажу про його Шапочці.

Біля моїх ніг вовтузиться маленька, крихітна дівчинка у стоптаних черевичках, з голими, пухкими й рудявими від сонця колінками. Вона пихкає й малесенькою лопаткою насипає в бляшаний кухлик пісок. По дорозі пісок розсипається, й це затягає справу. Але в заклопотано-випнутій губці почувається непохитність.

Так, це добре, що операція вдалась... Дуже добре! Чудовий вечір!

Я обережно беру дівчинку за атласисту ручку й усміхаюсь до неї. Вона здивовано закочує до мене чорні оченята й деякий мент дивиться так, не зовсім виразно розуміючи звязок між лопаточкою, кухликом і цею великою волохатою рукою, яка спустилася звідкись згори. Потім вона визволяє свою ручку, забірає в оберемок лопатку, кухлик, притуляє їх до

грудей і, похитуючись, біжить на другий кінець лави. Там вона спірається спиною на коліно няні й, почуваючи себе безпечною, з великою увагою здалека приглядається до мене.

В цей час я бачу біля будочки Олександру Михайлівну. Вона щось купує, короткозоре риючись у маленькім гаманці. Коли вона, відходячи, дивиться в мій бік, я здіймаю капелюха і вклоняюсь їй. Але вона не відповідає й похапцем, як мені здається, відходить од будочки. Не помітила, чи не схотіла помітити?

Мені хочеться довідатись од неї щонебудь про Панаса Павловича. Але, підвівшись, біля своїх ніг я знаходжу чорнооку крихітку. Вона простягає мені лопаточку й каже:

— На!

Личко в дівчинки, як і раніще, здивоване. Вона кінець-кінцем догадалася, чого мені було треба від неї.

— Ах, ти дитинча моє!

Я беру її за ручку, кажу старенькій няні, яка з усмішкою дивиться на нас, що зараз приведу назад дівчинку, і простую з нею до будочки. Там я купую цукорків, усипаю їх у червоний кухлик, і ми йдемо до няні.

— Подякуй дяді, Нюсю! — каже няня.

Але Нюся висипає цукорки на лаву, бере одного і простягає старенькій:

— На!

Від ручки й серйозного доброго личка в мене в душі таке почування, немов я полежав на весняній, свіжій, атласистій травичці.

Зате я трохи не гублю Олександру Михайлівну. Вона переходить вулицю і простує до Миколаївського Скверу. На ній простенький, немодний, солом'яний капелюх, на ногах черевики на низьких підборах, — через це вона ступає так, немов одкидає зпід ніг траву, — в одній руці шкурятяна торбиночка, у другій два пакуночки, один на мотузочку.

Я наганяю її вже у сквері й тільки наміряюсь надати ходи, як помічаю, що до неї біжить юрба дітей. Вони оточують її, хапають за руки, приглядаються до пакуночків, штовхають одне одного, стрибають. Інші діти стоять оддалік і, видко, через щось не відважуються підійти.

Олександра Михайлівна йде з дітьми в бічну алєйку й сідає на лаву. З того, як вона кілька разів озирається навкруги, я догадуюсь, що їй не хотілось би, щоб її тут хтонебудь бачив. Тому я сідаю на розі цеї алєйки, але так, що вона не бачить мене. Часом я обережно зазираю й бачу, як діти, обліпивши її неначе комашня грудочку цукру, вовтузяться, розгортають папірці від цукорків, показують їх одні одним, простягають до неї руки. Олександра Михайлівна помалу виймає ласощі з торбинки й роздає їх по одній. Часом вона чогось сміється й, узявши голівку якоїсь дитини в обидві руки, гаряче цілує її. Хлопчиків вона гладить по голівці; дівчаткам доправляє стьожечки-метелички, суконки. Вона щось при тім оповідає їм. І її лице здається мені таким же оживленим і безтурботним, як і в дітей.

Мабуть, це ґрупа її давніх знайомих. Остання дітвора бігає круг пам'ятника, стрибає, бавиться в піску, сповнюючи сквер, як пташки і бджоли в саду, веселим щебетанням, дзвоном, шелестом. Маленькі тільця ріжного віку вкрили ввесь плацик. Зараз їм треба йти додому. Від університету через усю вулицю лягає величезна передвечірня тінь. Няні та мамки збірають опуки, обручі, струшують пісок з суконок, ловлять непосидливих.

Я встаю й переходжу на инше місце, де Олександра Михайлівна, виходячи, не зможе побачити мене. Сиджу, так довго, що аж починаю думати, чи не пішла вона иншим шляхом. Аж ось вона йде. Вже сама й без жадного пакуночка. В воротях вона зупиняється й робить комусь прощальний рух рукою. У відповідь чуються веселі дитячі голоси.

Коли я наздоганяю її, вона щиро дивується нашій зустрічі, й на її лиці не помітно ніякого замішання. Значить, вона не помітила мене ні біля будочки, ні у сквері.

Тепер нема вже ні оживлення, ні безтурботности в її лиці: воно байдуже, втомлене, з жовтизною біля носа, неначе пригорілий на лямпі папір, із буровато-фіолєтовими западинами довкола очей; воно здається сухим, нудним. Вона без корсета, й це видко по трохи сутулій і все ж таки гарній спині та занадто м'ягкій повноті клубів.

Розмову вона підтримує з серйозною ввічливостю, точно та коротко відповідаючи на питання, але якось дуже байдуже й безбарвно.

— Ну, а як Панас Павлович? Діма?

Вона злегка дивується цьому питанню і спокійно каже:

— Хиба ви не знаєте? Він живе тепер з жінкою.

Від здивування та несподіванки я аж зупиняюсь.

— Як то з жінкою?! З Варварою Хведорівною?!

— Атож! Тижнів два вже.

Вона говорить про це так, неначе він перебрався на инше помешкання, та й годі.

Ми стоїмо серед тротуару й заваджаємо проходити людям. Я схвильовано дивлюсь на Олександру Михайлівну, а вона відходить до стіни, щоб уступитись комусь із дороги.

До самого її будинку я не можу очутитись і завдаю їй ріжні питання. Вона відповідає з байдужою, точною чемностю.

— Зайдете? — зупинившись біля ґанку, питає вона.

Я приймаю її запрошення.

Та сама маленька, сумирненька кімнатка. Я сідаю в низенький, округлий, немов дитячий фотельчик із короткою спинкою й оглядаю знайому, простеньку обстанову. І тепер мені здається, що я все розумію. Мене проймає ущіплива досада й образа, немов хто вчинив мені кривду.

— Слабодуха, паршивенька людина та й годі! — різько кажу я.

— Ні, це невірно, — спокійно й обдумано каже Олександра Михайлівна й ретельно змітає довгим віничком порох із поличок етажерки. Я з досадою стежу за нею й думаю: через що це старі парубки та дівки такі хоробливо охайні? От, од неї пішов коханий чоловік, їй зруйновано останню надію на людське життя, а вона, прийшовши додому, насамперед кидається змітати порох, обдмухувати якісь нікому непотрібні, паршивенькі статуетки. І робить це з таким заклопотаним виглядом та ввагою, ніби, не знати, яке важне діло робить.

— Ні, це вірно, Олександро Михайлівно. Безвільна, слабка людина.

— Ні, Якове Василевичу, він зробив, як сильна людина, мужньо і з самопожертвою.

— Е, дайте спокій, їй-Богу! Яка тут самопожертва? Та, коли хочете, може, й самопожертва: принести себе, дитину й вас у жертву злій,

ледачій, нікчемній бабі. Це, справді, жертва! Так, це не кожний може зробити, ви маєте рацію. А ви, вибачте мені, виправдовуєте його тільки через те, що вже більш нічого не маєте сказати.

Олександра Михайлівна здивовано повертається до мене з віничком у руці й каже:

— Простіть, Якове Василевичу, я ввесь час не похваляла його вчинків і стояла на тому, щоб він вернувся у свою родину.

— Так, і можете бути задоволені: ви туди направили його.

— Коли так, то я задоволена.

Я дивлюся на неї й милуюся нею. Фіолетові западини роблять її очі глибшими, більше строгими. Жовтизна її носа нагадує мені старі ікони. Точність, виточена правильність ліній викликає в мене чуття дивної радости, хвилювання й туги. Коли б зігнати з її обличчя вираз закостенілої незайманости, дати фарби цьому прекрасному обличчю й руху ще молодому тілу, яка ж тоді була б з неї гарна жінка!

— Ех, Олександро Михайлівно, Олександро Михайлівно! Що ви робите?

— Що саме?

— На віщо ви губите себе? Для чого? Кому це потрібне?

Вона розгортає пакуночок. У йому трошки шинки, корнішони, булочка. Олександра Михайлівна кладе шинку на одну тарілку, корнішони на другу, а булочку в кошичок, замотаний у серветку. На мої слова вона знову повертає до мене своє непорушно-байдуже лице.

— Я вас не розумію. Чим же я гублю себе?

В мене знову з'являється бажання струснути цю застиглу незайманість, занепокоїти самовпевнену святість, внести нелад у ці точні рухи, слова, мисочки, статуетки.

— Чим себе губите?… Собою!

— Ви неясно висловлюєтесь.

— Добре! Я висловлюсь ясніше. Ви губите себе тим, що нарушуєте закони природи. Наскільки мені відомо, ви робите це в ім'я духової сторони людини, в ім'я заповідей моралі й ще чогось там. Але хиба ви не бачите, що нарушуєте дійсну мораль?

Олександра Михайлівна обережно відсуває набік тарілочки, ніби прохаючи їх почекати, поки вона побалакає зо мною, сідає на стілець і каже:

— Яка ж ця дійсна мораль?

— Така, Олександро Михайлівно, яка не потребує ні заповідей, ні людських законів, ні тюрем, ні панів адвокатів; така, на підставі якої мати любить своїх дітей, мужчину тягне до женщини, і навпаки; на підставі якої ми живемо громадою, а не поодиноко, на підставі якої революціонер іде на смертну кару… Хиба є заповідь: "Мати хай любить свою дитину"?! Або: "Забороняється жити поодиноко"?! В таких заповідях немає ніякої потреби, бо це є вищі заповіді, яких нарушення далеко краще, ніж у людських, передбачив вищий закон природи. Там немає присудів "по снисхожденію". Винен і край!

Я почуваю, що мої слова занадто тхнуть судовою салею, й я зміняю стиль.

— Иншими словами, Олександро Михайлівно, ви самі робите своє життя трудним, блідим, одноманітним і шкідливим для вас. Простіть мені, але я хочу побалакати з вами отверто. Можна?

— Будь ласка, — відповідає вона чемно, але з тим самим непорозумінням, що раніще, і прикриває від мух тарілочки серветкою.

— Дякую! Я говоритиму без церемоній, тому зарані прохаю вибачення.

— Прошу, прошу!

— Добре!

Я почуваю знайомий холодок хвилювання, як перед промовою. Мені навіть хочеться підвестись і говорити стоячи.

— Так от, Олександро Михайлівно… Насамперед дозвольте вам сказати, що я завсіди, як бачу вас, почуваю собі самому незрозуміле чуття якоїсь невиразної сумної радости, чи що, зворушення і… бажання бути до вас ближче. Я знаю, що, може, ображу вас тим, що скажу, але ви самі дозволили. Ці почуття, Олександро Михайлівно, ви викликаєте не своїми духовими якостями… Мене хвилює ваша краса…

Олександра Михайлівна робить рух, немов збіраючись підвестися; в її лиці з'являється такий вираз, ніби я наступив їй на ногу.

— Ах, Господи! — з досадою кривиться вона.

— Простіть, Олександро Михайлівно, але дозвольте мені договорити! Потерпіть!

— Та на віщо це? Ви ж мені все-одно нічого не…

— Я знаю, я знаю! Але все-таки дозвольте! Хоч ради Панаса Павловича.

— А він при чому тут? — І вона витягає на колінах руки, худі, з синіми жилками, виточені.

— Він, Олександро Михайлівно, при тому, що тепер його життя пропаще. Так, він людина слабосила, але тим паче слід би було підтримати його, а не відпихати. Ви пишаєтесь тим, що він повернувся в родину. Але через що він повернувся, Олександро Михайлівно? Гадаєте, переконали його, заразили своєю моральностю? Ні! Він утомився, йому треба було вчасно їсти, вчасно спати, працювати, думати про щонебудь инше, а не тільки про те, щоб якось не вкрали Діму. Та, нарешті, Олександро Михайлівно, йому треба було родини. Якої-будь, аби родини. А до того, він, як і всякий чоловік, має певні потреби, й ці потреби він мусів задовольняти...

При сих словах Олександра Михайлівна помітно червоніє.

— Ви не могли, не хотіли нічого цього дати йому й... він був змушений взяти хоч щонебудь. От і повернувся. Але що коштуватиме йому, вам і Дімі це повернення, це инше питаня. І от я вас питаю: на віщо, в ім'я чого ці страждання, жертви? В ім'я чого ви, така гарна, розумна, чула, молода, живете так самотньо, так, вибачте, без користи? Навіть моторошно, їй-Богу, моторошно, Олександро Михайлівно! Та ви ж стільки могли б дати другим, стільки гарної, теплої, хвилюючої радости, коли б у вас не було цеї проклятої рабської моралі! Уявіть, от уявіть на хвилинку себе такою: от ви відкинули вашу пуританську святість, ви трошечки грішні, так, знаєте, з фарбою на лиці, з мокрим блиском у цих прекрасних очах, одягнені, як личить вашій красі, веселі, схвильовані, — та сам оцей ваш вигляд дав би кожному з нас у тисячу раз більше, ніж ваша вперта, жорстока моральність. Скільки чистої радости, Олександро Михайлівно, чистої, естетичної, зворушеної радости дали б ви собою! А ви самі? Та ви б виросли, розцвіли б, як чудова квітка, від самої свідомости своєї сили, цінности, краси.

Олександра Михайлівна слухає мене з непорозумілою усмішкою, але рум'янець не сходить їй з лиця.

— А потім… материнська любов, наприклад. На якій підставі ви берете на себе право нарушення цього великого закону життя? Ради чого? Ради маленьких, дурних, часових і лицемірних людських законів? Та подумайте ж тільки: якась Варвара, якісь деґенератки мають право родити дітей, мають право давати людськости злих, дрібних кретенів; вони міліонами плодять їх, засмічують життя, а ви не можете, ви, від якої були б гарні, чесні, непохитні люде? Олександро Михайлівно, чи це морально, справедливо? Подумайте, які хороші, рідкі діти були б од вас і Панаса Павловича, яке чудесне сполучення в вас із ним, як ви доповнюєте одне одного! Га?

Олександра Михайлівна раптом кладе руки на стіл і схиляє на них голову, її очі, я помічаю, справді, блищать мокро, обличчя горить. Тоді я підводжусь і, не боячись уже деякого патосу, кажу далі:

— Уявіть: ви мати, ви маєте діти, частинки вашої істоти, що таємним, дивним способом продовжують ваше життя. Та не тільки ваше, а всього людства. Та це ж непохитний, абсолютний закон природи! Хай загинуть усі людські закони, всі правила, заповіді; хай щезне культура, слово, думка, а цей закон існуватиме, поки буде на світі хоч одна пара людей! І бійтесь нарушити цей закон, Олександро Михайлівно! Життя багато прощає, але цього не прощає ніколи. І ви мусите його виконати! Так, мусите, Олександро Михайлівно! Мусите відкинути дурні моралі і сказати собі: хочу бути матіррю, хочу передати в будуче переданий мені з минулого тисячеліттями святий вогонь. Чи "законний", чи "незаконний", свій, чи чужий, але в мене мусить бути чоловік, вільно вибраний мною, батько моїх дітей, стародавній, споконвічний приятель і товариш мій. От як вам треба говорити! І власне, вам, бо ви можете вибірати, бо ви гарні, розумні, незалежні. Та не може ж бути, щоб ви ніколи не думали про це, щоб ви не мали цеї плачучої туги матері, щоб ви не любили цею чудною, незрозумілою, прекрасною любов'ю ці крихітні руки, голівки, ці здивовано розплющені на світ оченята. Та не каліка ж ви! Подивіться, що

найтісніще, найдужче в'яже людей! Ідеї? Наука? Професія? Ні! Родина, діти, — от ця незрозуміла, могутня сила, яка часто ламає всі закони нашої логіки, всі розуміння розумного, цільного, гарного. Боже мій, як ви не розумієте цього?!

Я щиро схвильований. Олександра Михайлівна сидить, не рухаючись. Під рукою частіще й дужче, ніж нормально, здіймається й опускається м'ягка заокругленість грудей. Чи не плаче вона? Це було б непогано!

— Кавуно-о-ов, кавуно-о-ов! — вигукує на вулиці густий чоловічий голос. Таким голосом прикащики, їдучи вулицею, викликають на роботу в економію.

— Що ж я маю робити? — раптом чується глухий голос Олександри Михайлівни, й я вчуваю в йому сльози.

— Що? Покликати Панаса Павловича, стати його жінкою й жити разом.

— Тепер неможливо!

— Через що?

Олександра Михайлівна, не підводячи голови, шукає за поясом хустку, витирає лице й тоді сідає рівно. Очі в неї червоні, вії мокрі. Вона не дивиться на мене.

— Через те, що Варвара не віддасть Діми. А без Діми він не згодиться.

Я закурюю й кидаю сірник за вікно в палісадник, де лазять кури.

— Поперше, Діму можна знов украсти. Але припустімо, що тепер це більше важко й неприємно. Тоді йому треба зовсім одмовитись од Діми й улаштувати нову родину, з новими Дімами. Так, це тяжко, але ще тяжче лишатися в цьому становищі. Треба зібрати всю волю й мужність.

— Ні, він не зможе… — широко, не кліпаючи очима, дивиться вона в вікно й помалу крутить головою.

— Ні, зможе, Олександро Михайлівно. Зможе! Инакше він не стерпить зневаги до самого себе. Тільки треба, щоб ви це рішили твердо й так, як ви вмієте рішати.

Олександра Михайлівна мовчить, потім тихо кидає:

— Я сама вже думала таксамо.

— Так?! У такому разі, Олександро Михайлівно, дозвольте привітати вас з… з "незаконним", але гарним, міцним шлюбом. Шукайте кватиру, мостіть гніздечко! Завтра Панас Павлович іде від Варвари. З Дімою, чи без його, але він піде, за це я вам ручусь, я, Яків Василевич Михайлюк! Шукайте кватиру! Коли грошей треба, то я… Автім, про це я з ним побалакаю. Заявляйте хазяям, що виїжджаєте! Ні, серйозно!

Олександра Михайлівна якось по-новому, замішано, лагідно дивиться на мене і сміється, їй, видко, й радісно, й соромно, і страшно те, що вона зрадила себе, й ніяково переді мною, й тисячі переживань хвилюють її. Але я не даю їй замислюватись, — балакаю, жартую, планую, і ввесь час поводжусь так, ніби з цим питанням докінчено рішуче, й навіть ніяких сумнівів не може бути. Олександра Михайлівна часто, як Клавдія Петрівна, прикладає руки до щок, які не перестають палати; трудно, глибоко зітхає, розгублено усміхається, стає такою хвилююче гарною, що я, нарешті, не видержую, беру з комоди дзеркало й підношу до неї:

— Подивіться на себе! Ні, подивіться! Та ви ж божественно-гарні! І Панас Павлович посміє вагатись?! Та вам треба тільки моргнути, й коло вас будуть тисячі Панасів Павловичів! Вибірайте тільки!

Олександра Михайлівна крадькома зиркає в дзеркало, ніяковіє і сміється грудним, тремким сміхом.

— Зараз же йду додому, викликаю Панаса Павловича і присилаю його до вас. Ні, ні, ніяких суперечок! Край! Ну, до швидкого, радісного побачення! Дякую, Олександро Михайлівно, дякую!

Я покидаю її в такому стані, коли людина блукає з непорозумілою, дурноватою, не то щасливою, не то болючою усмішкою по хаті; береться то за те, то за се, забуває, що треба; сідає, схоплюється, знову никає по всіх кутках, а очі в неї застиглі, блискучі, лице в червоних плямах, в голові: карусель із оркестріоном, вогнями, миготливими фіґурами.

— — — —

— Хто біля телефону?

— А вам кого треба?

— Мені треба негайно Панаса Павловича. Хто говорить?

— Галя! А хто питає?

— Яків Василевич. Добридень, Галю! Дуже прошу зараз покликати тата підійти до телефону. Дуже важна справа.

— Добре! Зараз!

Голосок холодний, ворожий, — я ж злий ґеній їхнього дому, Мефістофель, і навіть не кирпатий.

Панасові Павловичеві буде, розуміється, трошки ніяково й тяжко балакати зо мною. Але ж яка слабовільна людина з нього: сховався й гадає, що відкараскався від мене!

— Яків Василевич? — чується у трубці гугнявий, як усі голоси в телефоні, жіночий голос: сама Варвара.

— Так, це я, Варваро Хведорівно. Мені треба на одну хвилинку Панаса Павловича.

— Панас Павлович прохає мене переказати вам, що він дуже занятй. А я, з свого боку, прохала б вас, добродію Михайлюк, дати Панасові Павловичеві й нашому домові спокій. Наші відносини повинні бути перервані раз на все.

— Виконаю ваше бажання неодмінно, Варваро Хведорівно. Але все ж таки прохаю Панаса Павловича підійти до телефону, справа торкається вашої родини й усієї кар'єри вашого чоловіка, добродійко.

Слово "кар'єра" робить відповідне вражіння.

— Панас Павлович у сю хвилину занятий. Чи не можете ви через мене переказати?

— Це ускладнить справу. Треба поспішати. Коли можете, перекажіть йому, хай негайно їде до мене. Негайно.

Мене починає потішати роля, яка припадає Варварі Хведорівні. І я хочу, щоб вона сама послала його до мене.

— Але хоч приблизно ж скажіть, у чому річ!

— Варваро Хведорівно, кожна хвилина дорога! Я вам сказав, уся його кар'єра залежить од цього. Довідаєтесь сьогодні ж, я думаю. А зараз присилайте його до мене!

Декілька секунд мовчання.

— Добре! Підождіть хвилинку!

Половину зроблено! Чи сказати йому, на віщо я кличу його, чи теж притягти його кар'єрою?

— Слухаю!

Теж холодний, але трошки занепокоєний голос Панаса Павловича.

— Панасе Павловичу! Негайно приїжджайте до мене! Страшенно важна справа, на ціле ваше життя! Виясняти нічого не можу... Нема часу! Швидче!

— Дозвольте, Якове Василевичу...

— А, Панасе Павловичу! Справа торкається вас, а не мене. Я рішуче ні при чому тут. Чи їдете, чи ні, мені треба це знати зараз же. Відповідайте!

— Добре, я поїду, але...

— Чудесно! Чекаю. Беріть автомобіль! До побачення!

Я кладу трубку. Біля його, розуміється, з величним, розумним і строгим лицем стоїть Варвара. Кар'єра — річ серйозна й дуже близько торкається тепер і її. Засіб перемоги і влади, Діма — в неї в руках.

Суперницю зломлено й переможено. "Злий ґеній" лишився в дурнях. Отже, боятись ніби нема чого. І я бачу, як вона "інтеліґентним", поважним жестом кладе руки на плечі Панаса Павловича й каже:

"Ти, Панасе, цілком вільний у своїх учинках. Ради Бога, не роби собі з того нічого! Цей Михайлюк, то, правда, не до душі мені, але ти не в'яжи себе цим. Моя ж думка, коли вона тебе цікавить, така, що тобі треба поїхати до його. Михайлюк ставиться до тебе безумовно гарно, хоч не завсіди добре розуміє гарне відношення. Але в даному випадку, я гадаю, варто довідатись, у чому річ".

І вона сама подає йому капелюх, палицю, відчиняє двері. Сама!

Через п'ятнацять-двацять хвилини входить до мене в кабінет Панас Павлович. Іде незалежною ходою просто до столу, дивиться на мене крізь своє пенсне, злегка задравши голову догори, усміхається звичайною, але тепер трохи силуваною насмішкувато-вибачливою усмішкою, витирає піт із чола, розвязло здоровкається й, загалом, видко, почуває себе поганенько.

— Ну, серденько, що за страхіття в вас? А ви помолодчали, стали гарним, молодцем! Ну, голубе? Що ж загрожує мойому життю? Де ховається моя загибіль? Га?

Я не посміхаюсь і сиджу за столом, як при принятті своїх клієнтів.

— Я тільки-що бачився з Олександрою Михайлівною, Панасе Павловичу, — з притиском і тихо кажу я.

— А-а? — не без ніяковости, недбало висловлює він своє здивування й бере з стола сірничницю. — Як же вона там? Давненько не бачивсь я з нею. Між иншим, серденько, план наш не здійснився. Як бачите, я знов на лоні сім'ї.

— Так, мені оповідала про це Олександра Михайлівна. І в нас із цього приводу була серйозна розмова. Результат сеї розмови, Панасе Павловичу, той, що…

Я роблю строгу, холодну павзу.

— … що вона згоджується бути вашою жінкою, не вінчаючись, і відмовляється від попередніх своїх поглядів на цю справу…

Панас Павлович мовчки, поспішно й розгублено становить сірничницю на стіл.

— Це жарт, Якове Василевичу!

— Ані трішки! Я розумію, коли й як можна жартувати. З Дімою чи без його, вона чекає вас, як ваша жінка.

Він потрохи стає жовто-блідим і таксамо не зводить із мене переляканих очей.

— Це цілком несподівано… — тихо вимовляє він. — Через що? Яким способом?

Я коротко переказую розмову з Олександрою Михайлівною, а він напружено стежить за нею, машинально покивуючи головою. Потім він підводиться, прудко, дрібно ходить по хаті, похиливши голову.

— Та вона ж Діму не віддасть! — одразу зупинившися проти мене, каже він. — Значить, ізнову красти? Знову це все? Стерегти, труситись, бути прикутим до його? Це тяжко. Це, знаєте, так нестерпно-тяжко, так образливо, так гидко й так безпотрібно, що… я не знаю… Я не знаю… Ви перевернули мене всього Якове Василевичу, цим повідомленням, у мене труситься коліна…

Він сідає й починає витирати скла пенсне, близько тримаючи його коло очей. А руки тремтять у нього, як у алькоголіків.

— Ну, що ж!.. — стримано, неголосно кажу я. — Можна лишити Діму Варварі Хведорівні, відмовитись од його, нову, родину утворити…

Панас Павлович швиденько зиркає на мене без пенсне; потім, хапаючись, надіває його і злякано застигає.

— Себто, як залишити? Зовсім? На завсіди?

— Ні, на віщо на завсіди. Коли Діма підросте, він, нема сумніву, сам перейде до вас…

— Ні, але тепер, тепер?

— А тепер, так, звичайно! Я знаю, це важко, але не забувайте, що в вас із Олександрою Михайлівною будуть також діти. І те, що…

— Ні, це неможливо, це неможливо!

— Через що?

— Не можу. Не можу цього. Цього я не можу!..

Він швидко крутить головою й, неначе замовляючи, злякано проказує своє "не можу".

Я, не звертаючи уваги на його страх, починаю доводити йому необхідність пірвати з Варварою й жити з Олександрою Михайлівною.

— Та почекайте, Якове Василевичу! — пручається він. — Через що раптом у неї таке відношення? Це мене просто… Я не можу вірити, щоб

людина від одної розмови могла все змінити. Це було б дуже приємно для вашої красномовности, але…

— Маєте цілковиту рацію, Панасу Павловичу, цілковиту рацію. Але річ не в моїй красномовности, а в тому, що Олександра Михайлівна вже давно, очевидячки, змінилась. Вона була вже готова, а я тільки, ну… скинув покривало, подібно, як це робить прислуга при відкриттю скульптури мисця. Тут життя міняло. І ви могли скинути це покривало, але ви, вибачте мені, тюхтій, боягуз і не психолоґ. Ви далі свого носа нічого не помічаєте. Але цю красу, якою вона тепер зассяла, сподіваюсь, і ви побачите. І коли ви хоч хвилину будете вагатись, я…

— Добре! Дозвольте, Якове Василевичу…

І Панас Павлович, заклавши руки за спину, ходить важко, помалу по кабінеті взад і вперед. Він нагадує мені вчителя, що диктує учням диктат. Нарешті, він зупиняється й не то жалібно, не то насмішкувато говорить:

— А всі вже вітали з улаштуванням конфлікту. Навіть ректор прислав листа з села. Тепер, значить, знов розмови, пересуди, дурне становище?…

— Хай трохи почухають язики!

— Так, але я рискую неприємностями у службі. Коли я помирився з жінкою, мені один мій товариш оповідав, що мені щось таке вже загрожувало. А Шуру теж можуть скинути з посади! Не просто, а причепляться… Але це, звичайно, той… Гм! Потім, я саме розпочав тепер роботу. З Варварою Хведорівною в нас вироблена конституція й, я вже, так би мовити, можу бути ґарантований, що… Так, усе це, розуміється… Але знов ці вияснення відносин, лайки, сварки, образи, плач дітей, — ой, усе віддаси, щоб тільки не мати цього! Та й яка рація: все-одно всі через яких двацять-трицять років будемо гнити в землі.

Так несподівано закінчивши, він махає рукою й сідає в фотель, стомлено звісивши голову на груди.

— Ну, Панасе Павловичу, всі ці резони, геть аж до загального гниття, мають певну цінність, але не настільки вже, щоб через них губити себе, Олександру Михайлівну, Діму, та й саму Варвару Хведорівну.

— Ні, Якове Василевичу, куди нам уже про кохання думати та про всякі перебудови. Та й не можу я без Діми.

Що ж це він хоче посадити мене в дурне, смішне становище перед Олександрою Михайлівною?

— Ну, знаєте, Панасе Павловичу, я не мав вас за дуже сильну людину, але тепер, простіть мені, мені сором за вас. "Та де вже нам, та куди вже нам, усі ми згинемо!" Так на якого ж біса ви морочили голову дівчині на протязі стількох років?... Ну, і гнийте собі на здоров'я самі! А на віщо ж ви їй псували життя? І, головне, дивіться, коли ви всю вимучили її, коли ви перевернули її ввесь світогляд, коли ви жалощами прив'язали її до себе на віки, тоді ви робите собі з другою конституцію? Добре, добре! Та вам Варвара Хведорівна покаже таку конституцію, таку чисто-російську загилить вам конституцію, таку вам ґарантію дасть, що через два роки від вас лишаться тільки ґудзики від ваших черевиків! І подумати, що цього чоловіка любить така красуня, така глибока, чесна, прекрасна женщина! Йому дають рай, а він...

— Дозвольте, Якове Василевичу, ви не маєте, нарешті, ніякого права...

— Е, дайте ви мені спокій з вашими правами! А ви маєте право калічити дівчині життя?

— Та хто калічить?! Хто калічить?! — раптом схопившись на ноги, пронизливо, трохи не з вереском, тоненьким голоском кричить Панас

Павлович і червоніє так, що аж сльози йому виступають на очах. — Хто калічить?! Як ви смієте мені це казати? Коли ви, коли я…

— Заспокойтесь, Панасе Павловичу!

— Ви не смієте! Ви не розумієте! Я, може, через це все був на волосинку від смерти! Я не можу більше! Розумієте?… Я, може, в сто раз більше покалічений, я — мертвяк, я тільки спокою хочу! Тільки спокою! Нічого мені не треба! Ради Бога, нічого! Робіть, що хочете!..

Він сідає в фотель і несподівано ридає, поклавши голову на поручень фотеля й одвернувши її вбік. Пенсне падає на підлогу, і я кидаюсь підіймати його. Це трохи втишує його. Він сидить довго, дугою зігнувшись у фотелю й, нарешті, випростовуєгься. Я ходжу по кабінеті.

— Простіть, Якове Василевичу, страшенно нерви попсувались у мене за цей час! Я подумаю ще про це… Занадто рішучий крок… Це, дійсно, може змінити все життя…

— Тут думати нема про що, — похмуро відповідаю я — Так, чи ні, от і все! Все вже обдумане, треба рішати. Ні, так ні! Будьте спокійні, Олександра Михайлівна багато на цьому не стратить! Хиба що тільки виграє. З її красою, розумом, характером вона знайде гідного себе. За це можна не турбуватись! Головне, виразно й точно відповідайте!

Панас Павлович здивовано кліпає очима.

— Вона сама сказала, що знайде… иншого?

— Цього не кажуть, це роблять. І будьте певні, що я перший постараюсь, щоб вона це зробила.

На губах Панаса Павловича закисає розгублена усмішка.

— Я ж не сказав, що не хочу! Це треба обміркувати.

— А я вам кажу, що міркувати нема чого. Так, чи ні? Більш од вас нічого не вимагається. Може, ще з Варварою Хведорівною бажаєте порадитись?

— А з Шурою можна побалакати?

— Прошу дуже! Але негайно.

Панас Павлович дивиться на годинника, потім заклопотано поглядає на телефон, знову на годинник і миттю каже рішуче:

— Ну, їдьмо!

— От так би й давно!

Я підвожу його до дому Олександри Михайлівни, прощаюсь, і пішки вертаюсь назад. Без мене вони краще збалакаються. Я потираю руки й весело усміхаюсь, уявляючи собі величну Варварочку.

— — — —

Вечір темний, задумливо-тихий, притомлений. Небо, як густо-синій шовк; на йому хтось розсипав живе срібло, й воно розбилось на безліч дрібних, тремких крапельок, що відбивають блакитним, зеленим і жовтяво-червоним світлом. Затишно й мирно під цим темним покровом.

І що ближче я підходжу до дому Шапочки, то тепліще й журніще стає моє почування звязку з небом, будинками, розчиненими вікнами. Мені здається, що я можу ввійти в кожний з цих домів, заговорити з тими людьми, що миготять у вікнах, і вони відповідатимуть мені просто, привітно, трохи сумовито.

От і дім Шапочки, її вікно темне; темно й у вітальні, — мабуть, усі сидять у їдальні. Он червоне вікно, яке було мені таким близьким та хвилюючим у "ніч стояння". До Шапочки не можна йти сьогодні, — я вже був у неї свої два рази цього тижня.

Я сідаю на лаву біля воріт якогось будинку. Паркани палісадників із двох боків утворюють темний коридор з зеленим дахом дерев. По освітленому тротуарі на десять кроків од мене проходять люде; їм мене не видко, а я стежу за ними, поки вони не ховаються за палісадниками. Брук блищить од світла ліхтарів. Десь грають на басолі, й її згуки подібні до грудного, низького жіночого голосу.

Я думаю про Шуру, Панаса Павловича, Варвару, але вже нема ні зловтіхи, ні задоволення, неначе я виїхав з міста кудись далеко й на довго.

По тротуарі цокають чиїсь кроки, міркуючи по згуку, жіночі. Постукують нехапливо, ліниво. З'являється біла сукня, знайома торбинка, нарешті, вся Шапочка в білому, мережаному капелюсі. Я притьмом устаю й мимохіть гукаю голосно:

— Ганно Пилипівно!

Шапочка повертає голову й зупиняється, вдивляючись у мене. Я похапцем підходжу до неї.

— А, це ви? — каже вона протягом. — Знову блукаєте?

В голосі незвична, невластива їй утома й повільність.

— Ви там сиділи? Я теж хочу посидіти.

І простує до воріт.

— Сідайте й мовчіть! Я не хочу балакать.

Сердиті, тужні нотки; рухи мляві, знеможені, як у п'яної. Торбинку вона кидає на лаву і спиною спірається на стіну. Зпід капелюха в півтьмі мені видно тільки шматочок щоки, вуста й підборіддя. Губи заломлені гидливо і здаються спухлими. Від неї йде теплий, молочний запах, як од дітей. Я почуваю зворушення, жалощі, й мені хочеться всадовити її зручніще, прикрити чимнебудь, погладити по стомлено-кинених на коліна руках і спитати: "Що з моєю Шапочкою? Що з моєю маленькою дитинкою?"

— Розкисла я! — раптом жалібно й сердито каже вона. — Казала ж, не треба йти на музику!

Я мовчу й обережно беру торбинку, почуваючи до неї рідну ніжність. Срібне плетіння м'ягко, податливо гнеться в моїх руках. Намацується щось тверде, мабуть, дзеркальце, портмоне і щось м'ягке, мабуть, хустка.

— Що ж ви мовчите?

— Ви ж заборонили мені балакать.

— Будь ласка, не робіть із мене панночки! "Заборонила!" Яка слухняність і покора!

Вона мовчить, не рухаючись і безживно тримаючи руки на колінах.

— "Заборонила!" Всі "ухажори" страшенно люблять удавати з себе покірних рабів. "Ах, скажи мені кинутись униз головою!" І бреше ж, дурень, не кинеться! Яка йому користь? Він же жде за це нагороди. А як він її матиме, коли вб'ється? І бреше!

Дивно, чого я в присутности сеї дівчини раз-у-раз почуваю таку несмілість, наче несу в руках щось дуже тендітне і що-хвилини боюсь упустити. Це, кінець-кінцем, стає невигідним для мене.

— А прекрасна дама так і тане: от любов! Униз головою готов! Через щось раз-у-раз униз головою. Як жаба з високого берега.

Шапочка раптом сама сміється, мабуть, виразно в'явивши собі постать "ухажора" в образі жаби, що плигає з берега.

— А потім цей лицар хляпає пантофлями, бурмоситься за пересмажену курку, пропадає ночами і вважає, що він нещасна жертва і страдник. Що ви мовчите?

— Я слухаю.

— А вниз головою не готові плигнуть?

Вона всім тілом помалу повертається до мене. В її очах і губах лінива насмішка.

— На віщо взяли торбинку?

— Щоб не забули.

— Яка дбайливість! А чому ви не приносите мені в гарненьких коробочках цукерків? Дивно, їй-Богу! В мене був один "ухажор", приятель Семена Семеновича, — теж служить у банку, — так той раз-у-раз, неодмінно, з чимнебудь являвся. От такі потім напевне намотують косу на руку й б'ють передками чобіт у живіт. Правда?

— Через що ж такі?

— Так мені здається. Ну, чого ви робите з себе такого тихого та божого? Ну, чого?

— Невже я роблю таке враження?

Шапочка довго й чудно вдивляється в мене. Нарешті, помалу говорить:

— Коли я читала в ґазетах про якийнебудь судовий процес, у якому фіґурує очевидний мерзотник, то я завжди дивувалась: що то за адвокати, що боронять його? Як можна боронити очевидного для всіх мерзотника? Ну, як?

Гм! Чого такий несподіваний вистриб?

— Це питання складне, Ганно Пилипівно. Насамперед не завсіди можна сказати, що це мерзотник.

— Ну, а коли можна? Коли це ясно, як два рази два?

— Коли навіть ясно, то адвокат — не суддя; він не судить, а боронить, полегчує силу кари; він у міру сил виправляє недоскональність наших соціяльних відносин. Відомо, що кара не досягає своєї мети, і що, коли та кара буде менша, краще буде для всіх. От через що можна боронити й найбільшого мерзотника.

— А чи можна боронити його так, щоб він виграв справу на шкоду другого, невинного?

— Це знову инше питання.

— На яке теж знайдеться відповідь? Знаєте, коли я читала про такі процеси, то я в'являла собі адвокатів, що ведуть грабіжницькі справи,

якимись бузувірами, — моральними, звичайно, — страшенно жорстокими й тупими. Та й яка, власне, ріжниця між якимсь грабіжником, шахраєм і адвокатом, який старається виграти справу на шкоду тому, кого обшахраєно? Адже він, адвокат, знає, що коли його клієнт виграє справу, то цим він ограбує противника, чоловіка чесного і правого. Так? Знає ж! І все ж таки боронить, помагає грабувати. А коли він помагає грабувати, то й сам, як трапиться добрий випадок, може те саме зробити. Правда? Адже правда?

Ця розмова непроста. В мене таке почування, як у людини, в якої одежа не в порядку, й якій здається, що всі це бачать.

— Ну, знаєте, — кажу я з усмішкою: — це занадто рискований висновок. Насамперед...

— Ну, от, так я знала! Скажіть, ви ведете справу якоїсь Кубешки?

Я чую, як одразу червонію, й по мені розливається тяжке почування сорому.

— Так, я...

— Адже вона шантажистка!

Я мовчу й силкуюсь усміхатись вибачливо та насмішкувато.

— Ну, відповідайте!

— Звідки ви набрались таких відомостей?

— Не ваше діло! Відповідайте!

— Так, шантажистка! — кажу я жорстко й твердо. Сором миттю зникає, замісць його з'являється дивна злість.

— І ви це знаєте?

— Так, знаю! Але Суботович, якого вона обдурює, отвертий "мерзотник і грабіжник", як ви кажете. Кубешка проти його все-одно, що маленька, злодійкувата собачка проти вовка. Перше, ніж судити, Ганно Пилипівно…

— Я не суджу, а питаю. Не хапайтесь лаятись! Я сама боронила вас, і не хотіла вірити. Але ви з цим Суботовичем були раніще в гарних відносднах. В карти грали раз-у-раз. Бували в його. Так?

— Що це, допит, Ганно Пилипівно?

— Чого допит? Хиба тут якась тайна? Мені просто цікаво вияснити. Коли він грабіжник і мерзотник, то чого ж ви приятелювали з ним? Як можна приятелювати з такими? І правда, що ця жінка хоче зідрати з його сто тисяч?

— Так, правда!

— І ви матимете за те великий гонорар?

— Великий.

Шапочка пильно зиркає на мене, потім мовчки бере в мене з рук торбинку й тихо, немов винувато, каже:

— Ну, мені треба вже йти.

Яка відчуженість, холодність у цій тихости й несмілости!

— Кінець, Ганно Пилипівно? Значить, і я шантажист? Грабіжник?

Вона підводиться і з ніяковістю відповідає:

— Не будемо про це більш балакати. Прощайте! Я поспішаю.

І, не подавши мені навіть руки, хитнувши тільки головою, вона відходить. Мені хочеться схопитись, наздогнати її, взяти за плечі й сильно повернути до себе. Як ти смієш так іти?! Як ти смієш?!

Але я не ворушусь і, криво посміхаючись, дивлюсь їй у слід.

Що ж це: кінець? Так несподівано, безглуздо, неможливо? Та ще ж пів години тому я йшов повз її дім і думав, що завтра прийду, сидітиму в неї в кімнаті, дивитимусь, як збираються горбочками брови, як вона жмурить очі й витягає трубочкою губи, ніяковіючи й сердячись! І ніколи, значить, вона вже не буде сердитись на мене, кидати мені відривчастих наказів підчас співу? "Шантажист і мерзотник!"

Я з усієї сили б'ю палицею по лаві, встаю, і швидко йду звідти.

— Зво-ощик!..

Мій крик розлягається по вулиці, мабуть, не один здригнувся від його. Згори з грюкотом наввипередки женуть візники.

— Смали в "Шато!" На ввесь дух! Карбованця на водку!

Дурна, вузька, простолінійна моралістка! Дівча, яке береться судити про те, чого не розуміє! І плювать, коли так! "Прекрасна дама!" Подумаєш, моральність!

В "Шато" я знаходжу млявого й мовчазного Кригу-Зальотного в товаристві двох шансонетних співачок. Моя поява має на його такий вплив, як у казках жива вода на мертвого царевича.

— Криго! Треба здорово напитись! Чуєш?

— Напитись? Зробимо! Коли треба, зробимо!

І ми "робимо".

— — — —

Біль у потилиці, язик шорсткий, неначе обструганий, вишарований. Стан такий самий, як після гульні: я не почуваю тіла. Від п'ят до шиї я ніби вкритий важкою, сірою матерією. Живе тільки сама голова; сам головний мозок: холодний, чистий, легкий. Всі емоції й почуття притуплені або зовсім придавлені. Моє довге тіло з волосистими ногами й волохатими грудьми здається мені чимось стороннім і викликає холодну гидливість.

Неділя, — отже можу лежати в ліжку хоч цілий день. У хаті немає жовтих одсвітів з вулиці, значить, небо хмарне. Дванацята година дня.

Я підкладаю долоню під потилицю й думаю.

Так, значить, кінець. Добре! Через що? Через мою неморальність. Що ж таке моральність? Моральність це рожева пудра на законах природи. Шапочка вважає неморальним боронити Кубешку. Але боронити закони сильних і пануючих — річ нормальна й моральна, бо вона санкціонована тисячолітньою верствою пудри — пануючою мораллю. Чоловіка своєї сестри, який служить у банку, де робляться ріжні шахрайські операції, який годується з цих операцій і, мабуть, сам бере в них участь, — вона й обнімає, й цілує. Сотням шахраїв, паразитів, грабіжників, але

припудрених їхнім законом, вона подає руку. А одному через щось висловлює огиду та зневагу.

Через те припудрені так гаряче й боронять пудру, яка помагає їм тримати дурнів у руках.

Моральність — це стіна, яку вивели припудрені між основними законами життя й вищим його проявом — розумом. Увесь моральний поступ людськости є в тому, що люде по камінчику стараються знищити цю свою власну стіну. Але припудрені, з свого боку, дбайливо бережуть її, при чому їм ретельно допомагають дурні, яких вони доять. У моральному розумінні соціялізм є скасування стіни, приведення людини до вищої, природної одности, є поєднання законів природи з розумом. Але з яким трагікомічним старанням багато сучасних соціялістів підтримує цілість стіни припудрених!

Рука починає щеміти. Я зміняю позу, закурюю й думаю далі. Мені приємно, що мозок працює ясно, легко, й немає й сліду вчорашніх тяжких переживань.

Хтось стукає у двері.

— Якове Василевичу! Прийшла панночка. Просить вас принять.

— Увійди, Миколо! Яка панна!

— Приказали сказать: Ганна Пилипівна. Дуже треба бачить.

— Ага, добре! Скажи, зараз! Одягнусь...

З приємностю відмічаю, що ім'я Шапочки не робить на мене ніякого враження. Тільки через щось у потилиці дужче заболіло. Але це могло бути й од того, що я підвів голову.

Я одягаюсь повільно і стараюся зрозуміти, через що вона прийшла й за чим? Згадую вчорашні свої міркування в "Шато". Коли вона так цікавилася мною, боронила перед кимсь, коли так гостро осудила мене, значить, я не байдужий їй! Але сьогодні мені вже не досадно, не боляче, й не хочеться перевірити ці міркування всякою ціною, навіть пониженням. Коли б вона вчора прийшла, я, мабуть, наробив би дурниць.

Потилиця болить що раз дужче. Ноги й руки як чужі. Голова так горить, що, здається, коли б я був у темній хаті, то побачив би в дзеркалі над своєю головою ясне коло, як над головами святих. Але думка, як і перше, чиста, легка, бистра.

Намагаючись не робити різьких рухів і несучи голову рівно, я йду в кабінет. Шапочка стоїть біля вікна й дивиться на вулицю. Вона в усьому білому, в капелюсі, і з торбинкою. Повільно обертається і, трохи зпід-лоба дивлячись, каже:

— Я прийшла сказати вам, що… щоб ви не брали до серця моєї вчорашньої поведінки…

І чи то з цікавостю, чи з турботою приглядається до мене й додає:

— Який ви блідий! Що вам?

— Нічого, Ганно Пилипівно! Прошу сісти!

Я не подаю їй руки й сідаю за стіл, а вона в фотель по другий бік столу, не зводячи з мене очей.

— Ви маєте дуже добре серце, Ганно Пилипівно, але я, запевняю вас, тепер цілком спокійний.

І холодно, просто дивлюсь на неї. Тепер мені видко, що її вилиці трохи випнуті, щоки худорляві, губи могли б бути трохи більше свіжі. Вся вона

неначе менша тепер, більше звичайна, буденна. Так, очі великі, сірі, але нічого особливого в них немає. На тілі в вирізі грудей — червоненькі цяточки. Вона, видно, трохи спітніла. Це неприємно.

— Мене, власне, послала до вас сестра Маруся, — несподівано й почервонівши каже вона.

— В такому разі я беру свої слова про вашу добрість назад, і находжу, що ви дуже слухняні.

— А ви невеликодушні! Коли б мені не було жаль вас, я б не прийшла.

— Я знову мушу змінити думку про вас: ви жалісливі, а, крім того, й непослідовні.

Шапочка з деяким дивуванням поглядає на мене.

— В чому ж я непослідовна?

— Коли ви маєте мене за мерзотника…

Шапочка з досадою морщить ніс, але я кажу далі:

— … а мати за такого ви мене повинні, бо це так і є. Жалувати вам мене неварт.

— Значить, ви самі маєте себе за мерзотника?

— За кого я сам себе маю, це инше питання. Але, на ваш погляд, я безумовний мерзотник.

— Мій погляд якийсь особливий?

— Ні, звичайнісінький, загально принятий. Крім того… Дозвольте й мені завдати вам декілька питань.

— Прошу!

— Тільки не думайте, що я завдаю їх із якогось поганого почуття до вас. Ніяких почувань у мене нема. Я просто хочу показати вам на вашу неконсеквентність. Скажіть, із яких засобів ви живете?

— З власних.

— Ви добули їх працею?

— Ні, вони мені дістались, як спадщина від батька.

— Батько був поміщик?

— Так.

— От бачите!

— Я нічого не бачу. Що ж я повинна бачити?

Потилицю починає крутити біль, схоплюючи, як кліщами, виски. Хочеться лягти й заплющити очі. Я помалу й байдуже кажу:

— Коли сам я не заробив, значить, або вкрав, або вишахраїв, або відняв силою закону. Але це все в суті те саме.

— Так, я це знаю. Але я все це верну тому народові, який дав мені.

Я мимоволі посміхаюсь.

— Коли віддасте? Тоді, як зробитесь відомою співачкою? Тоді про народ не думають. Поки ви дійдете до своєї мети, ви розгубите свої добрі наміри. Це в будуччині. Я теж, може, в будуччині хочу віддати народові всі здобуті невласною працею гроші. Звідки ви це знаєте?

Шапочка помалу червоніє і стає дуже гарною з своїми стисненими бровима.

— Але ж є якась ріжниця між чесними й нечесними людьми, — нелоґічно перестрибує вона.

— А що таке "чесність", "нечесність"? Плід людської глупоти, лицемірства й поганого соціяльного ладу, Ганно Пилипівно. Закони життя — це инша річ... Але, вибачте, я мушу лягти, голова дуже болить.

Я обережно підводжусь і простую до канапи. Шапочка теж устає й навіть, здається, хоче підтримати мене. Коли я лягаю, вона зараз же прощається й іде собі, не хотячи турбувати мене.

Я не тримаю її. Мені все-одно. Голова палає, її всю ломить біль. Думати важко. Лежу непорушно, горілиць. Думки мляві, втомлені, розрізнені. Все дурниця: і мораль, і кохання, й життя, є тільки — сам біль. Та ще хиба смерть. Через кілька десятків літ і я, й Шапочка, й міліони чесних і нечесних, розумних і дурних, рабів і панів, усі будемо лежати в землі і гнити. Чи варто ж ради такої коротенької хвилини хвилюватися, соромитись, виправдуватись? Рятуйся, хто може! От єдиний справедливий закон! На віщо мені якісь Шапочки з їхньою чесностю? На віщо якісь там гармонії? Бути мерзотником з дужими пазурами — теж не кожний зможе. Та й к чорту, і це не важно. Тільки б не було цього болю. Ладен навіть моральним стати, аби спинилася ця мука. Чого ж і моляться Богу та слухаються всяких припудрених?

Біль стає нестерпним. Я посилаю Миколу в аптику за бромом, міґреніном, за всім, що тільки знайдеться. Приймаю дві ложки брому, два порошки фенацетину, й біль потрохи стихає. Непомітно я засипаю.

Прокидаюсь... У кімнатті на долівці лежать смуги сонця. Болю немає. Я ввесь у поті, в тілі приємна слабкість і теплота. Заплющивши очі, я знов лежу і пригадую: та ж у мене була сьогодні Шапочка!

Солодкий холодок проходить по мені. Несподівана ніжність, тепло припливає до серця. І зразу стає соромно, жаль і боляче. Я хапливо, з страхом пригадую, що виробляв учора в "Шато", що говорив там. Господи, я, здається, плакав перед Кригою! Потім, пригадується мені, стукав кулаками по столі, жбурляв у когось пляшками; хтось в'язав мені руки й віз додому. Як це погано, паршивенько, шаблонно: коли мужчину образить кохана жінка, він починає пити й виробляти бешкети; коли жінка ображена, вона зараз же спішить зрадити його з иншим мужчиною.

А сьогодні, — вона сама прийшла до мене, вона, амбітна, соромлива, а я читаю їй дурну нотацію й мало не виганяю. І то через те, що трохи голова боліла. А я ж міг скористуватись цим, поговорити з нею, більше й інтимніще, ніж звичайно, стати ближче до неї.

Я зітхаю і з досадою кручу головою, як справжній п'яниця. І раптом чую тихий жіночий голос:

— Може подати чогонебудь, Якове Василевичу?

Я злякано розплющую очі і швидко підводжусь. Позаду канапи сидить Шапочка з книжкою на колінах, без капелюха, як у себе дома.

Я похапцем проводжу рукою по голові, розправляю вуса, зімняту бороду і встаю.

— Ви давно тут? — питаю хрипким голосом.

— Години зо дві.

Вона усміхається несміло, не знаючи, як тримати себе зо мною, як із здоровим, чи слабим. Я сідаю знову на канапу, кладу голову в руки й сиджу так, зігнувшись. Я ще не зовсім прочуняв і не можу опанувати свого хвилювання. Що їй сказати, коли спитає, що зо мною було? П'яний був, та й годі. І це вся моя хвороба, ради якої вона вдруге прийшла до мене? Вона, як сестра-жалібниця, сиділа от-тут біля звичайнісінького п'яного, паршивенького чоловічка.

— Знову болить? — тихо чується співчутливий і трохи суворий голос Шапочки.

Я кручу головою й потім випростовуюсь.

— Мені просто соромно. Дуже соромно.

— За віщо? — щиро не розуміє Шапочка.

— За все, Ганно Пилипівно. За багато. Від сорому я навіть не можу почувати як-слід радости від того, що ви в мене.

— — — —

Шапочка придивляється до мене й, нарешті, каже:

— Ви якийсь чудний. Тепер знову ніби инший чоловік. Ну, я вже мушу йти додому. На мене чекають і турбуються. Я відранку не була дома. А тепер хутко п'ята.

Я не смію задержувати її, дякую, ніяковію, почуваю себе смішним, дурним і несподівано для самого себе випалюю:

— А від справи Кубешки я, між иншим, Ганно Пилипівно, відмовляюсь. Я це рішив і дуже радий, що… що ви мені… взагалі… Словом, і за це спасибі вам!

Шапочка з непорозумінням слухає мене збірає на очі брови й сердито каже:

— Дуже дивно.

Після того вона йде в передпокій. Там скупчено одягає капелюха, бере торбинку і з прибільшеною недбалостю кидає:

— Заходьте сьогодні ввечері, як маєте охоту… Бувайте!

— Дякую! Неодмінно! Неодмінно!

Потім я довго ходжу по кабінеті.

Через що раптом така постанова щодо Кубешки? Але ні невдоволення, ні каяття нема; я почуваю навіть чудну сатисфакцію: ніби свідомо, ціною довгих зусиль, я розвязав якесь питання.

Перебиває дзвінок телефону.

— Слухаю!

— Це ви, Якове Василевичу?

— Я!

— З вами говорить Олександра Михайлівна.

— А-а, добридень, Олександро Михайлівно!

Вона хвилинку мовчить, ніби наміраючися сказати щось дуже важне, й, нарешті, каже:

— Як ся маєте?

— Та нічого, дякую! А в вас що добренького?

— Доброго мало!

— Як то?... Невже нічого не вийшло?

— Нічого!

— Та не може ж бути?!.. Що ж він каже?

— Та воно, знаєте... Він має рацію: тепер уже неможливо. Дуже був схвильований, прохав вибачення, навіть плакав.

— Але ж яка ганчірка!

Ми мовчимо. У трубці чути дихання Олександри Михайлівни. Вона, певне, хвилюється.

Але мені вже нудно від сеї історії, й нема ніякого бажання знову розводити її. Я зробив усе, що міг, хай самі собі дають тепер раду, як знають.

А вона, мабуть, хоче, щоб я знов насів на цього маруду.

— Він казав, що має намір іще раз із вами побалакати.

— Ага! З охотою, з охотою.

Певне, він і не думав мати такого наміру, а це їй хочеться, щоб я побалакав.

Знову павза. Дихання чутніще.

— Я теж гадаю, що коли б ви з ним іще раз поговорили, то він перестав би вагатись. Я не могла як-слід…

— Так, так, я розумію. Розуміється, вам незручно. Так, я з ним неодмінно поговорю!

— Будь ласка, Якове Василевичу! І треба б швидче, поки…

— Так, так, я з ним сьогодні поговорю. Навіть зараз.

— Простіть, Якове Василевичу, що турбую вас! Але треба вже остаточно вияснити. Мені це просто потрібно…

— Неодмінно, неодмінно.

— Ви до сьомої дзвоніть мені в бібліотеку на № 25–74.

— Добре, запишу… 25–74. Чудесно!

Вона дякує мені і прощається.

Я лаю себе. Ну, що ж я скажу цьому йолопові? І яке мені діло, власне кажучи? Що я нянька їм, чи що?

— Миколо! Ванну! Швидче!

Вже шоста, — треба поспішати. Я голюсь, беру ванну, думаю про Шапочку, про справу Кубешки, про багато инших річей і зовсім забуваю про Олександру Михайлівну.

Шапочка приймає мене таксамо, як і перше. Тільки Марія Пилипівна підсуває більше привітно й сердечно фурделики та рожеве варення.

— — — —

От несподіваний гість!

— Ти звідки? Та хоч капелюха скинь, чудна ти жінко!

— Ні, ні, я на десять хвилин, не більше. Не можна. Ху, душно, — бігла я по сходах. Ну, кажи швидче, що ти там нагородив Дмитрові! Це з твого боку негарно. Ти повинен був, принаймні, написати мені, що саме казав йому…

Соня обвіває хусткою розпалене, засмалене лице, цікаво озирає кімнату й часом зиркає на мене своїм іронічно-ласкавим поглядом.

Я оповідаю. Мені ніяково й досадно. Соня слухає мене суворо й уважно, їй лупиться ніс, і волосся наче побіліло, вигоріло.

— Так. Добре. Шкода, що не написав. Я мовчала, бо не знала, що саме ти розказав йому. Зпочатку він був дуже привітний, задоволений, а потім хотів, щоб я все розказала йому. А я не знала, що саме треба розказати… Багато було з цього приводу… Тепер він фотоґрафує мене, Андрійка й себе. Накладає фотографії одну на одну, щось мудрує, рівняє. Нудьга та й годі! Ну, добре! Треба поспішати. Я з його сестрою приїхала. Саму не хотів пустити, боявся, що бачитимуся з тобою. Всі мої листи він перехоплює. Сестрі, мабуть, наказав не відходити від мене ні на крок.

Тепер вона в корсетниці, тут біля твого будинку. А я ніби пішла в маґазин. Ну, як живеш? Покоряєш серця, раюєш? Вона з тобою живе?

— Хто?

— Ну, хто? Твоя дама!

Я сміюся. Соня теж усміхається іронічно й натягнуто.

— Ніякої дами я не маю, Соню.

— Ну, не бреши! І не соромся! Я не нарушу твого… родинного щастя.

— Та запевняю тебе, нема ніякої дами. Це було просто маленьке непорозуміння, ніби плястер, чи що; хотілось якнебудь одвернути увагу від… вас. Забув давно про це.

— Правда?

— Даю слово! Дмитрові я збрехав, щоб заспокоїти його.

— Ох, треба бігти. А ти немов помолодчав, — несподівано додає вона з милою насмішкою й поривчасто встає, не дивлячись на мене, навіть ніби уникаючи мого погляду.

— Ну, а до нас приходитимеш? — раптом питає вона. — Ми ж, мабуть, знову переїдемо в город.

— Та що ти?… А фізична ж праця?

— А, все це теревені. Яка там праця в біса! Просто від себе втекти хоче. Не життя, а… катування. Не знаю, чим усе це скінчиться. Та й біс

його бери, все-одно! Я одуріла, отупіла, спаскудилась од брехні, вигадок, жалю, злости, сорому. Все-одно!

— Розійтись вам треба, Соню.

— Мерсі за пораду! А що я робитиму з двома дітьми? Бо як розійдемось, то через те, що він рішить, що не його діти. А як так, то не буде ж він оддавати мені останнє. Легко казати! Погане все і... смішне! Ну, прощай! Приходитимеш? Не бійся, нічого такого не буде! Навіть треба, щоб ти часом бував. Це його більш заспокоїть. Де тут поблизу фотоґрафічний маґазин? Знаю, знаю, тільки-що бачила. Ну, прощай! Боюсь, що мене вже шукає мій дозорець. А коли б був написав мені відразу, багато б... Ну, та все-одно. А що, граєш, як і перше?

— Так, потрошки.

— Ну!

Соня простягає руку й не то насмішкувато, не то жалібно заглядає мені в лице. Я потискую її руку і другою погладжую її. Соня зненацька рвучким рухом пригортається обличчям до мого плеча і зараз же, відірвавшись, похапцем, не дивлячись на мене, виходить.

— — — —

Рівне, чудне, дивно-притихле життя! Акуратно два рази на тиждень ходжу до Шапочки. Там до мене звикли, як до якогось далекого родича. Ходжу по всіх кімнатах, сам собі чай наливаю; навіть при мені сваряться.

Вечори довші. Дерева золотяться осіннім листям; шумлять вони попід віконням не м'ягко та густо, не по-літньому, а з холодним свистом і шипінням, як померзлі.

В їдальні горить лямпа під великим абажуром. Стьопа й Михалко лежать на канапі, високо задравши ноги, й учать "грецеський". Марія Пилипівна з метром на шиї, що гадючкою повився довкола її величезного стану, схвильовано та заклопотано ходить круг столу, її рот напівроззявлений; вона дихає часто, астматично. На столі розташована матерія з чудними рогами, з напів-округлими вирізами, що їх законів я ніяк не збагну. Тут же викрої, тарілочка з шпильками. Долі одним з викроїв грається кіт, Мурза, улюбленець Шапочки. Сама Шапочка сидить боком, держить у губах шпильку й, похмурившись, уважно стежить за маніпуляціями Марії Пилипівни.

— Якове Василевичу, як буде по-грецьки аорист од дієслова "передчувати"? — лукаво пускає шпильку Михалко. Він подібний до батька не тільки своїм горбатим носом та пухкими губами, але й удачею.

— Михасю, не чіпляйся! — невважно, машинально завважує Марія Пилипівна. Потім вона бере ножиці і з виразом людини, що покінчила з сумнівами, рішуче відрізує малесенький шматочок матерії.

— Ну, Якове Василевичу, як буде аорист?

— Не знаю, Михасю!

— А ви щонебудь знаєте? — слідкуючи за Марією Пилипівною, кидає Шапочка.

Дійсно, я страшенний неук у всьому. Найелєментарніщі фізичні явища я не можу пояснити; не пам'ятаю ніяких історичних дат; не знаю на-пам'ять майже ні одного вірша; якийнебудь біном Нютона для мене те саме, що для Мурзи рахунки кухарки Мотрі. Коли б мене примусили тримати іспити, я не попав би, мабуть, і в першу клясу. Це служить приводом сміху з мене для Стьопи й Михалка. Моє неуцтво підіймає їх, вони почувають себе в чомусь дужчими за мене. З Шапочкою вони не можуть цього почувати, бо вона все знає, про що вони не спитають її.

Хиба що латинської та грецької мови не знає, але тільки через те, що тих мов у них "не проходили".

Я рідко пропускаю свої дні. Коли на другий день маю в суді справу, беру з собою папери і працюю в кімнаті Шапочки. Часом і вона тут сидить, читаючи з словарем по-еспанськи. Вона вчить еспанську мову. На віщо вона їй? Не відомо нікому. Хай би італійська, французька (які вона знає), це зрозуміло, — співачка! А для чого еспанська?

— Треба! — коротко відповідає Шапочка, коли питають її.

Вікна тепер зачинені. В зеленій тіні від абажуру енергійно та впевнено дивиться зо стіни Бетговен. На чолі й на вилицях Шапочки, як цвіль на стовбурах дерев, зеленкувата тінь. А підборіддя й ніжна заокругленість щоки яскряво освітлені. Губи безгучно й серйозно ворушаться; вона про себе вимовляє еспанські слова.

Я не можу сказати, щоб ті справи, які я беру з собою в кімнату Шапочки, найкраще були проведені мною. Занадто мені тут спокійно, занадто тепло та затишно, і занадто часто я дивлюсь на миле, прекрасне обличчя.

Иноді Шапочка нагло повернеться до мене і з суворим дивуванням питає:

— Слухайте! А вас тут уже, здається, трохи не в женихи наставили. Та ви й самі, мабуть, не від того? Хутко ви зовсім сюди переберетесь. Пантофель чому не принесете? А халат маєте?

Так, вона моя наречена, але наречена, яка сидить у тюрмі, в маленькій, біленькій, одиночній камері. Я не можу ні доторкнутись до неї, ні поговорити як-слід. Але я спокійний: вона має навкруги себе стіни, й ніхто не може її відняти в мене. Коли саме вона вийде на волю, я того не

знаю, але я певний, що колись вийде і прийде до мене, соромлива, мило-сердита, стримано-ясна від любови та радости.

Семен Семенович рідко буває дома. Він на вечірніх заняттях, то в клубі, то грає в карти у приятелів. Коли ж дома, то багато й гарно співає в вітальні, сам собі акомпануючи, або читає для чогось каталоґи сільсько-господарських приладів з малюнками віялок, сіялок, плугів і т. п. Зо мною він поводиться зовсім, як із женихом, і часто перехоплює "до двацятого" більш-менш поважні суми. При цьому він підморгує вбік тої кімнати, де в той час Марія Пилипівна, й перебільшено чемно потискує руку, далеко відстобурчуючи зад. А цапине похітливе обличчя його хитро й задоволено посміхається.

Буває й так, що коли я приходжу, мене зустрічають невважно, похмуро. Діти в себе, в кімнаті, "зубрять". У Стьопи очі заплакані. Голова Марії Пилипівни зав'язана мокрою хустинкою; вона без перестанку нюхає щось із пляшечки з скляною затичкою; очі в неї червоні.

Тоді Шапочка веде мене до себе, тикає в руку якунебудь книжку, а сама береться за еспанщину або анатомію. (Вона студіює також анатомію, й теж не відомо, на віщо. В неї атласи, мапи й підручники анатомії, як у студентів-медиків.)

Я вже знаю: була сварка в Марії Пилипівни з Семеном Семеновичем. І мені раз-у-раз пригадуються слова Шапочки про "ухажорів", що намотують косу на руку й б'ють передками чобіт у живіт.

Я користуюсь такими випадками й обережно веду свою лінію.

І от раз складається така розмова:

— Як чудно! — кажу я таким тоном, ніби що-йно багато міркував про те, що наміряюся сказати. — От розумні, інтеліґентні люде свідомо

ставляться до всього в життю. Але невже ні інтеліґентність, ні свідомість нічого не варті?

Шапочка, чекаючи, дивиться скоса в мій бік. Між иншим, вона дуже скупа на слова й завсіди вимагає від мене, щоб я говорив коротче, не по-адвокатськи, а просто по-людськи. Я закурюю й кажу далі:

— Через що інтеліґентні люде не вживають розуму на щонебудь инше, як принципіяльні суперечки та голі теорії? Наприклад, така річ, як шлюб. Як шаблонно, без розуму і, в суті, жахливо складають інтеліґенти своє родинне життя! Ну, хай селяни, робітники, купці або наші прадіди так складали, це зрозуміло! Страх перед традицією, відсутність критики, аналізи, инші завдання шлюбу!

— Ближче, ближче до справи! — хмуриться Шапочка.

— Я кажу, Ганно Пилипівно, про те, що ми, інтеліґенти, вміємо тільки теоретизувати, а проводити в життя, в діло, наших теорій ми не любимо й не можемо. Ми знаємо й бачимо, що дідівський спосіб творення шлюбу постарівся, що ми переросли його, що він шкідливий для нас, що він нас тисне й калічить, як пляшка, в якій хтонебудь захотів би викохати диню...

— Ніхто в пляшках динь не викохує. Приклад невдалий!

— Згоджуюсь! Отже знаємо ми це, маємо навіть теорії, як поліпшити, а як прийде до діла, ми звертаємось до старого, до шаблону, до бабці та дідуня. Закохуємось, вінчаємось, себто, обплутуємо себе законами, далі родимо дітей і ними преміцно приковуємо себе одне до одного. І тільки згодом починаємо приглядатись, з ким це звела нас доля. І, розуміється, в більшости випадків знайомство виходить не з приємних. Часом випаде щаслива комбінація, але переважно подружжя — каторжники, прикуті до тачки. От, навмисне переберіть у пам'яті всіх ваших знайомих, чи в багатьох родинах є щастя?

Шапочка не перебірає, але за те чудно-пильно зупиняється на мені поглядом.

— У чому ж причина, на вашу думку? — невважно, хмуро кидає вона.

Мене трохи ніяковить її чудний погляд. Він не відповідав образові, який малювався в казці. Вона не так повинна б слухати мене.

— Треба творити шлюб, Ганно Пилипівно. От у чому вся причина. Творити свою любов. Закоханість не є любов. Любиш те, що знаєш, чого прагнеш, про що мрієш. А любов приходить тоді, як одходить закоханість. І приходить не сама, а з нами, з нашим хотінням, волею, впертостю, гордостю. От ви закохані в когонебудь. Вас тягне до тої людини, ваше тіло співзвучне з нею. Хиба це є підстава для шлюбу, для народження нових людей? Ні, ви пізнайте людину в цім тілі, полюбіть її! Пізнайте у дрібничках, у звичках, у найменших і найбільших проявах її, сплетіть себе з нею неподільно. І тільки тоді, як це буде, ви матимете маленьке право сказати, що ви дещо зробили для творення шлюбу, справжнього, гідного теперішньої людини.

— А ви вже робили такі… експерименти? — чудно питає Шапочка, дивлячись на мене зпід-лоба, притулившися спиною до ширми й заклавши руки за спину.

— Та-ак… Власне, так, як треба — ні. Бувала закоханість, близькість, але жити разом, пізнавати в життю, творити це життя, ще не довелось.

— Розуміється! А теорію маєте? Чого ж ви не проводили її в життя?

— Не завсіди це можна. І не зо всіма.

— Ага, не зо всіма! З деякими можна инакше?… Можна, наприклад, звести з розуму, погратися й покинути? Так?

Її очі дивно блищать і, як мені здається, зизом дивляться; усмішка поломана, тонка, негарна. Тут щось непевне. Не так, не так я говорю, не так вона приймає мої слова. Мені вже неприємно, що я зачепив цю тему. Неприємно, образливо, жаль чогось хорошого, чистого.

— Через що ж ви з такою ворожостю приймаєте мої слова, Ганно Пилипівно? Що в них злого?

— Через що? Добре! Я дала собі слово не втручатись у ваше життя. Ходите до нас, ну, й ходіть собі, мені це байдуже! Але я не хочу, щоб мені говорили хороші слова в той час, як… Скажіть, ви на весну цього року були в Криму?

"Клавдія Петрівна!"

— Так, був.

— Ви почервоніли. Це добре! Ну, словом, я сама вам розкажу. Ви були там з одною… женщиною, жінкою якогось архітекта. Ви її звели з розуму, вирвали з дитиною від чоловіка, завезли, а коли вона надокучила вам, ви покинули її саму там, без ніяких засобів, хвору, з дитиною від вас. Вона хотіла стратити собі життя, але ви не зволили навіть одповісти на телеграми, які посилала вам її сестра. Так?

Мабуть, мені на лиці занадто щиро виявляється здивування, бо Шапочка зупиняється і трохи иншим тоном додає:

— Скажете, це неправда?

Я кудовчу від радости волосся, мну руками лице й, нарешті, голосно, з полекшенням сміюся.

— Ні, ця народна творчість мені рішуче подобається. Так от у чому штука! Ну, добре! Дозвольте ж мені розказати, як воно було у прозаїчній дійсности. Я не кажу, що я зробив добре, але… Ну, та судіть самі!

Шапочка слухає моє оповідання суворо, не перебиваючи, але, видно, даючи віру всьому, що я кажу.

Коли я кінчаю, вона довго, задумливо мовчить.

— Так, це трохи инакше! Але все-одно погано. Ну, годі про це! Колись иншим разом.

Потім ми довго й мирно балакаємо про инше. Шапочка не сердиться, не дратується; в її голосі чути втому й сум.

— Мені хочеться співати… — каже вона й іде в вітальню.

І цього вечора вона співає з репертуару Семена Семеновича старі народні українські пісні, подібні до серенад. Я заражаюся сумом її голосу й гарною, лагідною тугою простих, як інстинкт, мелодій. За вікном із шипучим шелестом хитаються вершечки дерев; порипує педаль під ногою Шапочки; долі на килимі перекидається кіт Мурза, лапками дряпаючи його китиці. Шапочка дивиться вгору, ніби молиться, розтуливши злегка вуста й випнувши наперед долішню щелепу, її голос мені видається сьогодні м'ягчим, матовим; перше згук був, як згук од удару ножем по металю, тепер ніж чимось обмотано.

Раптом кіт Мурза вигинає спину, задирає хвостика, вигнувши його крючком, і чудними, бічними вистрибами біжить до Шапочки. Скочивши їй на коліна, він прудко дряпається на плече й умощується там. Шапочка кінчає фразу, бурно хапає кота Мурзу і з такою жадностю й жагою цілує його, що бідна мала істотка починає жалібно нявчати.

Цього вечора я вертаюсь додому в невиразному стані туги та радости.

— — — —

— Панночка прохають вас вибачити їм; вони сьогодні трохи хворі.

Я деякий час мовчу, потім кажу:

— Панночка серйозно хвора?

— Ні, так… Голова, здається, болить.

Після того я довго блукаю вулицями. Справді нездужає, чи просто не хотіла приняти?

Сухе листя на тротуарах приємно хрущить під ногами, я стараюсь наступати на його. Вечір свіжий, чистий, у повітрі легка осіння прозорість. Зорі буйні, промінясті. Фасади будинків полисіли, і крізь поріділе листя, що літом щільно закривало їх, видно по-осінньому освітлені вікна. Нема таємних перешіптувань і тихих викриків у палісадниках, — балабайки й мандоліни замовкли.

Поперед мене йде парочка: пані в осінньому пальті та великому модному капелюсі, і панок у шинелі. З приємних і чемних рухів панка, що ступає якось боком і пошаркує ніжкою, я виводжу, що це не чоловік і жінка. Пані часом сміється грудним, стриманим сміхом, і що-разу мені вчувається в йому щось знайоме. Я наганяю їх і, йдучи позаду, намагаюся зазирнути пані в лице. Аж ось вона повертається до мене в профіль. Господи! Та це ж Олександра Михайлівна!

Це мене до того вражає, що я злякано зупиняюсь і потім помалу оддалік іду за ними. І тільки тепер як-слід пригадую собі, що я ж не балакав з Панасом Павловичем і не подзвонив їй тоді, як вона прохала

мене. Згадав другого дня в суді, знов забув, а коли наткнувся якось іще раз на це, вилаявся й махнув рукою, — хай самі собі дають раду.

І от вона, очевидячки, дала собі раду. Модний капелюх, незвичний сміх, нова хода, черевики на високих підборах. Мені дуже хочеться підійти ближче й послухати їхню розмову, але боюсь, що вона озирнеться й пізнає мене.

Замісць того, я силкуюся з їхніх рухів і згуків голосів угадати їхні відносини і ступінь близькости.

Панок тримається дуже напружено, нервово й надзвичайно ввічливо. Значить, ще тільки робить перші зусилля. Йдуть помалу, — знак, що його зусилля дамі не неприємні. Часом вона сміється, — їй не нудно. Між їхніми ліктями ввесь час є деякий відступ, — він іще не відважується навіть випадково торкатись до неї. Вона в корсеті, спина не горбиться, як перше, й на клубах почувається затягнутість і твердість.

Я чую, як у мені ворушиться щось, ніби заздрість, до цього панка. І нестримно хочеться мені подивитись на Олександру Михайлівну й послухати її.

Але ж, як швидко й уміло послухалась моєї ради! Який вигляд, які манєри; яка ґрація, певність гарно одягненої жінки! От тобі й чеснота!

Вона щось упускає. Добродій, як опечений, трохи не підстрибує; потім кидається підіймати. А вона важно, царственно стоїть і милостиво приймає подану річ.

"А потім намотає на руку косу й гатить передками чобіт у живіт", — згадуються мені слова Шапочки. Шапочка має, мабуть, рацію: от-такі саме, що кидаються вниз головою, і здатні на це.

Коли ми підходимо до її дому, я зупиняюся кроків з десять од ґанку, біля якого вони стоять, і пильно стежу за кожним їхнім рухом. Мене їм не видко: я стою в тіні дерев, спершись на паркан палісадника. Але я бачу їх до пояса, а надто її, освітлену ліхтарем.

Стоять досить довго. Голоси чуються погано, обличчя Олександри Михайлівни блідою плямою рухається під капелюхом.

Тут я помічаю в палісаднику темну постать, що прокрадається попід стіною. Кущі та стовбури дерев заваджають мені роздивитись її, але я добре бачу, що постать старається підійти до парочки непомітно. Це мужчина в пальті й у м'ягкім капелюсі. Невже ще один претендент, що ревнує й піджидає її тут? Ще, чого доброго, доведеться бути свідком "потрясаючої драми"!

Таємничий невідомий зникає за кущами. Парочка, нічого не підозріваючи, стоїть собі далі, не швидко, мабуть, маючи розстатись. Мені добре відомі ці прощальні стояння, які часом тягнуться до світання. Невже й я стоятиму от-тут до ранку? Дякую красно! Автім, вони ще не в такій стадії, та й невідомий, що підкрадається, стане мені в пригоді, — йому, в кожнім разі, не вистачить терпіння стояти там за кущами до ранку.

Я закурюю й умощуюсь зручніше, як глядач у театрі на стоячих місцях. Але саме в цей мент парочка починає прощатись... Олександра Махайлівна декілька разів хитає головою й іде в дім, ще раз озирнувшись на ґанку. Панок із непокритою головою все кланяється, потім одягає свого кашкета, обома руками поправляє його на голові й веселим бадьорим кроком іде назад. У палісаднику тихо. Заснув він там, чи якого біса, цей лютий Отелло? Чи це просто злодюжка собі?

Я помалу йду назустріч франтові. Обличчя досить нахабне, з еспаньолкою й чорними вусиками. Вираз лиця такий самозадоволений і певний себе, що хочеться скинути його з тротуару. Насвистуючи й не

помічаючи мене, він проходить повз мене. А я простую далі, до парадного, — мені все ж таки цікаво, що то за фіґура затаїлась там у палісаднику, і чи має вона якесь відношення до парочки?

Коли я підходжу до проходу між парканами, що веде до будинку, у хвіртці з'являється таємна постать і обережно йде до парадного. Знову несподіванка: це Панас Павлович!

Я швидко відходжу на кілька кроків назад. Він здіймає капелюха й рукавом чистить його; мабуть, у павутиння вбрався. Він робить це помалу, мляво. Потім довго стоїть біля ґанку в задумі. От виходить по східцях, немов наміряючись увійти в дім. Але зупиняється, деякий час стоїть журно й повільно сходить униз, простуючи до тротуару. В його руці, замісць револьвера, чи кінджала, парасоль. Бідний Отелло!

Я переходжу на другий бік вулиці. Иноді він стає, постукує кінчиком парасоля по паркані й про щось довго думає. Скла пенсне поблискують проти світла ліхтарів, до плеча щось прилипло, мабудь, сухий лист.

Нарешті, на розі він бере візника й їде собі.

— — — —

Хлопчата більш за все люблять той час, коли тата нема дома. Тоді вони всадовлюють мене на канапу, самі вмощуються по обидва боки й витягають із мене ріжні тюремні історії. Мами вони не бояться, хоча вона ніколи не похваляє таких розмов.

— Ай, мамуню, не прикидайся, ти сама підеш на барикади. Знаємо тебе.

Марія Пилипівна з жахом сплескує коротенькими руками й наказує "зараз же сідати за лєкції". Але до неї підбігає її мазунчик, Стьопа, і

вживає свого звичайного засобу: треться щокою об її щоку, і це моментально заспокоює її.

— Недобре казати дітям про такі речі, — м'ягко пояснює вона мені.

А Шапочка грається з Мурзою й ніби нічого не чує.

Я оповідаю про гарешти, як уночі, десь у темряві, оточують дім темні постаті, що балакають пошепки; на сходах брязкотять шпори, такі зловісні, такі голосні серед глибокої тиші. Ось дзвінок, зпочатку обережний, хитрий, наївний такий. Як мертво-тихо тоді в помешканню, як широко дивляться очі зблідлих облич.

Хлопці, затаївши дух, дивляться мені в рот поширеними очима. Шапочка тихенько одним пальцем лоскоче Мурзу за вухом, щоб лежав непорушно й не перешкаджав слухати. Марія Пилипівна, напнувши на якусь округлу штуку, подібну до сита, сіру матерію, вишиває великою голкою подушку на канапу. Я потрохи сам захоплююсь і оповідаю вже без припрохувань.

Стьопа слухає з палаючими щоками й машинально шопоче: "Ой, прокляті!" Або схоплюється і, ставши в войовничу позу, грозиться комусь кулаком. Товстенький, з повними, як у дівчини, грудьми й жіночим станом, він трохи смішний. Михалко прискає від сміху, дивлячись на його. Михалко ставиться инакше: насамперед він думає, чи не можна б утекти, обдурити, підвезти "їм" москаля. І тільки, як нічого вдіяти не можна, прижмурюється, замовкає і щось про себе думає.

— Якове Василевичу! А ви й тепер займаєтесь революцією? — питається Стьопа й ніяковіє.

Михалко поважно й непохвально зупиняє його:

— Дурне й неконспіративне питання, Стьопо!

Але я бачу, що Шапочка чекає на мою відповідь і кажу:

— Ні, Стьопо, я стомився бути нічним метеликом.

— Через що "метеликом"?

— Через те, Степунчику, що революціонери подібні до нічних метеликів. Бачили ви, як часом улітку ввечері вперто лізе до світла лямпи якийнебудь метелик? Його піймають і кинуть у темноту. Трошки згодом він знову летить. Знову піймають, і ще далі шпурнуть. Він спочине, збере останні сили і, хоч дуже таки помнятий брутальною рукою, знову летить. Бува, що його, нарешті, просто пристукнуть держальцем ножа або схоплять, зломлять крильця й так шпурнуть у темряву, що він уже не може прилетіти. От так, Степунче, й революціонери. Багато їх із помнятими, поломаними крильцями лежить десь у темноті й безсило прагне до світла.

Я усміхаюсь, а Стьопа серйозно дивиться на мої плечі, ніби сподіваючись побачити мої поломані крила.

— А вас багато раз… шпурляли? — питає Михалко.

— Та, в кожнім разі, буде з мене.

— А ви тікали колинебудь?

— Ой, розкажіть, як ви тікали! — хапає мене за руку Стьопа.

Я розказую про втікання, потім про темні карцери, про голодівки, нарешті, про "веселого дядю Матвія". Про дядю Матвія всі люблять слухати, навіть Марія Пилипівна. Я теж люблю згадувати цю опецькувату постать із великою, лисою, розумною головою й веселими оченятами, які навіть в участках, серед пацюків, поліцаїв, "параш" і тому подібного вміли так мило сміятись.

— А я б таки летів до світла! — несподівано заявляє Стьопа. — Хай стукають держальцем ножа!

— Я тебе полечу! — каже Марія Пилипівна. — Ти таки цим і скінчиш! Шкідливо розказувати дітям такі історії! Марш спати!

— Ну, от іще, спати! Якове Василевичу! А хиба тепер уже нема революціонерів?

Шапочка зпід-лоба зиркає на мене й нахиляється до Мурзи. І я їй відповідаю:

— Ні, Степунчику, є й тепер. Революціонери завсіди були, є й будуть. Кожна молода, здорова, жива людина є революціонер. От ви підростете й займете наше місце. Вам помнуть крила, ви ослабнете, й ваше місце займуть молодші та дужчі за вас.

— Ну, діти, годі! Час спати. Спати, спати!

— Ай, мамо, почекай ти з своїм сном!

— Якове Василевичу, годі! Рано ще їм це знать. Хай молоко на губах обсохне!

— Давно вже обсохло, не турбуйся, будь ласка! В мене вже вуса ростуть.

Шапочка сміється, підбігає з Мурзою на руках до Стьопи й обнімає його одною рукою.

— А ну-бо покажи!

Стьопа надуває щоки і щипає себе за верхню губу.

— Мамо, він гасом маже під носом, щоб швидче росло! — оповіщає Михалко.

— Краще б витирав там хусткою гарненько, — усміхається Марія Пилипівна.

Ми сміємось, а Стьопа, червоний і засоромлений, лягає на канапу лицем униз. Шапочка раптом верещить і високо догори здіймає враженого Мурзу. Потім вона цілує його й хижо кусає за шию. Хлопці регочуть і теж верещать.

— Сказились! — сміється Марія Пилипівна. — Ти, стара дівко, не бери в рот оту погань! Зовсім постародівилась, завела кошенят, цуценят, поросят!

— Неправда, поросят нема! — витягає до неї губи Шапочка й біжить із Мурзою в кухню за цуценям Байдою.

Байда — круглоголове, товстолапе, з вилискуватою шкурою й сонно-добрими очима створіннячко. У його "оксамитні", як каже Стьопа, вуха, біла зірочка на пукатім лобі, й вираз поважности та лагідности у славній мордочці. Мурза приятелює з ним, але через те, що Байда раз-у-раз спить і не вміє чемно поводитись у покоях, то вони бачаться тільки на кухні за їжею.

— Подивіться, який чудесний! — підносить мені Шапочка під самий ніс Байду. — Страшенно хочеться кусати його. Він такий м'ягкий, теплий. Ух, ти, ти!

Байда, коли його кусають, цілують і щипають, тільки заплющує очі з філософічно-добрим виглядом. А коли пускають додолу, він сідає на задні лапи й по черзі дивиться на всіх.

— Заміж тобі треба, от що! — несподівано каже Марія Пилипівна. — Стьопо, віднеси Байду в кухню, він знову поліз під канапу!

Шапочка від поради сестри червоніє якось по-дитячому, з досадою, морщить ніс і йде в вітальню. А Марія Пилипівна добродушно посміхається й зиркає на мене.

— — — —

"Дорогий Якове! Пишу Тобі через те, що телефоном балакать незручно. Ми живемо в місті вже другий місяць. Не дивуйся: Дмитро взяв з мене слово, що я про себе не дам Тобі звістки ані згуком. Тепер нарушую своє слово тому, що мій терпець уривається.

"Дмитро, з усіх ознак, хоче зустрітися з тобою і, загалом, дати Тобі про себе знати. На віщо йому це, я не розумію. Але Тебе не можна тепер ніде побачить. Кажуть, що Ти тепер абсолютно ніде не буваєш, навіть у Своєму милому клубі, став таким чеснотливим, що над головою часом сяйво видно, і ввесь час сидиш у Своєї дами. Це дуже зворушливе, але чи не міг би Ти один вечір одірватись од неї і прийти до нас. (Ми мешкаємо на тій самій кватирі.)

"Як прийдеш, удай, що Ти випадково від кого-небудь довідався, що ми в городі й поспішив завітати. Я гадаю, що Твоя візита трохи розпорошить нашу густу атмосферу.

"Він, здається, підозріває, що ми з Тобою потай бачимось. Правда, мені нічого не каже, але я знаю кожну його думку. Тепер він ударився в кооперацію. Коли буде налізати на суперечки з Тобою, то не смійся з його і з кооперації, і пам'ятай, що вона для його (та й для мене) є відпочинок.

"У нас часто буває Нечипоренко. Ти, здається, знаєш його. Я йому вдячна за кооперацію й за те, що Дмитро, принаймні, тепер не п'є й не грає.

"Приходь до нас у той же день, як одержиш цього листа! А в дами своєї попрохай за мене вибачення і скажи, що для неї ніякої небезпеки немає! А проте Ти й сам постараєшся заспокоїти її.

"Андрійко дуже скучив за Тобою й навіть ображений на "дядю Яшу" за те, що той досі не приходить. Дивно, як він з кожним днем стає подібний до Дмитра.

"Прийдеш? Дуже треба, щоб Ти часом бував у нас, хоч це Тобі й нудно буде, я знаю. Ну, чекаю. Соня."

Після цього листа я иноді заходжу до Сосницьких. У них іще й досі засмалені обличчя, і через те вони роблять вражіння провінціялів.

Андрійко в перший же вечір прощає мені й довго сидить у мене на колінах. Справді, він надзвичайно стає подібний до Дмитра. Симпатичний, недурний хлопчина. Він виріс за це літо, набрався сил і сільських привичок та слів. Тепер він "перший силач у клясі" і стоїть на чолі "шайки червоношкірих Індіян". На сей випадок у його є вироблена своя власна мова, якою зносяться він, і його прибічники. На великім аркуші паперу міститься значна частина його словника. Андрійко показує його мені. Дуже чепурно, ретельно, та з параграфами, на писальній машинці батька, складений цей словник; у його заголовка поставлено: "Мова Андрія Сосницького й його салдатів". А потім, за цим, на двох довгих стовпцях сама мова. Слова дуже короткі, стислі, у двох-трьох згуках висловлюють найскладніщі вчинки. Наприклад: "Ле-про!" Це значить: "А чи хочеш дістати по пиці"? "Сі-рам-па" є: "Рад стараться, ваше високоблагородіє!" Коли треба сказати: "Лізь у печеру або в фортецю", то Андрій Сосницький і його салдати вимовляють тільки "Ар-ша!", і цього досить із них.

Милий хлопчина! Але, як сміється він подібно до Дмитра!

— — — —

Уперше бачу, як палають щоки в Шапочки! І мені чи то сумно, чи то боляче від того.

Вона нишпорить по хаті, щось хапливо шукає, шарудить чорною, шовковою сукнею, яка робить її по-новому, по-чужому гарною, й майже не помічає мене. Шапочка їде на концерт, уладжуваний кооперативним товариством, їде не як слухачка, а як співачка. Я сам подбав про цей її перший виступ. Сам познайомив її з Нечипоренком, Сосницьким, сам разом з ними вмовляв її виступити, висував усякі докази аж до "громадської народньої користи", — а тепер мені сумно.

Тут же сидить Нечипоренко в незґрабному піджачку й, підобгавши ноги під стілець, читає якусь книжку. Він має відвести Шапочку на концерт. Я відмовився від сеї чести. Я не ревную до Нечипоренка, — це було б таки досить смішно, — але, коли Шапочка почуває себе з ним і з Сосницьким легче, ближче, то хай вони проводжають її, їй буде з ними зручніще.

Нечипоренко через щось пересердився і ставиться тепер до мене вважно, приязно, аж смішно; навіть часом, по старій звичці, "товаришем Антоном" називає. Я не думаю, щоб це було через те, що я за мізерний гонорар згодився вести справи їхнього товариства. І через щось страшенно розхвалює мене перед Шапочкою. А Шапочка дивується з такого розхвалювання й, оповідаючи мені, питає, що це значить. А звідки ж мені це знати?

Коли ми виходимо, нарешті, на вулицю, Шапочка й Нечипоренко сідають на візника, а я пішки йду в другий бік.

— Та невже ж ви не будете на концерті?! — трохи не вдесяте дивується Нечипоренко. — Й Ганну Пилипівну не почуєте?

— На превеликий мій жаль, не можу: маю дуже важну справу.

Шапочка мовчить, вона не йме віри моїй важній справі. Та мені й не треба, щоб вірила.

Вони їдуть угору, а я помалу сходжу вниз до трамваю, щулячись од морозу. Тихо-тихо на вулицях. Голчасто блискають купи снігу по обидва боки тротуарів. Вчора нападав великий сніг, і дерева густо обліплені ним. Здається, їх умочили у сметану й поставили сушитись. Візників не чути, тільки побрязкують десь у тьмі їхні брязкітки. Прохожі рухаються безшумно, як злодії. Зірок не видно, вгорі важка, ледве освітлена сяйвом міста темрява. Часом падають запізнілі сніжинки й лоскочуть ніс. На будинках білі, насунені на чоло шапки, на стовпах також чепурні тапочки, дріт замотано в вату.

Я не знаю, куди мені йти: додому, чи до Соні. Мені хочеться до Соні: тоді Шапочка напевне знатиме, що ніякої справи в мене сього вечора не було. Але Соня буде знов грубовато, невдало підсміюватись, натякати на Шапочку, або розказувати про те, що Дмитро знову щось вигадав.

А чи не зайти до Олександри Михайлівни?

Там я застану Панаса Павловича, інжинєра Кучеренка і Трубачевського. Панас Павлович увесь вечір гратиме з Трубачевським у шахмати, а Кучеренко стримано, з увічливою усмішечкою розмовлятиме з Олександрою Михайлівною. Вони всі троє бувають у неї майже що-вечора і здаються сердечними приятелями, бо не можна побачити Олександру Михайлівну з одним із них, щоб там не було й останніх.

Але мене дратує вже сама думка про Панаса Павловича, й я рішаю йти додому. Роблю над собою зусилля, уявляю собі свій кабінет, темну

стелю й ясно освітлений стіл, тишу, нову почату книжку, й мені стає затишно, тепло, й хочеться швидче бути дома.

Беру візника, загортаюся щільніще в шубу й умощуюсь у маленьких санчатах. Згадується, як позавчора ми їздили з Шапочкою на рисаку кататись за місто, який був у неї чудно серйозний вираз лиця ввесь час, яка мовчазна була вона, і як одразу оживилась, розцвіла, коли ми приїхали додому й застали в вітальні Сосницького та Нечипоренка. Сосницький на диво був мило-веселий, дотепно жартував і все хляпав мене рукою по плечі. Вони балакали про кооперацію, марксизм, літературу; очі Шапочки блищали, й вона майже ні разу ні з чим не звернулась до мене.

Санки на заворотах м'ягко забігають і стукаються об стовпчики. Я щільніще загортаюсь у шубу, поправляю шапку, і знову думаю під тюпання конячинки. І що більше думаю, то виразніще бачу, що я не здолав і не здолаю розбутити в Шапочці інтересу до себе, того інтересу, від якого, — от, як сьогодні, — блищать очі, й палає лице, їй часом, мабуть, нудно зо мною. Та й справді, я просто нудний став. Нещодавно Шапочка з захованим непорозумінням, несподівано (як це тільки вона вміє робити), спитала:

— Слухайте, а чого вас називають Мефістофелем?

Їй це незрозуміло. А чи сказали їй, що я — кирпатий Мефістофель? Розуміється, Сосницький сказав їй це, з насолодою, з мстивою зловтіхою сказав. Ще б пак! І їй, очевидячки, хотілося спитати, через що мене називають кирпатим Мефістофелем. А це зовсім инше питання!

Я прислухаюсь до себе і з усміхом ловлю ниюче каяття й досаду: на віщо я звів її з ними? На що було це робити? В теорії, як і в багатьох теоріях, думка була правильна: треба дати місце всяким впливам і в вільній боротьбі з ними завоювати Шапочку.

Але насправжки…

Гм! А що ж насправжки? Що, чорт його бери? Я уступлю комубудь Шапочку, мою Шапочку, мою казку, моє нове життя?! Хотів би я подивитись на того, хто примусив би мене це зробити! А-ну!

— Звощик, ворушись там, чорт забірай! Не молоко везеш!

Ми ще поборемось, Шапочко, і з Сосницькими, і з тобою, і з собою, і з ким-хоч!

Знову санки забігають, я хапаюсь за їх боки й перехиляюсь у другий бік. Ми вже недалеко від мого дому. Я з приємностю дивлюсь на сніг, що блискотить фіолєтовими від елєктрики искрами; на санки, що летять мені назустріч і обгоняють; на повільний потік людей на тротуарі.

Платячи візникові, я помічаю біля свого ґанку паню в чорній шубці й маленькій шапочці. Мені чомусь хочеться ближче подивитись на неї. Вона помалу, перерізуючи лаву прохожих, наближається до мене. І раптом я бачу, що це Клавдія Петрівна! Під густим вуалем пенсне; шапочка робить її вищою, стрункішою. Вона дивиться на мене й розгублено, схвильовано посміхається. Хтось штовхає її, вона того не помічає й виходить на брук, до коня мого візника.

— Клавдіє Петрівно! Звідки? Яким способом?

Від хвилювання вона говорить так тихо, що я не чую нічого. І лиця через вуаль добре не бачу, тільки знайомий нахил голови та блиск скла пенсне.

Нарешті, я довідуюсь, що вона приїхала до Київа вже з місяць, і що зовсім-зовсім випадково зустріла мене тепер. Бідна, вона боїться, щоб я не подумав, що вона переслідує мене.

— Та що ж ми стоїмо тут на вулиці? Заходьте до мене! Чайку вип'ємо, побалакаємо…

Клавдія Петрівна чогось лякається.

— Ні, ні, я не можу! Мені треба йти. І, взагалі, не подумайте, ради Бога!..

— А, Клавдіє Петрівно! Та я не думаю нічого, бійтеся Бога! Просто радий, що бачу вас. І що… простили мені. Адже простили? Га?

Клавдія Петрівна не дивиться мені в очі й похапцем прощається.

— Мені дуже треба. На мене чекають. Прощайте!

— А-а, чекають… Ну, це инша річ. Та хиба "він" такий уже ревнивий? Га?

Вона зиркає на мене й, потупившись, іде на тротуар. Там, озирнувшись, вона хитає мені головою й поринає в юрбу, часом виринаючи з неї шапочкою серед голів.

Чудно! Признаюсь, мені промиготіла було думка, що Клавдія Петрівна таки не випадково зустрілась мені тут, але тепер я бачу, що помилився, — їй навіть неприємна була ця зустріч.

А цікаво було б усе ж таки довідатись, що вона тепер і як. Може, мені слід було б тепліще привітатися з нею? Сердечніще запросити зайти?

І ввесь вечір нема-нема та й випірне неприємна думка про якусь вину перед нею; чи стару, чи нову, стараюсь уже не досліджувати, — все-одно зустрічатись не доведеться.

— — — —

По обіді я запалюю лампу й сідаю до роботи. Переглядаючи почту, я знаходжу серед купи кореспонденції сіреньку куверту з знайомим почерком, — од Клавдії Петрівни. Вчорашнє (й забуте вже сьогодні) почування ніяковости перед нею знову тяжко ворушиться в мені. Швидче розриваю куверту й читаю:

"Не знаю, як писати: "ви", чи "ти". Думаю, що все ж таки краще "ти". Це ширіще. Мабуть, сама доля хоче, щоб наші відносини не переривались. Я хвилююсь і писатиму плутано. Я знаю, що цей лист буде для Тебе страшним ударом. Коли я вчора зустріла Тебе, трохи не впала від схвилювання. Але все-одно, я мушу писати до Тебе"...

Слова "буде страшним ударом" дивують мене й лякають, хоч я не в'являю собі, що такого страшного вона може сказати мені.

"... Може, й не написала б до Тебе ніколи, коли б не зустріла Тебе вчора, й коли б Ти не був зо мною такий приязний та привітний, як тільки в деякі хвилини нашого короткого життя. Це мене примушує писати. Я почуваю, що не маю права довше мовчати. Хай Ти відвернешся від мене, проклянеш, хай обіллєш справедливим гнівом і обуренням..."

А, чоррт, як вона довго розводиться!

"... але я вважаю за обов'язок сказати Тобі все. Слухай: я обдурила Тебе, я не зробила викидня й родила дитину..."

— Що-о?! — вголос скрикую я. Хвилинку я сиджу задубіло, потім хочу схопитись, але почуваю, що ноги в мене страшенно важкі, й по них помалу-помалу, як болото в трубах, униз сунеться щось густе, грузьке.

"... я не зробила викидня й родила дитину. Я не могла зробить инакше, бо це погрожувало мені смертю. І не могла Тобі написати,

знаючи, як Ти поставишся до цього. Я рішила сховатися від Тебе, на завсіди виїхати кудинебудь далеко й ніколи не зустрічатися з Тобою. Присягаюсь Тобі життям нашого сина..."

Нашого сина! О, Господи! Нашого сина!..

Я схоплююсь, хочу кудись бігти, щось рятувати, ґвалтувать. І знову кидаюсь до листа — може, це неправда, може, потім щонебудь змінилось, і все лишилось так, як і перше.

"... присягаюсь Тобі життям нашого сина, я хотіла зробити все, що було в моїй силі. Але ми пропустили реченець, і потім було вже пізно. Ради Бога, ради нашого сина, прости мені! Я нічого від Тебе не вимагаю, ніяких прав не заявляю, нічого не хочу від Тебе, живи так, як Ти жив досі, й коли хочеш, то забудь про нас! Коли ж захочеш колинебудь побачити Свого сина, то завсіди можеш це зробити.

"Я перебралась у Київ через те, що мені не було з чого жити в Криму, — я нікуди звідти не виїжджала. Чоловік довідався про те, що я маю другу дитину, й перестав висилати мені гроші. Я лишилась без копійки. Караїмка за довги забрала в мене всі сукні й білизну. Коли б не сестра, я б убила себе! Вона приїхала до мене, помогла мені при родиві й перевезла сюди, бо вона тут на курсах. Мені ніде було подітись, і я мусіла перебратися сюди. Я з дітьми живу тепер у неї, але ми всі голодуємо, й нас незабаром виженуть із кватири, бо нічим платити; ми всі живемо на гроші, які заробляє сестра лєкціями. Мені ні себе, ні Кості не жаль, але серце крається за маленького. Ми не можемо навіть ванночку купити для його, й купаємо його в мисі. Він надзвичайно тихий, плохенький, і ввесь подібний до Тебе: волоссячко чорне, густе, й велике чоло. Плаче дуже рідко й дивиться розумно, а йому ж усього один місяць! Ми живемо у кватирці з двох кімнат та кухні й не можемо взяти навіть прислугу. Але якось проживемо! Ти не турбуйся, я робитиму і створю для нашої дитини добрі умови. Прости мені за його й не вини! Я не могла инакше, так склалось! Коли захочеш написати, то адреса така..."

Я підводжусь і важко плентаюсь до канапи. Там лягаю лицем униз і лежу без сил. Почуття таке, яке буває, коли після раптового наскоку поліції й арешту, знесилений, розчавчений, знищений, лежиш у смердючій, брудній, огидній камері участку. Всьому кінець! Між минулим твоїм життям і теперішнім упала важка, залізна стіна, зразу брутально перерізавши всі нерви, що в'язали тебе з світом минулого. І якими ж бажаними, зворушливо-дорогими здаються всі минулі страждання, скорботи, й якими болючими радощі, покинуті там, на волі, болючими до того, що нема сил думати про них!

Умить на мене налітає задушливий, дикий вихор люті. Я з усеї сили хапаю себе за волосся, рву його, викручую, б'юся головою об спину канапи, кусаю руки, реву й вию так, що сам холону від жаху. Але від цього жаху, від болю в голові та в покусаних руках лють тільки побільшується. Я почуваю, як мої очі горять і сліпнуть. Мені хочеться бити, руйнувати, торощити. Я хапаю маленький чорний столик і з захватом сказу гачу ним із усеї сили об підлогу. Тріскання ніжок, гуркіт по всій кватирі п'янять мене. Недолімками столика я б'ю стільці, столи, писальну машинку, стіни, кидаю цурупалком у шафу з книжками, шматую на собі комірчик, краватку. На руках у мене кров. На підлозі теж.

В кабінеті з'являються якісь люде з блідими, покривленими жахом обличчями, щось кажуть до мене. Я кричу на них, і вони через щось утікають. У вухах густий гомін, дзвін, серце гупає з болем, ноги дріжать дрібно-дрібно, підгинаються.

Знову я падаю на канапу й, важко дихаючи, ввесь у поті, знесилений, лежу нерухомо. Часом я мляво проводжу оком по хаті. Долі перекинені стільці, білі тріски від столика, розкидані папери, черепки скла від розбитих ґравюр, зідрані шпалери на стінах і сліди від ударів столиком.

Думок ніяких, безмежне знесилля й тупість та біль од кусання й ударів об край канапи лобом. Мабуть, лоб розсічений до крови, бо щось мокре ввесь час стікає по правій щоці.

Не знаю, як довго лежу так. Аж ось у передпокою я чую голосне шопотіння, голоси. Двері обережно, без стуку, відчиняються, і в кімнату входить Шапочка, у своїй оксамітній чорній шубці з білим коміром, у білій шапочці, з білою муфтою, її очі широко розплющені.

Ага, покликали, прибігла рятувать!

Я навіть радий, як буває радий опльований, докінчений чоловік, коли до його в барліг заходить хто-небудь із того життя, де ясно, легко, й куди йому вже не попасти.

— Якове Василевичу! — тихо гукає Шапочка, дивлячись то на мене, то на хаос у хаті. Вона навіть не відважується підійти ближче й зупиняється коло розбитих дверей шафи.

— Що треба, Ганно Пилипівно? — байдуже й не рухаючись, одповідаю.

— Що з вами?!

— Абсолютно нічого. Що скажете?

Вона не зводить із мене округлих очей, і я бачу, що їх особливо притягає до себе щось на моїм чолі.

— Що сталось, Якове Василевичу?!

— А вам, власне, яке діло? — з злістю, брутально кажу я й підводжусь.

Шапочка вражено мовчить. На комірі й муфті весело грають краплини розталих сніжинок.

— Я п'яний. От і все! Ви ще щось маєте спитати?

Вона мовчить. Не вірить. Нарешті, незвично-несміло каже:

— Коли вам неприємно, що я тут, то я піду собі. Йти мені?

Від її тону і слів мене стискує страшенна, задушлива туга. Я хапаю голову в руки й хочу спертися ліктями на коліна, але пальці влучають на розсічене місце, й гострий біль примушує мене швидко здійняти руки. Тоді Шапочка підбігає до мене, кидає муфту на канапу, виймає хустку й заклопотано, з сердитими нотками, хоч і з тремтінням у голосі, каже:

— Сидіть, сидіть! Треба промити. У вас тут ранка. Одеколон або перекис водня маєте? Сидіть, сидіть, я сама!..

Вона швидко виходить у передпокій. І зараз же у кватирі чути жваве топотіння ніг, шамотню, рух.

Через якийсь час з'являється Шапочка з рушниками, одеколоном, ватою. Обережно притримуючи мою голову, вона ніжно промиває ранку, змиває кров з лиця й зав'язує мені голову. Оксамит її шубки часто торкається мого лиця, й дорогий, знайомий, дитячий, свіжий запах сповнює мене болючою ніжностю. Мені хочеться заридати, обхопити її коліна й жалітися їй, прохати помочі.

— Ну, от! Тепер добре! Ранка зовсім невеличка. Треба потім анґлійського плястра купити. Є такий для порізів. Може хочете лягти?

Я бачу на грудях у себе зірвану краватку, яка бовтається, й шукаю руками на шиї комірчика.

— Дайте спокій! Комірчика там нема. І не треба його. Лягайте! Коли хочете, я посиджу з вами, коли не хочете, я піду. Йти мені, чи лишитись?

Я мовчу і, знов обхопивши обвязану голову руками, спіраю лікті на коліна. Раптом я чую, як рука Шапочки обережно й ніжно торкається моєї голови й помалу гладить її. Я ввесь усередині здригуюсь, і мені хочеться завити від одчаю. Я схоплююсь так раптово, що Шапочка аж лякається, й іду до столу. Находжу Клавдиного листа і шпурляю його під ноги Шапочки. А сам сідаю в фотель, закинувши голову назад.

Шапочка підіймає листа й, стоячи, починає читати. А я, як зза ґрат тюрми, слідкую за нею жадними, проводжаючими очима.

Раптом лист якось догори скидується їй у руках, а від цього мені в грудях теж щось холодно скидується. Шапочка швидко зиркає на мене й потім сідає на канапу. Далі вона вже читає, не відриваючись, а, скінчивши, сидить без руху, згорбившись і дивлячись повз лист у підлогу. Я теж не рухаюсь і дивлюсь на неї. Так ми сидимо довго серед перекинених стільців, трісок, розкиданих паперів. У кватирі насторожена тиша. З вулиці час-од-часу глухо долітають дзвінки трамваїв.

Раптом Шапочка схоплюється, з огидою шпурляє листа додолу й, не дивлячись на мене, питає відривчасто:

— Що ж ви тепер?

Я мовчу. Що я можу їй сказати?

— Ну, що ж ви гадаєте робити? Відповідайте!

— Не знаю! Нічого не думав!

Шапочка робить декілька кроків по хаті, зачиняє двері шафи з книжками, підіймає стілець і сідає, на його. Потім рвучко встає, простує до мене, але вже біля самого столу повертає вбік і зупиняється біля стіни, поклавши на неї руку і притулившись до руки чолом.

Я з дивуванням слідкую за нею. Я не смію, не можу вірити догадкам, що миготять у мені.

— Ганно Пилипівно!

Вона різько відривається від стіни, йде до канапи й сердито питає:

— Ну, що?

Тепер я вже не можу сказати того, що сказав би, коли б вона стояла там далі. Моє хвилювання згасає, і знову млісна слабкість і тупість обгортають як брудним, товстим павутинням, мозок.

Шапочка бере муфту й, повісивши її на одну руку, підходить до мене.

— Ну, що? Погрались? — тихо і злісно-насмішкувато каже вона. — Бачите?

Мене навіть не дивує ця несподівана злість, така чужа їй.

— Так, погрався!.. — машинально кажу я.

Мене хилить лягти, — сидіти трудно. Я переходжу на канапу й, забувши попрохати вибачення, лягаю. Звідти бачу, як Шапочка довго стоїть спиною до мене, похиливши голову й пустивши руку здовж тіла. Я заплющую очі і з якимсь блаженним безвіллям оддаюсь теплій знемозі.

— — — —

Коли я прокидаюсь, Шапочки нема в хаті. Таксамо валяються долі клаптики паперу, скло, недолімки столика. На столі горить лямпа затишно й ясно. Я хутко сідаю й одразу все пригадую.

Але нема вже ні люті, ні апатії, — мій стан нагадує мені знову тюрму, але вже по арешті: холодна, покірна, безнадійна туга і свідомість цілковитої відірваности від минулого.

Дивлюсь на годинника: за чверть восьма. Це мене дивує, — всього години зо три минуло від того часу, як я одержав листа.

Але за те до Клавдії ще сьогодні можна встигнути.

Я находжу долі її листа, читаю адресу, потім напружено пригадую, що ще треба зробити. Ввесь час здається, що я вже думав про це, знав, та забув. Ага, так, — грошей!

Недалеко від дому Клавдії Петрівни я раптом злякано здригуюсь усередині: адже я зараз побачу мого сина! І теж, неначе я вже й про це думав, виразно в'являю собі голе, оранжево-червоне тільце з фіолетовими зігнутими пальчиками. Воно чогось вигинається, немов вириваючись із чиїхсь рук. Мій ляк переходить у напружене замішання, з якого я вже не виходжу до самого порогу Клавдиної кватири.

Ось вона, нарешті! Двері оббиті полупленою чорною цератою й повстиною. На сходах солонкувато-кислий запах газу, вохкости, бідноти. Дзвінок дротяний із держальцем, обмотаним папером. На саморобній картці, пришпиленій цвяшечками до церати, написано рукою: "Ольга Петрівна Любченко". Я з дивуванням думаю, що й Клавдія Петрівна теж колись звалася Любченко.

Обережно дзвоню. І коли чується згук дзвоника, подібний до дзвінкого, заливчастого гавкоту крихітної собачки, мені раптом приходить на думку: що ж я скажу їм, як триматимуся з ними?

Клацає замок, і двері відчиняються. На мене шугає спертим, теплим, парним повітрям, як із пральні. В півтемному, мініятюрному передпокою стоїть Клавдія Петрівна, рівно, злякано наставивши на мене скла пенсне.

За її спиною на стіні висить лямпочка, і здається, що це від неї таке повітря.

Нічого не кажучи, не вітаючись, я входжу в передпокій з таким виглядом, ніби виходив на часинку. Це не передпокій, а вузенький, довгий коридорчик, у який виходить кілька дверей кімнат. З одних дверей падає на півтемну підлогу і стіну простокутна смуга світла. Звідти, мабуть, і вийшла Клавдія Петрівна. Я роздягаюсь, і мене вражає тиша в кімнаті. Я сподівався чогось иншого.

— Сюди!.. — пошепки каже Клавдія Петрівна, показуючи на перші двері.

Я мовчки відчиняю їх і входжу. Тут темно, тільки з коридора та трохи з сусідньої хати падає блідою смугою світло. Але двері туди зараз же хтось щільно зачиняє.

Клавдія Петрівна, хвилюючись і хапаючись, шукає сірників на столі, водячи, як сліпа, руками. Я мовчки запалюю свого сірника й подаю їй. Вона, таксамо хапаючись, бере і, щось про себе шопочучи, шукає лямпи, що стоїть на комоді.

Кімнатка маленька, вбогенька, з синювато-сірими шпалерами в рожевих, буйних квітках. Меблі простенькі, хисткі. І все покрите плахтами: і стіл, і канапка, і стіна, й підлога перед канапою та під столом. Ще дужче тхне пральнею.

Щоки Клавдії Петрівни знайомо палають цегляно-червоним рум'янцем. Вона, своїм звичаєм, уся в чорному; струнка і гнучка; ні трішки не змінилась, наче ми ніколи й не розлучались. На її шиї довгий ланцюжок із чорних баньок, подібних до чоток.

— Сідайте, будь ласка! — таксамо пошепки каже вона й одходить до столу.

Я сідаю на канапі, яка пищить і зараз же впивається в мене чимсь гострим. Клавдія Петрівна стоїть, неначе не насмілюючись сісти в моїй присутности, й міцно стискує руки.

Я схоплюю за дверима сусідньої кімнати шепотіння. Значить, там є ще багато людей. Та, може, ніякої дитини зовсім немає?

— Він спить? — голосно питаю я. І мій голос чудно вириває ться з шелестячої, шопочучої тиші.

Клавдія Петрівна лякається, і в ту ж мить хапливо, винувато каже:

— Так, спить!.. Але, коли ви хочете…

— Ні, потім! Там хто? — киваю я на сусідні двері.

— Нікого! Сестра та Костя. Вони можуть піти в кухню.

— Ні, почекайте!

Але в сю хвилину чути в тій кімнаті тихі кроки, що ніби прокрадаються, й потім рипучий, обережний голос із коридору.

— Клаво! Ми будемо в кухні!

Таксамо обережно й несміло риплять двері у кухню, й настає цілковита тиша. Клавдія Петрівна машинально прикладає долоні до щоки, як видно, робить зусилля щось сказати.

— Я… не… винна! — нарешті, шопоче вона, жалібно й розгублено усміхаючись. — Присягаюсь життям нашої дитини, я все хотіла…

— Я не обвинувачую, залишіть. Нічого не поможе.

Річ тепер не в її вині. Мене лякає та кімната, в яку я мушу зараз увійти. Як-тільки я переступлю за її поріг, трапиться щось таке, чого я повинен уникати всіма силами.

І тут же мене щось зразу підводить із канапки.

— Покажіть! — брутально, тоном наказу кажу я.

Клавдія Петрівна кидається в сусідню кімнату, обережно, беззгучно відчиняє двері й озирається на мене. Ми маємо вигляд злодіїв, що прокрадаються в чуже помешкання. Крізь напіврозчинені двері мені видко краєчок дитячого ліжка.

Рожевий, ніжний сутінок, тиша, злодійкуваті кроки, побожні рухи Клавдії Петрівни, загадкова непорушність білої закутаної, колиски.

Я мимохіть теж ступаю навшпиньках. І те, що я так іду, та ще, може, щось у моїй постаті, чи в лиці, надає тепер рухам Клавдії Петрівни більш певности, строгости. Вона робить мені знак підійти ближче і злегка підіймає покривало над ліжечком.

Підходжу й зазираю. Серед чогось білого невеличка, рожева, в долоню завбільшки пляма. На плямі невиразно вирисовується ротик і ніздрі. Пляма лежить зовсім непорушно, тихо. Я довго дивлюсь на неї, й, дивна річ, моя напруженість і підняття падають помітно. Нічого таємного, особливого, хвилюючого, — звичайне личко звичайної дитини. Я відходжу й сідаю на стілець біля стіни. Клавдія Петрівна спускає покривало й теж сідає.

Тепер я бачу, що рожеве світло йде від лямпи, обмотаної прозорим, рожевим папером. Але воно не в силі прикрасити бідности хатинки. Тут шпалери, навпаки, рожеві з синіми квітками. Подекуди папір одстав од стіни, роблячи міхурі, як на тілі від попечення. В кутку підозрілі, темні

плями, — вохкість, мабуть. Занадто тепле, вохке, густе повітря. Ввесь час настирливо пахне білизною, милом і ще чимсь солодкавим, неприємним.

Я встаю, — мені більш нема чого тут робити. Клавдія Петрівна теж підводиться, наводить на мене скла пенсне й несміло питає:

— Ідете?

— Так, треба! От, Клавдіє Петрівно, тут поки-що на перші видатки... Треба б иншу кватиру і взагалі...

Я кладу куверту з грішми на стіл і виходжу в першу кімнату. Ступаю вже не навшпиньках. Клавдія Петрівна простує за мною й таксамо обережно та беззгучно зачиняє двері. Зупинившись біля порогу, вона притуляє голову до одвірка й починає зтиха плакати.

— Ну, от, це вже зайве! — з досадою кажу я. Бувайте здорові, Клавдіє Петрівно, я не маю часу!..

Вона не бачить моєї простягнутої руки і плаче ще дужче.

— Та в чому річ? Через що сльози? Плакати треба було раніще. Ну, до побачення, мені треба...

Плач переходить уже в тихі ридання. По кожній моїй репліці він побільшується. Клавдія Петрівна виймає звідкись зза коміра хустку і притуляє її до лиця, ввесь час здригуючи плечима й головою.

— Це незрозуміле й нудно, Клавдіє Петрівно! В чому річ, скажіть, принаймні!

Новий вибух ридань і тільки один згук: "О-о!."

— Ну, я йду!

Повертаюсь і рішуче простую до дверей.

— Почекай! — мокро, схлипуючим шопотом говорить Клавдія Петрівна й похапцем, обома руками, як діти, витирає хусткою лице.

— Тільки, будь ласка, без сліз і загадкового мовчання на мої слова! Коли ви хочете щось сказати, то на це є людська мова. Я вас слухаю.

Клавдія Петрівна довго й помалу крутить головою, не кажучи ні слова. Потім гугнявим од сліз голосом каже:

— Як це жорстоко! За віщо?

— Що "жорстоко"?

Вона крутить знову головою. Мене цей рух, невідомо через що, страшенно дратує.

— Та що ж "жорстоко"? Кажіть же, нарешті!

— Хиба… хиба, необхідно почувати таку ворожість, ненависть, огиду? Ну, хай до мене. А до його ж за віщо?

— Огида? Ненависть? Звідки ви це взяли? Ніякої ненависти нема, на віщо вигадувать, не розумію!

— О, я вигадую! Я вигадую! — гірко усміхається вона.

— Клавдіє Петрівно! Ви писали, що нічого не хочете від мене, нічого не вимагаєте. На віщо ж ці претенсії?

Клавдія робить здивоване лице.

— Претенсії?... Я претенсії?... Які? Коли?... Я — претенсії? Випадкова полюбовниця, хвилева примха, викинена, як ганчірка! Я — претенсії?!

— А через що ж сльози?

— О, не через що! Так! Од радости, від щастя! Чого ж мені? Мені дали грошей, прийшли подивитись. Чого ж більше?

— А ви ж чого сподівалися? — раптом почуваючи вибух жагучої люті, роблю я до неї кілька кроків. — Чого? Що я завию від захоплення, що ви обдурили мене? Та-ак?!

— Я обдурила?! — з жахом, театрально, як мені здається, відкидається вона до стіни.

— Так, ви обдурили мене, тепер я це бачу ясно! Ясно, чортяка бери! Яке ти мала право родити дитину, коли ти знала, що я не хочу мати з тобою дітей? Яке?... Втіх хотіла?... Так і відповідай же за них!

— Я несвідомо, я...

— Мені все-одно! Хто тебе знає! Ти взяла на себе... Ти повинна була все зробити... Все!..

— Навіть умерти?

— А, дай спокій! Дев'ядесять відсотків жінок роблять це й не вмірають, а ти неодмінно померла б. Ти не хотіла робити, ти обдурювала й себе, й мене! Ти сподівалася прив'язати мене до себе цею дитиною. Так, так! Але, вибач, це тобі не вдасться! І от у чому твої претенсії! Розумієш? От через що ти плачеш! Через те, що я не впав у твої обійми й

не признав, що тепер уже нікуди й ніколи не піду від тебе. Ні, ти помилилася! Дитина ця тільки твоя, я не винен за її існування. Я не хотів її. Мене обдурено, обікрадено, знасилувано в ній, і я не хочу, чуєш ти, не хочу признавати цього насильства! І то вже слабовольність, що я дав тобі грошей. Навіть цього…

— А-а!!! — несамовито скрикує Клавдія й, шаснувши чорним подолом сукні, вихром повертається до дверей, шарпає їх до себе, вривається у спальню й миттю вилітає звідти з кувертою в руці. Ставши на порозі й невдало розмахнувшись, вона з усеї сили кидає нею в мене. Куверта б'є мене в груди й падає під ноги. Я повертаюсь, виходжу в коридорчик, здіймаю з кілка шубу та шапку й виходжу з ними на сходи. За собою я чую галас, ридання, топотіння ніг у кухні і ще ледве чутний, жалібний і ніжний згук, од якого мені трівожно б'ється серце.

Я одягаюсь на сходах і сходжу вниз. Калоші я забув.

— — — —

В кабінеті прибрано. Лямпа горить. У фотелі сидить Шапочка, без шуби, в темній сукні, гладенько зачесана, так, що навіть волосся не в'ється круг лиця. Коли я входжу, знаючи вже від Миколи, що прийшла Шапочка, вона помалу підводиться назустріч і пильно зпід-лоба дивиться на мене. Я твердо підходжу до неї, беру одну її руку, потім другу, міцно стискаю їх і кажу:

— Ну!

Шапочка не розуміє, чого я хочу від неї, й нерішуче, боязько усміхається. Рівна сіра блідість робить її очі великими й темними. Вони дивляться вже, не по-дитячому, не зпід-лоба, а отверто, широко, з хвилюванням і зляканим чеканням.

— Що? — з легким непорозумінням каже вона.

— Ви не знаєте що? Ні? Вам треба казати, поясняти? Га?

Десь усередині себе я сам дивуюсь, як владно, впевнено говорю тепер з нею. Через що?

Шапочка теж, мабуть, дивується, але кориться цій владі, не віднімає рук і дивиться, підвівши до мене очі, таксамо широко, несміло, прохаюче. Її руки холодні, безвільні, вгинаються від моїх потисків. Я кладу їх собі на плечі й низько нахиляю лице до Шапочки.

— Пояснити? Га? — з погрозою, пошепки кажу я.

Шапочка мовчить, її очі близько-близько від моїх. Я бачу зеленкувато-сіру веселку з крапками, трикутничками, вохку баньку; бачу під нижньою повікою зворушливі, синяві, злегка випнуті вилиці, де-трохи ластовиння, — все таке знайоме, рідне, хвилююче.

— Моя Шапочко!

І ці слова вириваються в мене з такими нотками ніжности й болю, що я сам здригуюсь од них. В її очах миготить здивування, — вона ж не знає, що це її ім'я, найближче мені, найдорожче.

— Яка Шапочка? — ледве чутно питає вона, а її очі вже розуміють, і потуплюються, бо вже щось бачать на моїм лиці. Тоді я, ввесь холодіючи, обвиваю руками її спину й тихо пригортаю її до себе. На мить скидуються на мене повні страху очі, й я почуваю під своїми губами її шорсткі, дуже гарячі й м'якоуступливі губи. Від сеї шорсткости в мою голову кидається кров з гудінням і дзвоном, її зуби торкаються моїх.

Я відриваюся від неї й, почуваючи, як мною хитає, йду до канапи. На грудях я ще чую слід од її рук, що безживно зсуваються з моїх плечей, а на губах гарячу шкоринку губ.

Шапочка стоїть на тому самому місці зо спущеними руками, як засуджена, з гладенько, сумирно зачесаним волоссям, непорушна, застигла. Потім помалу всім тілом вона повертається в мій бік і рівно, ледве посуваючися, простує до мене. Очі в неї спущені додолу, немов у дівчинки, що йде до батька, який зараз має лаяти її. Вона зупиняється проти мене і, злегка похиливши голову, підводить очі. Милий, знайомий, дитячий погляд! Дивиться і жде чогось. Мене невтримно тягне схопити її, зімняти всю в малесеньку грудочку і пригорнути, як дитину, до грудей.

Раптом вона стає навколішки переді мною, бере мою руку й, обнявши її обома своїми руками, притуляє до своїх грудей, майже біля горла. Сама мовчки крутить головою, коли я хочу підвести її, й уважно вдивляється в мене. Її лице за світлом; тільки очі, підняті догори, поблискують у тіні відбитим світлом лямпи.

— Розкажіть! — коротко, відривчасто й ледве чутно каже вона. Вона знає, де я був.

Не хвилюючись, майже спокійно розповідаю. В деяких місцях оповідання її руки потискують мою, й од цього я забуваю, про що кажу, й почуваю тільки її руки на своїй та її грудях, що рівно здіймаються; з'являється зараз же почування гарячої шкоринки, й я пам'ятаю тільки те, що переді мною стоїть на колінах Шапочка, близька до мене, рідна. Вона вже входить у моє життя, вже поділяє його.

І коли я оповідаю далі, нема в мене ні гніву, ні роздратування на Клавдію Петрівну. Мені сумно за неї, жаль до болю, й хочеться зробити все, щоб їй було краще. Ці напухлі перісті шпалєри, тепле, вохке повітря крихітних кімнаток, наївні бідні плахти, листівні картки на стінах! І вона, самотня, з двома дітьми, безпорадна, непристосована до життя, на шиї в сестри, такої ж десь чудачки, як і сама Клавдія, без надій і перспектив у будучність! Що тут дивного, що вона, може, проти своєї волі, хотіла втримати мене цею дитиною?

Шапочка дужче притискує мою руку до грудей, немов показуючи, що нікому не віддасть мене. І зараз же, спустивши очі додолу, тихо каже:

— А… з ним як?

— Так, як я сказав. Звичайно, матеріяльно допомагатиму. Але не через те, що почуваю себе зобов'язаним. Коли б я в цьому вважав себе зобов'язаним, тоді й усе инше инакше було б. Просто з особистого чуття, співчуття до неї. Це найвірніще рішення питання.

Шапочка мовчить і дивиться мені на коліна. Я чую, що вона ще про щось хоче спитати.

— І ви… І невже ви зможете?

— Що саме?

— Віддати їй зовсім…

— А що ж я маю робити? Власне, я міг би ще запропонувати їй оддати його мені.

Я раптом помічаю, що ми обоє ввесь час уникаємо слова "дитина", "син". Це мене неприємно хвилює.

— Але ж я знаю, вона сина ні за що не віддасть. Одняти я не можу, я не законний батько, віднімуть і ще засудять за крадіж чужої дитини. Що ж іще? Жити з нею, як із жінкою?

Я усміхаюсь. Усміхаюсь так, як усміхнувся б, коли б мені запропонували стяти мою голову й жити далі в такому стані.

— Та ще тепер… — кажу я, нахиляючись до її голови.

Шапочка довгим, міцним потиском стискає мені руку і пригортається до неї щокою.

Я підводжу її й хочу притягти до себе, але Шапочка напів заплющує очі і крутить головою.

— Ні! — неголосно каже вона, і встає. — Не треба.

— Через що?

— Через те…

Я, не випускаючи її рук, дивлюсь угору на ледве схилене до мене серйозне, притихле й немов злякане лице, й нове, трівожне хвилювання закрадається, в мене.

— Шапочко, а коли… почнемо наше життя? Коли? Га?

Шапочка, ніби сподіваючися цього питання, тихо, рівно каже:

— Коли ви влаштуєте й перевірите з… тою.

— Що ж улаштовувати й перевіряти? Все перевірене.

— Ну, остаточно й зовсім.

— Добре! Значить, це питання кількох днів. Тоді почнемо? Так?

— Так! — дуже серйозно й ледве чутно відповідає Шапочка й помалу визволяє мою руку. — А тепер я піду додому. Ви не проводжайте мене! Я хочу побути сама. Добре?

Я проводжаю її тільки до вихідних дверей. Вона майже не відповідає на мій довгий потиск, тихо та привітно усміхається і сходить униз.

Я довго стою й дивлюсь, як спускається все нижче та нижче біла, дорога, тепер близька-близька Шапочка.

— — — —

Просто з суду я йду до Клавдії Петрівни.

Дерева в матово-срібному пухові инею. Днина імлиста, але соняшна, через те на небі, на місці сонця, стоїть величезне жовте коло. Мороз не мороз, а холод пронизуватий, уїдливий, вохкий. Я мерзну в шубі, але мені до-вподоби ця погода. От потягає димком багаття, десь за рогом вулиці гріються. Брязкітки бренькають на візничих конях глухо, меланхолійно; постаті й обриси предметів тануть у тумані.

А в Шапочки в кімнаті тепло, затишно. Вона сидить і вчить милі еспанські слова, часом прислухаючись до передпокою, чи не дзвонять.

Шапочко, дівчинко моя!

От двоє карапузиків, вимахуючи руками, біжать на сковзунках тротуаром, з страхом дивлячись на прохожих, боячись в'їхати їм у живіт. Треба з Шапочкою піти на сковзанку, тепер можна. Тепер усе можна!

Тополі білі, стрункі, як розмальовані морозом узори на шибках, у далині зливаються з туманом. Тепер друга година, на вечір імла розійдеться, небо стане червоне, як кавун. Обідати не буду; від Клавдії просто піду до Шапочки, а там Марія Пилипівна погодує мене. От-то роззявлять вони роти, як повезу, від них Шапочку!

А головне, треба з Клавдією по-доброму. І взагалі все тепер добре! Не розумію, — що я такого страшного знайшов у цьому всьому? Звичайнісінька ж собі історія!

Сходи сьогодні не видаються мені такими страшними. Пахне поганенько, то правда, але в цьому є щось студенське. І кватира суто-студенська, трошки вохкувата, брудненька й без претенсій.

Одчиняє якась панна з дуже грубими, червоними губами й вузенькими, як бритвою прорізаними, чорними оченятами. Вона в коротенькій шубці.

— Клавдія Петрівна дома?

— Дома, дома, прошу! Кла-аво, до тебе! Роздягайтесь, будь ласка! Ви, здається, вчора забули свої калоші? Я сестра Клавдії Петрівни. Дуже рада познайомитись. От сюди!.. Клаво!

На порозі першої кімнати з'являється Клава з розгубленою, змішаною усмішкою, яка нагадує мені той час, коли я приходив до неї ще до нашого зближення. Вона таксамо розгублювалась, хоч і чекала від самого ранку.

І тепер, очевидячки, вона чекала не сама, а з сестрою, яка метушиться, схвильовано, смішно тупкається навколо мене й наївно-пильно вдивляється в моє лице своїми вузенькими очима. Руки й ноги в неї великі, чоловічі, голос грубоватий, сама смуглява, як циганка. Правда, її грубі, випнуті губи швидче нагадують Муринку. Дуже до лиця їй було б кільце в ці губи.

— Ну, посидьте ви без мене, мені на лєкцію треба… — раптом заявляє вона і простягає мені руку. Я потискую її руку й бачу, що в неї надзвичайно гарна, добра, промінята усмішка.

— Мила в вас сестра… — кажу я, коли Клавдія, замкнувши двері, вертається до мене.

— Правда? — зрадівши, здивовано, але таксамо з замішанням, каже вона й, відразу міняючи тон, потупившись, починає:

— Якове Василевичу, я дуже винна перед вами за вчорашнє. Я не повинна була…

— Ну, ну, ну, не треба! — поспішно встаю я й, наблизившись до неї, дружно торкаюсь руками до її плечей. — Не ви винні, а я. Це по-перше. А по-друге, що було, то було. Говорімо про те, що є, і що має бути! Я дуже радий, що ви не маєте на мене серця, й тому давайте поговоримо мирно, лагідно! Правда?

Клавдія Петрівна вважно придивляється до мене; щось на моїм лиці збиває її з пантелику.

— От ваші гроші… — винувато, з ніяковістю простягає вона мені куверту, яку бере з столу.

— Добре, давайте! Це питання все-одно треба ґрунтовніще обміркувати. Ну, от…

У сусідній хаті чується легенький писк дитини, Клавдія Петрівна робить ізлякане лице й кидається в ту хату.

— Костя! Ти що робиш?

Я бачу в розчинені двері біля білої колиски Костю. Він також ізлякано й винувато, округлими очима дивиться вгору до матері і швидко, виправдуючись, каже:

— Я нічого, мамо, не роблю. Я стою й дивлюсь. Міка сам зачепився ручкою за простиральце. Їй-Богу, мамуню, сам.

Трівожна, чудна цікавість тягне мене до тої кімнати. Я голосно питаю:

— Клавдіє Петрівно, мені можна туди?

— Можна, можна! — кричить Костя, захоплено і привітно зустрічаючи мене.

Від колиски біжить до мене Клавдія й тихо, з несмілим докором каже:

— Що значить? Звичайно, можна!

І знов мені згадуються перші дні нашого знайомства, коли я ніяк не міг звикнути до сього її "що значить", яке вона любила вживати в найріжніщих випадках.

— Добридень, Якове Василевичу! — ніби щось знаючи, каже Костя, відступивши, і схиливши голову на плече.

— Здоров, здоров, Костю! Ач, як ти виріс! Молодцем став.

Костя усміхається попсованими зубками й засоромлюється, а я, не хапаючись, іду до ліжечка, над яким, перехилившись, стоїть Клавдія. Костя забігає з другого боку, береться руками за бильця колиски й собі заглядає, сміючись та все лукаво позираючи на мене.

— Костю, йди в хату! — строго говорить Клавдія Петрівна.

— Не хочу!

— Костю!

Знайомий, грізно-замкнений, катеґоричний вираз лиця, якого ніколи не боявся Костя.

— Та нехай, не женіть його! — м'ягко кажу я.

— Яків Василевич дозволяє. А що? — побідно хитає головою Костя. — Бо він тато! Коли б мій тато був…

— Костю! Даю тобі чесне слово!..

Костя кривиться й удає, що боїться, й ховається за колиску. Слово "тато" з трівогою й ляком одгукується в мені. Я підходжу ближче й заглядаю. У глибині колиски з високими бильцями, як у білому чотирокутному гніздечку, лежить крихітне буровато-рожеве тільце в коротенькій сорочинці. Голі ноженята, округлі, без мускулів, ворушаться, гойдаються без мети то туди, то сюди. Ручки з зігнутими червоними пальцями рвучко шарпаються, часом хапають простирало й тягнуть його цупко. А личко його байдуже-спокійне, мовчазне, з розкидливими, блукаючими оченятами.

— А правда, він страшенно подібний до вас, Якове Василевичу? — з усмішечкою голосно питає Костя, який видряпався на стілець і звідти зазирає в ліжко.

— Костю! Коли ти не перестанеш… Злізь із стільця! Впадеш на Міку!

"Невже є яка подібність,?" — думаю я, вдивляючись у малесеньке личко. Так, волоссячко густе, чорне й велике чільце.

І мені здається, що це личко от-от свідомо повернеться до мене, очі пізнають мене, й воно усміхнеться або скаже щонебудь до мене. І чудно, що воно таке розкидливе, байдуже. Я мимохіть клацаю пальцями і пробую посміхнутись до його.

— Він іще не усміхається, — тихо завважує Клавдія Петрівна.

— А, ще ні? Он як!.. Так, так, це пізніще.

Але мені хочеться, щоб він хоч поглянув на мене, зупинив на мені увагу. Я знову клацаю пальцями, але це не робить на його ніякісінького враження.

Тоді Клавдія Петрівна, ніби зрозумівши моє бажання, нахиляється до дитини, закутує її ніжки ковдрою й виймає її з колиски, її лице, коли вона підводиться, червоне від натуги і ссяє внутрішнім, м'ягким, стримано-гордим світлом. Рожеве тільце сидить хистко, і страшно, щоб воно не перекинулось назад. Тепер проти світла з вікна личко здається дуже негарним зморщеним, мало-людським. Оченята каламутні, нетямущі, блукають без уваги.

— Міка! Подивись на тата! — кричить Костя.

— Міка — це Михайло?

— Так, Михайло! — відповідає Клавдія, дивлячись не на мене, а на Міку.

І в цю хвилину вона видається вищою на зріст, вибачливо-спокійною, навіть поважною. Я обережно беру одну з рученят і з здивуванням почуваю, як крихітні, холоднуваті пальчики цупко присмоктуються до руба моєї долоні. Але личко таксамо байдуже, й очі безживно нишпорять по хаті. Я пробую відняти руку, але пальчики не пускають. Я знаю, що це чисто інстинктове, останок здатности наших предків лазити по деревах і хапатись за віти, але чуття таке, ніби ця ручка свідомо втримує мене.

"А це ж моя дитина, це — я!"

Але в мене нема ні того болю, ні ніжности та ослаблености в душі, що бувало, як я казав собі ці слова, дивлячись на Андрійка. Тепер це щось трівожне, невиразне, трохи важке, жалісливе, навіть трохи гидке. Ну, що з ним робити?

Я пальцем другої руки ледве торкаюсь до щічки Міки. Червонувата, у плямочках, вона здавалась мені шорсткою, й через те атласиста її ніжність приємно дивує мене. Міка безпричасно похитує в ріжні боки голівкою, не помічаючи мого пальця. І раптом він застигає, повертається до матері й не відриває від неї очей.

— Що йому?

— Пенсне… — усміхається Клавдія. — Блищить… Він по пенсне почав пізнавати мене.

Костя плигає з стільця й біжить у куток. Я почуваю, як пальчики розтулюються й випускають мою руку. Костя вибігає з кутка з шматочком дзеркала і пробує пускати зайчиків. Але надворі мла, в хаті мало світла, й зайчики не виходять. Одначе Міка помічає дзеркало й мовчки, серйозно, каламутно дивиться на його.

— Там у тій кімнаті покурити можна?

— Що значить? Звичайно, можна!

Я виходжу й закурюю. В день обстанова й самі кімнатки роблять іще мізерніще вражіння. Сьогодні запах пральні не так чути, мабуть, через те, що не так натоплено, як учора. Стілець, на який я сідаю, хибко ходить підо мною, й я пересідаю на канапку. На ній, десь, спить сестра Клавдії, бо в тій кімнаті тільки одне велике ліжко.

Клавдія Петрівна виходить із Мікою й сідає біля столу. Міка й одна половина грудей покриті блакитним серпанком, крізь який мені видко шматочок оголеного тіла й личко Міки, що присмокталось до Клавдії.

— Це час його обіду, — немов прохаючи вибачення, каже Клавдія Петрівна й щільно прикриває груди. Її лице жовтяве, стомлене, помітно-немолоде.

— Він тихий? — щоб сказати щонебудь, питаю я.

В ту ж мить лице Клавдії міняється, загорівшись радісною, ясною усмішкою.

— О, тихий! На диво тихий, терплячий. Такий спокійний, лагідний. От такий раз-у-раз. Сестра навіть боїться, що він не кричить, не плаче. Діти повинні кричати. А чого йому кричати, коли він здоровий, і добре йому? Правда? Та й характер, видно, такий. Костя завсіди кричав, удень і вночі.

— Ну, який може бути характер у місячної дитини?

— Що значить? Звичайно, є. А ти хиба… А ви хиба…

Вона ніяковіє від сеї помилки й забувши, що мала сказати, замовкає. Чути поцмокування Міки. Часом він штовхає голівкою в її груди, подібно, як сосунці-телята корову.

— Ти, ти! — ніжно, морщачись од болю, каже Клавдія, ледве-ледве торкаючись рукою до його голівки. — Кусається… — соромливо й тихо-радісно поясняє вона.

Ні, де там! І думати нема чого, щоб вона віддала його!

Ми мовчимо. Мені не хочеться йти, — так утішно дивитись, як ритмічно рухається серпанок над маленькою голівкою, як з одної істоти переливаються соки в другу. І це друге, — частина тебе самого. Я чую невиразну вдячність до Клавдії. Неодмінно треба їм якмога швидче змінити помешкання, взяти прислугу й, загалом, жити краще.

Я чекаю, поки вона скінчить годувати, щоб рішуче й докладно побалакати.

— Засипає! — пошепки каже Клавдія. Але затихлий Міка, почувши рух у матері від шепотіння, знову починає ссати. Ми мовчки слідкуємо за ним. Тепер, коли личко прикрите, й мені видко тільки чорність його волосся, в мене нема стисненості й гидливости, а чудний жаль і трівога побільшуються. Часом, як голівка буцає у груди, хочеться зворушливо погладити її, чи поцілувати, — а раніще я цього бажання не почував.

Нарешті серпанок лежить зовсім непорушно. Клавдія Петрівна навмисне ворушиться, але Міка спить міцно. Тоді вона обережно віднімає його від грудей, застібається і скидає серпанок. Оченята спокійно заплющені, брівок майже немає, вуста затиснені строго й важно. Тепер є й вираз, і немов свідомість у сих крихітних, зворушливо-негарних і чистеньких рисах.

— Подивіться на підборіддя! — пошепки каже Клавдія.

Я дивлюсь і зразу пізнаю себе. Щось моторошне й несхопливе на мить пробігає по мені, немов я на хвилинку подвоївся й побачив себе, що лежу на руках у сеї жінки.

— Так, ніби нагадує моє підборіддя… — кажу я з силуваним усміхом.

Підборіддя подовжнє, з такою ж ямочкою на кінці, як і в мене.

— А от… Подивіться!

І Клавдія Петрівна, обережно відкотивши укривальце з грудей Міки, показує на маленьку, завбільшки з горошинку, родинку, трохи вище пупця. Знову те саме почування моторошности, як од чогось надприродного. Ця родинка тамсамо, що й у мене, й таксамо нагадує жука, тільки моя великого хруща, а ця крихітне сонечко.

Міка робить губами так, наче хапає щось, і Клавдія Петрівна, злякавшися, швиденько закриває його й несе у спальню. А я поспішно закурюю й чудно-схвильований ходжу по кімнатці, роблячи три кроки й повертаючи назад. Як усе це чудно й… недобре!

Вернувшися, Клавдія присаджується боком до столу й мовчки чекає. Я не знаю, як почати, й питаю:

— Ваша сестра перший рік у Київі?

— Так, перший. Вона була за народню вчительку. Склала трохи грошей і вступила на курси. Тільки невдачно склала… — тихіще додає Клавдія.

Я розумію, в чому ця невдача.

— Ну, нічого! Це справа поправна. Так от, Клавдіє Петрівно, по-приятельськи, по-доброму обміркуємо деякі питання. Га?

Клавдія Петрівна кидає на мене коротким поглядом і, хвилюючись, потупившись, неголосно відповідає:

— Хиба ви тепер говорите зо мною по-приятельськи?

— А як же? Що ж ви можете закинути мені?

Вона деяку хвилину мовчить, немов борючися з собою й, нарешті, кидає:

— Через що ви мені кажете "ви"?

І зараз же, не даючи відповісти мені, гаряче каже далі:

— Хиба це щиро? По-приятельськи? Ви боїтесь, що я не так зрозумію. Але це неправда, ви знаєте, що я… зрозумію так, як треба. Але вам просто не хочеться! Чужість! І як же тут по-приятельськи? На віщо?

— Гм! Але ж ви самі ввесь час кажете мені "ви"!

— Що значить?… Я мушу так говорити, коли вам неприємно инакше. Але я… Але мені ніяково й соромно казати "ви"!

— Ну, добре, давай на "ти"!

— Ні, я примусом не хочу!

— Та чого ж примусом? Я тільки… Ну, як тобі сказати? Я тільки думав, що так більше підходить. Але я згоджуюсь, що це неправильно. І коли хочеш знати, то мені й самому якось ніяково. Ну, край! Так? Давай руку!

Я усміхаюсь і простягаю руку. Клавдія Петрівна сидить непорушно, дивлячись униз, потім помалу й соромливо подає свою.

— От і чудесно! А тепер давай балакать! Насамперед кватиру треба змінити негайно. Далі, взяти прислугу, купити меблі й добре годуватися. Хазяйнує сестра?

— Сестра. Тільки…

— Значить, ми з нею підрахуємо ваш бюджет. Це перше.

— Так, але ми вчора заплатили за помешкання. Й Оля каже, що не можна кидати грошей, треба добути…

— Дурниці! Здоров'я дорожче за гроші. Ну, це ми з нею обміркуємо. Так. Тепер, значить, далі… Ти хочеш жити в Києві?

— Так, поки…

— Чудово. Тим краще. Значить, мені можна буде відвідувати вас?

Клавдія Петрівна мовчить.

— Можна, Клавдіє Петрівно?

— Що значить? — майже, пошепки каже вона. — Ти ж сам знаєш, що… На віщо ці питання?

— Ну, от. Так.

Я думаю, про що б іще умовитись і не знаходжу нічого. Мені чогось ніяково.

В цей час у спальні чується раптовий, голосний плач Міки. Клавдія Петрівна, як опечена, схоплюється з стільця й біжить туди. Я теж із трівогою спішу за нею.

Біля колиски на приставленому до неї стільці стоїть Костя і знову винуватими, округлими очима дивиться на Клавдію.

— Що ти зробив йому?! Що ти зробив?! — з жахом кричить Клавдія Петрівна.

Костя ще більше лякається й белькоче:

— Я нічого не зробив… Я тільки хотів поправити укривальце…

— Брешеш, поганий хлопче! Кажи, що ти зробив? Кажи, бо я тебе!..

Костя затуляє руками голову, як од ударів, і присідає на стільці. Клавдія Петрівна кидається до Міки, який, між иншим, уже спить і не чує нічого.

Вона ще деякий час стоїть, нахилившись над ним, потім запинає колиску білим запиналом і, повернувшись до Кості, що скорчився на свойому стільці, грізним шопотом говорить:

— Як ти ще колинебудь посмієш тільки підійти до його, тільки підійти…, я тобі не знаю, що зроблю. Забірайся на кухню, там сиди! Геть!

Костя скоса, понуро й коротко, як наїжене звірятко, поглядає на матір, зсувається з стільця й помалу йде до дверей. Біля порогу він вибухає риданням і вибігає, злісно й дуже грюкнувши дверима. Його ридання викликає в мені жаль, а грюкання дверима роздратування і трівогу. Хто його знає, що він почуває до Міки, цей хлопчина? Мабуть, ревнує до його матір і ненавидить за те, що той одняв у його її любов. А Клавдія ж не вміє добре ні пояснити, ні кермувати його почуваннями, тільки й знає, що кричати на його або цілувати безглуздо.

Роздратування з Кості переходить на Клавдію, а трівога стає важкою, застиглою.

— Ах, паскудний хлопець! Це страх, що за дитина! Скільки разів казала я йому: не смій підходити до колиски! Просто, хоч бить починай…

Я втримую себе, щоб не сказати їй чогонебудь гострого.

Ми переходимо знов у першу кімнату й деякий час мовчимо. Клавдія, видно, вже забула про сей маленький інцидент і думає про инше, знову хвилюючись. Але її хвилювання й увесь притихлий, боязький, трохи не понижений вигляд — гидкі мені. От вона вже й забула, вже заспокоїлась, питання вичерпане, вона думає тільки про себе. Скрізь і завсіди тільки за себе, її все хвилює, сердить, радує остільки, оскільки торкається її. Як тільки відсунено причину, що зачіпає її безпосередньо, вона вже не думає, не реаґує, заспокоюється. Передбачення, аналізи, здатности до висновків — ані крихти немає в неї.

Адже ясно, що між дітьми заводяться тяжкі, ненормальні, погрозливі відносини. Ясно, що треба зараз же, негайно поставитись до того уважно, розумно; треба щось робити, робити систематично, любовно, спокійно, не випускаючи ні на мить із уваги й не заспокоюючись. А вона вигнала Костю в кухню, аби Міка не плакав і не баламутив її сліпого, бурхливого материного чуття, й на тім скінчила. Ну, на якого біса був цей жах? Що тут такого жахливого сталось?

— Можна завдати тобі одне питання, Якове? — раптом боязьким, насиченим хвилюванням голосом говорить Клавдія.

І ця її манера підходити здалека, не просто до мети, а несміло й ніби підповзаючи, теж дратує.

— Будь ласка, питай.

З усеї сили намагаюсь говорити спокійно.

Вона мовчить. От мовчить і мовчатиме ще довго, потім трошки підповзе і знову замовкне.

— Ти не розсердишся? І не буде гидко?

— Чудна ти, Клавдіє! Звідки ж я знаю, про що ти будеш питати? Питай.

— Але ти не думай, що я… От ти вже розсердився.

— І не думаю. Ну, даю тобі слово, що не буду сердитись, питай що-хоч. Тільки швидче!

Вона довго, мовчки хвилюється й, нарешті, тихо, вбито кидає:

— Ти любиш когонебудь?

Так я й знав, що про це спитає. Це зветься дружбою. Вона, мовляв, ніяких надій не має.

На мить одначе мені стає шкода її: її вигляд такий напружено-притихлий, наготований до всього і все ж таки з якимось сподіванням. Але момент дуже слушний, щоб у самому початку вияснити наші відносини. Власне, це те, що я повинен був сказати під час обговорення "умов". І я серйозно, твердо відповідаю:

— Так, люблю.

Клавдія не робить ніодного руху, й ніщо в ній не міняється. Тільки її мовчання та непорушність тягнуться занадто довго.

— Вона дівчина? — хрипким шопотом каже вона вниз.

— Дівчина.

Знову велика павза.

— Ти женишся з нею?

— Женюся.

Вона кусає нижню губу, кусає довго, важко; голова помалу схиляється, немов ховаючи від мене лице.

— Швидко? — шопотом питає вона.

Тут мені не вистачає духу сказати "цього тижня", й я легкодушно, своїм звичаєм, зриваюся з своєї твердости й кажу:

— Місяців через два.

Клавдія важко встає й, не кажучи ні слова, виходить у спальню, відвернувши від мене лице.

Я закурюю й, покашлюючи від важкого й досадливого почування, ходжу по кімнаті, натикаючись на стільці. За вікном без руху сизим димом стоїть туман, крізь який невиразно проступають обриси будинків і вікон.

Я не можу довше лишатись у цих тужно-вбогих, подібних до камер, кімнатках.

— Клавдіє Петрівно!.. Я йду. Завтра прийду в шостій годині побалакати з сестрою. До побачення!

За дверима не чути нічого. Я відчиняю їх і бачу Клавдію: вона сидить на тому стільці, на якому стояв Костя, поклавши голову на бильце колиски.

— До побачення, Клаво! Мені треба йти. Завтра я прийду в шостій.

Вона не ворушиться. Я, постоявши трохи, стараючись не стукати, прокрадаюсь тихо до своєї шуби.

— — — —

На вулиці я довго помалу йду пішки. Там, у тих кімнатках, мені здавалось, що, як-тільки я вийду з того дому, мені відразу стане лекго і спокійно. Але неспокійне, тяжке чуття висить у мені, як цей туман. І я не можу схопити, що саме в йому: незадоволення з себе, з Клавдії, — чи жаль, свідомість якоїсь вини, турбота за Міку.

Беру візника й їду до Шапочки. Але й вона, як це сонце, заткана туманом, і я змерзло щулюсь.

Після тих кімнаток, після пискливої канапки, напухлих од вохкости міщанських шпалерів, здається мені кімната Шапочки роскішною й надзвичайно затишною.

Шапочка, намагаючися сховати замішання, хвилювання від чекання та инші почуття, хмуриться й одривчасто говорить:

— Ну, сідайте! Змерзли? Руки в вас, як крижини. Чаю хочете?

І гостро, допитливо зиркає на мене, щось переносячи з одного місця на инше й удаючи, що дуже занята.

Коли вона проходить повз мене, я ловлю її за руку й долонею притуляю до лиця собі. І від цього відразу стає спокійно та тихо на душі. Тепла рука лежить на щоці.

— Моя Шапочко!

— Ну? — ніжно відповідає вона, стоячи наді мною, й дивлячись мені в очі довгим, розуміючим поглядом. Потім другою рукою підіймає пасмо волосся, що впало мені на око, й обережно пригладжує. Це зворушує мене.

— Я був у Клавдії Петрівни. Просто звідти.

Рука на моїй щоці робить рух, немов бажаючи погладити.

— Тяжко все це, Шапочко. Негарно. Погано.

Тепер мені хочеться жалітись і обвинувачувати когось.

Я оповідаю про мої сьогоднішні відвідини, а Шапочка стоїть дуже непорушно і слухає. Чомусь мені не хочеться говорити їй багато про Міку та про свої почуття, й я про це згадую коротко й мимохідь.

— Бідна!.. — похмуро каже Шапочка й, визволивши руку, відходить од мене. На тому місці, де лежала рука, я почуваю холодок. Шапочка сідає в фотель і скупчено хмурить брови.

Мене раптом обхоплює обурення, і злість. Я встаю й починаю швидко ходити по кімнаті, силкуючись опанувати собою. Але роздратованість і злість ростуть. Клавдія, здається мені, присмокталась до мене, й мені хочеться струсити її, з огидою відшпурнути від себе.

— З якої речі? — зупиняючися проти Шапочки, кажу я з непорозумінням. — З якої речі?...

— Що "з якої речі?"

Я боюся, що скажу щось зайве й, не відповівши, ходжу знов. Але від цього тільки з більшою силою роздратування рветься з мене:

— З якої речі я мушу про щось там думати, турбуватись, почувати себе до чогось зобов'язаним? Хай сама відповідає за свої вчинки!

Шапочка мовчить і вперто думає.

— А ви не хочете відповідати за свої? — раптом тихо каже вона.

— Хочу! Готов одповідати. Але ж не за ті, які накинено мені, які обдуром мене примушено зробити.

— А коли обдуру нема, й вона сама жертва випадку? Через що ж вона сама повинна бути тою жертвою?

Я в душі визнаю рацію сього арґументу. Але від того, що визнаю, почуття звязку з Клавдією стає гострішим, і мені хочеться увільнитись од його. І через те я кажу:

— Вона взяла на себе відповідальність!

— Я не розумію, власне, що вас так хвилює в цьому? Вона ж нічого не вимагає від вас?

Я й сам добре не знаю, в чому річ. Знаю тільки, що щось непокоїть мене.

— Так, вона не вимагає. Але мене бере злість, хоча б за те, що я мушу брехати їй. А я не хочу брехати…

— Не брешіть.

— Значить, бути жорстоким без потреби? Від жалю ж я брехав. А я ніякого жалю не хочу! Не хочу, щоб це каламутило, псувало наші з вами відносини.

Шапочка здивовано підводить брови.

— Чим же наші відносини можуть бути попсовані? Хиба я подала вам якийнебудь привід до цього? Чи ви в собі помічаєте якунебудь зміну?

— Хоча б уже тим псуються, що ми мусимо відкладати наше спільне життя, поки якось там не влаштується з нею. Я розумію, це треба. Але мене це злостить.

Кажучи це, я почуваю, що брешу, що не в цьому річ, а в чому саме, я все ж таки не розумію.

— Ну, добре… — якось несміло каже Шапочка й широко, по-дитячому розплющує очі. — Коли вам це тяжко, я згоджуюсь і так…

— Ні, ні, я не хочу! Це буде не те. Я мушу зпочатку покінчити з тим. Я так не можу… Простіть, Галю, все це дурниці! Нічого, власне, страшного нема, я просто трохи знервувався і… голодний. Я відранку нічого не їв. Причина дуже проста й поважна.

— Правда? Ви не їли? — заклопотано підводиться Шапочка. — Ну, ходімте! Я погодую вас.

— Зараз. Тільки ви не звертайте уваги на мої слова. Добре? І скажіть мені, тільки щиро скажіть, отверто: ваше відношення до мене не попсувалось історією? Скажіть тепер же, на самім початку, самій собі й мені.

Шапочка дивиться в землю й мовчить.

Я чекаю з трівогою.

— Мені було боляче… — нарешті, тихо й рівно промовляє Шапочка.

— Через що саме?

— Не знаю. Так, узагалі. Це бруднить… І ще якось… Не знаю. Але тепер менше. Я багато думала, і…

Вона зупиняється.

— І?…

— І тепер легче. Але все це треба добре вияснити, — раптом сердито додає вона й дивиться мені в очі.

— Що ж, власне, виясняти, Шапочко?

— Не знаю, але я так не можу. Ну, ходім! Я погодую вас.

В їдальні нема нікого. Всі пішли з дому. Шапочка сама приносить мені з кухні поїсти, опікується мною з зворушливою дитячою серйозностю, заклопотанням і чогось часто червоніє. Я догадуюсь чого: мабуть, їй, як і мені, уявляється, що вона вже моя жона, що вже живе зо мною.

Нам стає весело. Але ми занадто охоче й поспішно віддаємось цьому настроєві. Як-тільки Шапочка простягає руку, щоб узяти від мене тарілку, я вимагаю викупу: цілую цю руку, а потім шопочу тихо-тихо:

— Моя? Моя?…

Шапочка витягає трубочкою губи і прижмурює очі.

Декілька разів чути дзвінки то Марії Пилипівни, то хлопців, але ми не виходимо до них.

— Потім от що, — несподівано, відразу міняючи тему, каже Шапочка: — ви не женіть Клавдію Петрівну! І не брешіть! Скажіть, що через… ну, через скільки?…

Я догадуюсь, про що вона каже, але все ж таки питаю:

— Що "через скільки?"

— Ну, через скільки ми будемо жити разом?

— Я сказав їй, що через два місяці. Але ж це неможливо. Я скажу через… два тижні. Цього досить! Правда?

— Добре. Але тільки не брешіть!

— Ні, Шапочко, не буду. Я буду хорошим. А ви мені поможіть. Так?

Шапочка задумливо гладить мою руку.

Сеї ночі довго, без сну, я лежу в постелі й думаю. Нарешті, легка дрімота, як Клавдин блакитний серпанок, потрохи обвиває мій мозок. От несподівано й виразно, зовсім-зовсім так, як у дитинстві, пахне старою половою між скирдами, нагрітими сонцем. Я хочу схопити і придержати це почування, але, замісць його, я кудись помалу зсуваюсь і не можу зупинитись. І вмить я бачу рожеве, маленьке тільце, важно, серйозно стиснені вустонька й нижню губку, що зайшла під верхню. Спалахує гаряча, вдячна ніжність, і потім усе гасне.

— — — —

Шапочка ходить до мене майже що-дня. Моя дівчинка ласкава й сердита, з пустотливими губами. Вона тепер буває часом серйозна, мовчазна.

Від Клавдії я простую додому. Там уже сидить у фотелю Шапочка з еспанським підручником. Бідний еспанський підручник! Вона мене ні про що не питає, але я сам розповідаю їй про Клавдію, її сестру, про Костю і трошки про Міку. Менш за все про Міку. Що можна розказати про нього? Він похитує собі голівкою з темним волоссячком, коли сидить на руках, або коливає ніжками, ручками в усі боки, лежучи в колисці. Клавдія й Ольга запевняють, що він уже почав усміхатись, але я цього ще не бачив ні разу.

Я не хочу казати Шапочці про те, що Костя не перестає виявляти велику й перебільшено-ніжну увагу до малого, й як це дратує мене. Це дрібне чуття, й мені не хочеться бути смішним в очах Шапочки. Та хай собі, це Клавдина справа, а не моя! От вони переберуться на иншу кватиру. Костя й Ольга матимуть свою кімнату, й він не буде цілими днями сидіти біля Міки.

Ольга Петрівна подобається Шапочці. Особливо її вабить у ній те, що Ольга так любить маленького й уважає його трохи не за свого сина. І мені це подобається, але часом дратує таксамо, як і ніжність Кості.

І чогось я раз-у-раз іду від них у якомусь невиразному, незадоволеному й роздратованому настрою. Вони мені більш ніяких сцен не учиняють, тай сиджу я в них не більш години, а коли приходжу додому, то почуваю чудну втому, досаду, неспокійну порожнечу. Чи я забув щось десь, чи зробив комусь паскудство, чи мені зроблено паскудство?

І тільки з Шапочкою зникає цей настрій, але часто хочеться жалітись їй на щось. І я жаліюсь на те, що дурна ощадність Ольги примушує нас одкладати переїзд Шапочки до мене, — Ольга ні за що не хоче покинути гроші за кватиру й на превелику силу згодилась уступити один тиждень. Хочеться навіть на жалість Шапочки жалітись. Що, справді, за сентиментальність така?! Через що треба зпочатку улаштувати якось там Клавдію, а потім уже себе? І через що я мушу давати Клавдії звідомлення, як живу: сам, чи з кимнебудь?

А тут іще внадився ходити Панас Павлович. Дома він не може працювати, бо Варвара Хведорівна не перестає "виясняти відносини". Перше він міг ходити вечорами працювати до Шури. Але з Шурою тепер у них натягнуті, непевні й, видно, досить болючі відносини. Він докладно мені не розповідає, але з деяких його іронічно-сумних уваг я виводжу, що Шура твердо йде взятим напрямом. Хоча дивує мене, через що вона так довго марудиться з тими своїми прихильниками й чому, нарешті, не вибере якогось.

— — — —

Ще два тижні до переїзду Клавдії. Кватиру вже майже нанято. Ольга що-дня їздить на Поділ і купує там уживані меблі, що мають прикрашати нове помешкання. Куплені речі лишаються в торговців, потім усе в один день перевезеться на місце.

Вразливість і чесність у сеї Африканки зворушливі і дратуючі. Вона не вважає за можливе брати від мене більш за те, що, на її думку, потрібне для Клавдії і для Міки. На її думку!

Власне, ця Муринка займає щодо Клавдії й дитини моє місце, місце голови родини. Я ж почуваю себе якимсь дурним, непотрібним додатком, позбавленим усякого голосу в їхньому життю.

Шапочка, здається, розуміє моє становище й почасти мучиться за мене. Часом вона ніби хоче спитати мене: "На віщо ти ходиш туди? Хиба це необхідно?" І не питає тільки через те, щоб не образити Клавдію й не робити на мене ніякої пресії. Але, коли б і спитала, то я не знав би, що відповісти їй. Через що ходжу? Не через те ж, що вважаю себе зобов'язаним ходити! І не для Клавдії ж!

Нарешті, Шапочка питає:

— Вас зтомлюють ці відвідини?

— Зтомлюють трохи… Не то що зтомлюють, а якось… пригнічують, чи що. Я хочу, щоб це скінчилося швидче.

— Хиба ваші відвідини помагають цьому?

— Мені так здається, принаймні. І потім, я хочу вияснити, нарешті, в яких відносинах ми будемо. Мені дуже не подобається це замовчування ними. Автім, я не знаю нічого. Яке мені діло? Я знаю тільки, що дитині буде погано, от і все. Вони хороші жінки, але вони зроблять із дитини якенебудь дрантя себелюбне й нікчемне.

— Через що?

— Через те, що, крім звірячих почувань, у них нема нічого. Вони дріжать над нею, лижуть її, цілий день вовтузяться, а, в дійсности, вовтузяться для себе, а не для неї. Вона таксамо вовтузилась і трусилась над Костею, а тепер він занехаяний, якийсь парій. З'явиться нова дитина, вона цю закине й буде над новою труситись. І тільки труситись, лизати, обнюхувати, стогнати, ричати, чорт би її взяв! Самиця та й годі! І ще ця Муринка… Нічого їй не зробиться, мовляв, як вона поживе ще з тиждень у цій кватирі!

Мене вже пече роздратування. Я чую, що щось не так у моїх словах, але від цього я дратуюся ще дужче й кажу знову про це саме, намагаючись переконати самого себе.

— Наприклад, Костя. Вчора приходжу до них: там плач, вереск, ойкання, жах на лицях; дитина захлипується від плачу; Костя сидить у кутку за стільцем і злісно блискотить очима. В чому річ? Виявляється, Костя взяв фотографічну картку свого батька й почав тикати її в лице Міці. Й якось удряпнув його тою рямкою. Ну, розуміється, жах, стогін гніву, обурення. "Геть, поганий хлопче! Присягаюсь тобі й т. д.". А через що, на віщо він тикав ту картку в лице дитині, — ніякісінького інтересу. "Пустощі, шибеник, попсованість паскудного хлопця". От традиційне,

найлегче, заспокоююче пояснення. І тільки, коли я настояв, удалось вияснити, що Костя хотів дати Міці поцілувати свого тата. І знову ніякої аналізи, ніякого розуміння й ніякого бажання зрозуміти. Ага, поцілувати, дурощі! І заспокоїлась. А тут же, може, ціла трагедія дитячої душі? Може, підносячи цю картку для цілування, Костя хотів примиритися з існуванням Міки, хотів звязати себе й його в одне ціле; може, тут була довга боротьба з собою, великодушність, бажання щось зрозуміти, рішити? І раптом за це шарпають його, лають, шпурляють у куток, стогнуть, ойкають. Що повинен почувати Костя до Міки? Що?

Шапочка мовчить і зпід-лоба, суворо, загадково дивиться на мене. А я вже не можу втримати себе, мені хочеться говорити, говорити, — так мені немов легче трохи.

— Або ж така річ. Костя дуже занятий тепер питаням про свого тата. Раз-у-раз цілує його фотографію, пристає з розпитуваннями, — силкується, очевидячки, заняти якусь позицію у світі, визначити себе. Що ж на це Клавдія? Лає його батька при Кості, дратується від чеплянь Кості, плаче, жаліється на його тата і клопочеться тільки про те, щоб швидче відсунути те, що турбує її. Тикає йому в руку шоколадку або п'ятака й заспокоюється. Але хиба Костя заспокоїться від шоколади? Йому треба знати, де його тато, через що в усіх є тато, навіть у такого малого, як Міка, а в його немає. Через що мама лає його тата? Як можна лаяти ту істоту, до якої він почуває таку побожність? Усі ці питання мучать його. І через що якийсь там Міка? Чого для Міки все, а він занедбаний? А підросте Міка, й буде та сама історія. Таксамо той буде питати, й, замісць відповіди, будудь образи й йому, й його татові, й усьому найдорожчому для його. А їй байдуже. Як дерево, що випускає з себе листя, й більш нічого не хоче знати про те листя.

Шапочка сидить із тим самим виглядом. Потім, коли я вже мовчу, підводиться, пильно-пильно дивиться на мене, далі зразу закидує руки за голову й каже:

— Ттак-так!

І ввесь той вечір у її очах уперта задума.

— — — —

А другого дня знову сцена з Костею. Він десь добув (у сусідської дівчинки, каже) маленького, мідяного хрестика, ввесь час цілує його, хреститься перед ним і щось шопоче.

Клавдія вражено, широко дивиться на мене і швидкошвидко оповідає про це, перестрибуючи з одної думки на другу.

В колисці лежить Міка й, задравши ніжки, робить ручками поривчасті рухи. Костя усміхається й удає, що він цілував хрестика на жарт.

— Господи! Та я ж не вчила його молитись! — жахається Клавдія, немов виправдовуючись переді мною.

І мимоволі мені жаль їх усіх. А найбільше мені жаль цього крихітного тільця в колисці, яке ще не чує нічого й не розуміє.

Клавдія, нарешті, бере Костю за руку й веде його в кухню мити йому рота й лице — мотузочок, на якім висів хрестик, увесь був у гнидах. Я лишаюся сам з Мікою. Він лежить мовчки й, немов виконуючи якусь роботу, ретельно вимахує ручками. В мене дурноватe чуття, що тепер, коли ми наодинці, він уважно подивиться на мене й пізнає. Але Міка водить очима, не помічаючи мене. Рухи безпомічні, — ні волі в них, ні думки, як листя на дереві гойдається від вітру.

І раптом я чую, що ніколи не зможу піти від його, що він мій до самої моєї смерти, що де б із ким би я не жив, він завсіди буде в мене. І Клавдія буде моєю, й Костя, й Ольга, й усе їхнє життя. Хочу я цього, чи не хочу, але ніколи вони вже не можуть бути чужими, байдужими мені.

Від сеї раптової свідомости мені стає моторошно, страшно, як людині, що симулюючи божевілля, почуває, що дійсно божеволіє, й що ніколи його не випустять із лікарні.

Я хутко прощаюся й поспішно виходжу.

Надворі мороз. Зеленими кристальними искрами блищить сніг. Сухо риплять і вищать санки. Ліхтарі світять яскряво, легко.

Мені хочеться руху, швидкої їзди, свисту вітру в вухах. Я беру "ліхача" й велю як-мога швидче їхати в напрямі Лаври. Вуха горять, мороз і вітер, як бритвою, шкрябають щоки, зривом миготять стрічні санки. Але моторошне, гнітюче чуття не проходить. І мені здається, що воно стоїть позаду мене в санках і холодно дихає мені в шию.

— Назад, звощик! На Хрещатик! Швидче! На ввесь дух!

Серед світла, дзвінків трамваїв, чорної, рухливої маси тіл на тротуарах — мені легче.

Зрештою, все це дурниця. З якої речі? Моє сумління чисте. Я робив і роблю все, що можу. Навіть Шапочка не може осудити мене. Найбільш вибачливий мораліст не може вимагати від мене більше. Чого ж мені?

Але, як тільки я починаю думати про це, так зараз же, невідомо через що, я чую знову страх і одчай. І що більше думаю, що більше справедливих арґументів приводжу, то виразніще почуваю, що я брешу, й що я не маю рації. Не логікою, не сумлінням не маю рації, а чимсь иншим, що не потребує, очевидно, ні логіки, ні сумління, ні моєї волі. І я знаю, що, не вважаючи на всю чистоту й логіку й сумління, я ніколи не буду чужий до сеї маленької, нетямущої істоти з хисткими ручками. І коли так, то звідси йде вже инша логіка, йде розвиток її в мені самому, неодхильний, неминучий, як неминуче мусить текти вода з високого місця на низьке. І

через те ніколи Клавдія не може бути мені чужа; до самої смерти я буду звязаний із нею. От що!

І вона сама це, здається, почуває, почуває якимсь иншим способом, ніж звичайні почуття. Тим то й ця тваринна, принишкла, хитра покірність, це вичікування чогось, це купання при мені Міки, ця відсутність найменшого дивування з моїх безцільних одвідин. От воно, справжнє розуміння! О, вона знає, до чого вона йде!

В мені потрохи, як у воді, що починає кипіти, з'являються бульбашки гніву. Гей, Клавдіє, бережись! Погану гру граєш!

— Звощик! До вокзалу!

Ми женемо вгору Бібіковським Бульваром. Широкий, у витких складках зад ліхача-візника сидить твердо й упевнено. Мені чогось приємно дивитись на його.

"Та що ж таке?"... — раптом з непорозумінням питаю я сам себе. — "Та не хочу я цього! Не приймаю, не скорюсь! От, не скорюсь! От, не скорюсь та й годі!"

— Звощик! Назад! Так, так, назад!

У мене, мабуть, сидить Шапочка. Сидить і чекає. Вона теж угадує. Вона теж розуміє. Ні, сліпим силам я не скорюсь! Тепер це вияснено. Тепер мені нема чого ходити туди. Я вільний, я чистий.

Шапочка в мене. Я підходжу до неї, обнімаю й міцно, радісно цілую її. Ніколи, після першого поцілунку, я цього не робив. Шапочка, вся зашарившись, уся спалахнувши назустріч моїй радости, не протестує, не противиться, але й не відповідає. Вона тільки спішить угадати, зрозуміти мою радість.

Я, як можу, виясняю їй. І їй, і самому собі. Вона слухає вважно, наївно розплющивши очі. Коли її щось дуже захоплює, цей наївний вираз раз-у-раз спливає їй на лице. Милий, гарний такий вираз!

— Так, Шапочко, так от у чому вся річ! Треба було привести себе "до одного знаменика", як каже Панас Павлович...

— — — —

Але не встигає Шапочка щось сказати мені, як у кабінет увіходить сам Панас Павлович, у шубі, шапці, з бурульками на вусах, у калошах. Він простує до канапи, сідає й якимсь змерзлим, тоненьким голосом каже:

— Я вбив свою жінку...

І скидає спітніле пенсне, яке починає зараз же розглядати, крутячи його тремкими пальцями. Шапочка сильно хапає мене за руку й тисне так, що мені стає боляче, а сама поширеними очима, які малюють у кінематографічних героїнь, дивиться на Панаса Павловича.

— Яку жінку?! Що вам таке, Панасе Павловичу?

— Я вбив свою жінку...

Він, мабуть, увесь час повторює про себе цю фразу й більш нічого не може вимовити тепер. Потім він підводиться й іде до передпокою. Тоді Шапочка наздоганяє його, повертає назад і всадовлює його на канапу.

— Не треба, Панасе Павловичу! Пострівайте! Сядьте сюди!

— Та як це трапилось? — через щось пошепки питаю я.

— Ні, пустіть! — жалібно, напів-божевільно скрикує він і знову рветься до дверей. Ми злякано тримаємо його.

Добитись чогонебудь од Панаса Павловича нема ніякої можливости: він не чує, не розуміє питань, усе рветься кудись. У його лице мокре, жалюгідне; на блідому переніссю фіолетова смужка від пенсне; очі блукаючі, слізливі.

— Їдьте туди! — шопоче мені Шапочка. — Нічого, їдьте! Я не пущу його. Скажіть Миколі, щоб замкнув за вами двері на сходи!

Хвилин через двацять я під'їжджаю до дому Панаса Павловича. Ні юрби, ні поліцаїв нема. Значить, це трапилось уже давно, й він десь блукав. На сходах теж нікого. На мій дзвінок двері відчиняються майже моментально, ніби хтось стояв у сінях і чекав на мене.

Передо мною — Галя. Вона дивиться на мене вгору, здивовано. Ми обоє мовчимо.

— Вам кого? — питає вона, нарешті.

— Тут... щонебудь трапилось?

В сей час з'являється Варвара Хведорівна, випростована, з довгим, величним обличчям. Я непорозуміло витріщаюсь на неї, забувши навіть привітатись.

— Що тут, Галю? — рівним, тихим голосом звертається вона до дочки, немов не помічаючи мене.

— Я не знаю... — розгублено каже Галя.

— Простіть, Варваро Хведорівно! Тут, очевидячки, якесь непорозуміння. Я боюсь, що Панас Павлович хворий. Він тільки-що прийшов до мене й заявив, що…

Я зупиняюсь, не відважуючись далі говорити при Галі. Але Варвара Хведорівна спокійно й незвично для неї стомлено каже:

— Так, він стріляв у мене. Він, мабуть, подумав, що вбив мене, бо я, відсахнувшися, спіткнулась на стілець і впала. Він у вас?

— У мене.

— Скажіть йому, що я навіть не ранена. Окрім того, коли ваша ласка, попрохайте його прийти додому, мені треба побалакати з ним. Скажіть, що я постараюсь не хвилювати його цею розмовою, і що ця розмова буде остання. Він давно в вас?

— Ні, тільки-що…

— Він не був у поліції?

— Здається, ні. Так, звичайно, ні. Инакше його б задержали там. Хиба це сталось тільки-що?

— Це було біля дванацятої. Ви скажете йому?

— Неодмінно. Неодмінно скажу!

Варвара Хведорівна має такий вигляд, що я низько, поштиво вклоняюсь їй і виходжу.

Коли Панас Павлович, нарешті, розуміє, що ми з Шапочкою силкуємося вияснити йому ситуацію, він страшенно, болюче червоніє й,

не слухаючи нас далі, вибігає в передпокій. Йому так соромно, що я вже мовчу, відмикаю двері й випускаю його.

— От так дурна й тяжка історія! — кажу я, вертаючись у кабінет.

— Наче якийсь кошмар приснився… — сердито каже Шапочка. — Але ж він усе ж таки хотів убити її, Якове?

— Так, як видно…

— І дурний: не радіє, що так вийшло, а соромиться.

— Тепер, може, вже й радіє.

— Їй-Богу, як кошмар. Приснилось, і вже немає. От тепер я почуваю, як трусяться ноги. Ну-ну!

Вона стомлено сідає, потім лягає на канапу й заплющує очі.

А я ходжу по хаті, стараючися ступати тільки по килимі, й хочу вернути ту радість, яку так нагло перервав Панас Павлович. Але радости немає. Я вдаю, що дуже збентежений історією з Панасом Павловичем, і Шапочка не дивується з моєї мовчазности.

— — — —

Вранці Варвара Хведорівна телефоном запрошує мене прийти до неї в четвертій годині пополудні в дуже важній справі, яка торкається Панаса Павловича, її та їхніх дітей. В її голосі вчуваються ті самі нотки втоми й чудного спокою, що й учора. Я обіцяю.

Очевидячки, вияснення при свідках, установа нової конституції. Я — свідок із боку чоловіка, а з її боку буде хтонебудь із її приятелів.

Бажаючи бути офіціяльно точним, я входжу рівно в четвертій у їхній передпокій. На порозі вітальні зустрічає мене Варвара Хведорівна. Вона в чорній, глухій сукні, з довгим золотим ланцюжком на всі груди. Вітаючися з нею, я помічаю, що її губи сьогодні не нафарбовані, та що колір лиця недужий, у жовтявих плямках. Одначе вона тримається таксамо рівно, велично, й її великі пукаті очі дивляться на мене спокійно та холодно.

З великим здивованням я застаю в вітальні Олександру Михайлівну. Вона стоїть біля роялю й удає, що вважно розглядає якусь фотоґрафію, тримаючи її обома руками близько коло самого лиця. Зачіска в неї нова, дуже молодить її. Вона одягнена, як у останній час, модно й підкреслено чепурно. Мені це кидається в очі, не вважаючи на надзвичайність ситуації. Кидається в очі також (особливо після обличчя Варвари Хведорівни) її краса, благородна та строга.

Тут же й Панас Павлович, серйозний, внутрішньо схвильований, у сюртуці, з гладенько зачесаною шапочкою волосся, знову з ніжним рум'янцем на чисто виголених щоках. Він, не дивлячись мені в очі, мовчки й урочисто потискує мені руку. Таксамо без усмішки вітається й Олександра Михайлівна. Я мимохіть заражаюсь їхнім настроєм, і мені навіть ніяково, що я не в сюртуці. Вражіння таке, ніби ми зійшлись на читання заповіту.

Їм усім, видно, відомо, що має статись. Варвара Хведорівна запрошує всіх сісти, й перша сідає в фотель біля круглого столу. Я з цього роблю висновок, що вони не ждуть більш нікого.

По деякім досить тяжкім мовчанню Варвара Хведорівна починає безпристрасним, тихим голосом:

— Я прохала б, панове, не дивитись на це зібрання, як на комедію. Я признаю, що все можна було б улаштувати простіще. Але, на мою гадку, шлюб є настільки поважний акт у життю людей, що утворення, чи розвязання його має робитися з цілковитою серйозностю.

Вона бере в руку біля самої шиї ланцюжок і помалу проводить по йому вниз до самого пояса. Ми мовчимо. Варвара Хведорівла приплющує очі, потім знову розплющує їх і тим же тоном каже далі:

— Вам усім відомо, що сталось учора між мною й моїм… чоловіком, Панасом Павловичем. Я вірю, що в його вчинкові не було обдуманости наміру; це було зроблене у стані крайнього піднесення. І все ж таки це примусило мене подивитись на деякі речі з такого погляду, з якого я не дивилась раніще. І це примусило… і я побачила, що ми повинні розвязати наш шлюб. Я запросила вас сюди, щоб поставити умови, чи то пак разом виробити умови, на яких ми можемо…. як личить порядним людям, розійтись. Коли дозволите, я висловлю свої… бажання.

Панас Павлович щось бурмотить і неспокійно ворушиться. Олександра Михайлівна сидить рівно, потупивши очі, щипаючи пальцями кінчик хустки.

— Я насамперед хотіла б, щоб та влада, яка нас поєднала колись, щоб вона ж і санкціонувала наше розстання. Себто, щоб був формальний, законний розвід. Згоджуючись оддати нашого сина Дмитра батькові, я хотіла б, щоб він жив у законній родині. Себто, щоб мій колишній чоловік, Панас Павлович, не вступав ні з ким ні в яке незаконне співжиття.

Ні Панас Павлович, ні Олександра Михайлівна ні одним рухом не виявляють своїх почувань. Значить, їм і це відомо.

— Далі. Вину за розвід повинен узяти на себе Панас Павлович і нести всі наслідки її, установлені законом. Мені має бути дане право бачити мого сина в кожний час і брати його до себе на три місяці що-року. І, нарешті, з матеріяльного боку покинена родина повинна бути забезпечена половиною засобів, що має колишній голова сім'ї до свого розпорядження. Оце мої бажання…

Вона замовкає й дивиться просто перед себе.

Олександра Михайлівна перестає щипати хустку й сидить зовсім непорушно, не підводячи очей. Я зиркаю на Панаса Павловича. Він якось одразу скидується, зміркувавши, мабуть, що за ним слово, й похапцем мимрить:

— Я приймаю всі умови. Себто, я цілком згоджуюся й охоче… приєднуюсь… І думаю, що… Коли хтонебудь бажає внести на розгляд, то… Щодо мене, то я приймаю всі… бажання й обіцяю виконати їх.

Після цього Варвара Хведорівна підводиться і стоячи каже:

— Від цеї хвилини я вважаю і прошу всіх уважати наш шлюб розвязаним. Ви, Панасе Павловичу, будьте ласкаві сповістити мене по-змозі швидче про ваші найближчі наміри. Особисто, чи через довірену особу, мені байдуже.

Вона мовчки вклоняється всім нам і, не хапаючись, рівно і строго виходить із кімнати.

Лице Панаса Павловича горить, і очі, як звичайно, дуже кліпають. Олександра Михайлівна стоїть, тримаючися за спинку свого стільця, і таксамо дивиться вниз.

— Якове Василевичу, — звертається до мене тим же офіціяльним голосом Панас Павлович, — сподіваюсь, що ви не відмовитесь узяти на себе ведення справи?

— Я до ваших послуг, Панасе Павловичу! — відповідаю я в тон йому.

Далі почуваючи, що, з пошани до Варвари Хведорівни, не треба порушувати поважного настрою приватною розмовою, чи хоч би усмішкою, я зараз же прощаюсь і виходжу.

І до такої міри я загіпнотезований цею сценою, що навіть, сидячи на бричці, деякий час заховую строгу, врочисту поважність на лиці. І, тільки проїхавши кварталів зо двоє, питаюся сам себе: Що ж це було: комедія, бажання з честю вийти з тяжкого становища, чи що инше? І рішаю, що може бути й те, і друге й усе разом. Але, в кожнім разі, зовсім добре для Панаса Павловича. Несподівано добре. Як-не-як, а в цеї жінки багато сили, розуму й певного благородства. Головно, розуму. Вона зрозуміла, нарешті, що далі йти в цьому напрямі не можна. Значить, навіть із такою жінкою при певних умовах можна погодитися.

Гей, а чому б мені не спробувати таксамо погодитися з Клавдією? Коли їй таксамо добре дати зрозуміти становище, вона таксамо мусить згодитись. Вона мусить зрозуміти, що я не можу лишити в неї свою дитину. А також не можу вирвати з себе те, що більше за мене, що не надається ніяким потугам розуму та волі. Жити з нею, бути її чоловіком, я теж не можу, це теж більше за мене. Коли ж зроблю над собою таке насильство, то це нам усім скалічить життя.

Так, вона згодиться!

— — — —

Але що ближче підходжу до дому Клавдії, то моя певність слабшає, арґументи видаються непереконуючими, блідими.

Коли ж я роздягаюсь у їхньому крихітному коридорчикові, й на мене шугає запахом нафтяної лямпочки, мила, пелюшок і нагрітої вогкости; коли я дивлюсь на палаючі щоки Клавдії, що стоїть біля мене з засуканими рукавами та знайомим вохким блиском очей зпід пенсне, я почуваю, що нема ніякої надії, і що Клавдія — не Варвара.

— Ми не сподівались, що ти прийдеш так рано, й купаємо Міку, — каже вона соромливо-радісним голосом, який буває раз-у-раз, як вона купає Міку.

— Я не на довго. Не буду перешкаджати...

— Що значить? Ти нам не перешкаджаєш.

Мене сьогодні ріже її "ти", а палаючі щоки викликають легку огиду.

— Олю! Яків Василевич прийшов! — на віщось оповіщає вона, ніби та не чує сама.

— Хочеш подивитися на купання? Ти ж любиш! Тільки зогрійся, ти з морозу! Олю, а я поставила чайник на плиту. Я зараз засвічу тут лямпу. Господи, ніколи нема сірників на місці! Швидче б уже звідси, я страшенно скучила за електрикою. Хочеш зараз чаю, чи потім?

— Дякую, мені не хочеться чаю.

— Що значить? Ти ж любиш по обіді.

Я не відповідаю нічого. Мене страшенно дратує оце її "що значить" і посилання на те, що я люблю, а також її радість і оживлення від мого приходу.

— Клаво, швидче! — чується голос Ольги.

— Ну, ходім, ти вже зогрівся!

Посеред кімнати на двох стільцях стоїть маленька з сірої бляхи ванночка. Навколо на підлозі ринки, горшки з водою, миска. На стільцях і на ліжках пелюшки, віхтики, мийки, губки. Пахне, як у бані, й так душно, парно, що мені зразу хочеться скинути піджак.

На ліжку сидить Костя, підобравши ноги по-турецьки. Ольга Петрівна, підтримуючи одною рукою під спинку оранжеве тільце з

м'ягкими, округлими грудьми, другою набірає губкою води й витискає її на Міку. Він заплющує очі, коли вода ллється йому на голову, й потім знову байдуже розплющує їх. Личко в його зовсім червоне, в якихось плямочках, безпричасне до того, що діється навкруги. Зате смугляве, добре лице Ольги Петрівни виявляє таке раювання, неначе вона сама сидить у ванні. На носі й на підборіддю в неї крапельки води; товсті, червоні губи ввесь час розтягаються усмішкою, а очей зовсім не видно в неї, тільки дві смужки, ніби натушовані.

— Подивись, Яшо, як він любить купатись! Ніколи не плаче. Ти знаєш, їй-Богу, він розуміє! Ти дивись, як він заплющує очі! Олюсю, дай мені, а сама наготов простиральце! Ну, годі! Пусти!

— Ага, ревнуєш? Ревнуєш? — з сміхом каже Ольга Петрівна, витискаючи з губки воду. Потім обережно передає тільце, що бовтається в воді, в підставлені руки Клавдії й одходить до мене.

— Добридень, Якове Василевичу! Вибачте, руки мокрі, не подаю! Мороз великий? Зараз чай будемо пити. Клаво, його час виймати, щоб не перекупать.

Але Клавдія не чує. Вона ніби присмокталась руками, очима, всіма почуваннями до тільця, й уже ніщо з назверхнього світа не доходить до неї. Її губи, подібні до губ Ольги Петрівни, щось шопочуть; щоки палають. Вони обидві ревнують Міку одна до одної.

Я потихеньки виходжу в сусідню кімнату, курю й чекаю кінця купання. Мені через щось увесь час пригадується один мій родич, який раз-у-раз сам купав дітей. Мене завсіди вражав якийсь чудний, хижий вираз його радісного лиця.

Я вже твердо знаю, що з моєї розмови не вийде нічого. І все ж таки, коли Клавдія, нарешті, приходить до мене, я прохаю її щільніще зачинити

двері до спальні й дати мені декілька хвилин для серйозної й важної балачки. Клавдія зараз же лякається й насторожується.

Я спокійно, силкуючись говорити сердечно, зпочатку викладаю їй самі аргументи, не хотячи відразу лякати вимогою. Хай сама зробить необхідний висновок. Але, коли переходжу до того, що не можу лишити в неї свого сина й поясняю через що, вона зразу випростовується, немов наготувавшись боронитись. І я бачу, що вона вже слухає мене не розумом, не логікою, а тільки почуваннями, й усі її реакції будуть тепер тільки від сих почувань. Вона починає догадуватись, що в неї хотять одняти те тільце, яке давало їй щойно таке звіряче раювання. І вона вже не чує й не розуміє ніяких арґументів.

— Що значить?! — з жахом шопоче вона. — Що ти хочеш сказати?

— Почекай, Клаво, ти зпочатку вислухай! Вислухай до кінця, об'єктивно, спокійно!

— Господи! Ти збожеволів!..

— Та почекай же ради Бога! Ти вислухай усе, зрозумій, стань у моє становище, а тоді вже…

— Ні, це… це… Так ти хочеш, щоб я тобі віддала Міку?! Так?

— Я хочу, щоб ти зпочатку зрозуміла, що я кажу тобі…

— О, я чудесно розумію! Чудесно. О-о! Ти не хочеш мати зо мною дітей, бо я негідна цього; ти не можеш лишити в моїх руках свою дитину, бо я негідна цього. О, я це давно добре розумію! Але ти ще хочеш одняти дитину? Так? Але ти перше за все повинен убити мене. Що ж, убивай, убивай, проклятий! Убивай!

Вона схоплюється, випростовується, немов би готуючися грудьми зустріти мій ніж. Такої люті й ненависти я ніколи не сподівався побачити в ній. Вони мене дивують і викликають щось одповідне.

— Не хвилюйся, Клавдіє, й не кричи! Я з тобою говорю по-приятельськи, а ти...

— О, по-приятельськи! О, ти приятель! Я це бачу. Ти хочеш узяти в матері дитину й оддати своїй любовниці, якійсь...

— Клавдіє!!

Я теж схоплююсь і ступаю до неї. Я почуваю, як мої очі горять, і мускули в руках судоржно скорчуються.

У спальні чується пронизуватий плач Кості й шикання Ольги Петрівни. Клавдію немов підхоплює цей плач, вона вибухає риданням, біжить до стінки й починає битись об неї головою. Влітає Ольга й, обнявши її за плечі, відтягає від стіни. За Ольгою вбігає Костя і з вереском кидається на мене. Схопивши мене за ноги, він кусає їх, хрипить, вищить. Я силкуюсь одідрати його руками, кручусь по хаті. Клавдія серед ридання кричить щось і рветься до нас, чи мені на поміч, чи Кості. Ольга з викривленим смугляво-сірим лицем метушиться між нами.

Мені, нарешті, вдається струснути з ноги Костю й, одшпурнувши його в куток, вибігти в коридор. За мною несеться істеричний крик Клавдії, плач Кості, грюкіт стільців.

Я довго не можу очутитись і ввесь час стискаю кулаки з такою силою, що ниє в пучках. Під'їжджаючи до свого дому, починаю почувати біль вище коліна. Намацую рукою й находжу прокусане, мокре від слини місце на штанях і біль у нозі.

Шапочка лякається, бачучи мене. Я сяк-так переказую їй усю сцену. І знову почуваю, як палюча хвиля люті спазмами стискує моє горло. Я йду в ванну й підставляю голову під холодний душ. Шапочка стоїть тут же з рушником у руках і помагає мені витерти голову.

Потім ми сидимо в їдальні й удаємо, що обідаємо. Шапочка вважно й турботно поглядає на мене. По обіді я лягаю на канапу, в кабінеті, а Шапочка з якоюсь книжкою сідає біля мене в фотелі. Ми не балакаємо. Вона прикидається, що читає, а я, не прикидаючись, лежу й думаю все про те саме.

Нарешті, Шапочка не витримує й ласкаво-сердито каже:

— Ну, годі про це думать! Вона не хоче, не може віддати кудись свою дитину. Це так природно і зрозуміло. Треба примиритися з цим і дати їй спокій.

— Не можу! Не можу з цим примиритись!

— Ну, що ж ви можете зробити? Що?

— Не знаю. Але я мушу щонебудь зробити. Мушу! Ви кажете дати їй спокій? Але ж вона… Вона почне користуватися своєю владою, почне ставити всякі умови, робити сцени. Вона зіпсує нам життя. Мені треба якось паралізувати цю владу. Найкраще, звичайно, це перестати почувати звязок з дитиною. Нема її для мене, роби з нею, що хочеш, мені плювать! Тоді влади не може бути. Але що ж я зроблю, коли я ідіот, ганчірка, баба, паршивець! Тиждень подержусь, а з якогонебудь приводу й побіжу до них. А потім? Вам брехатиму, буду соромитись вас, вам буде тяжко від цього. Та з якої речі вам усе це, нарешті? Ви ж зовсім не це мали на увазі, даючи мені згоду на наш союз. Та ви ж через рік, через пів року підете від мене!

Шапочка нетерпляче, з досадою підкидує плечем.

— Покиньте дурниці!

— Ні, це не дурниця, а факт. Вам повинна надокучити ця тяганина. Вам надокучить це відривання мене, подвоювання. Тепер вам і шкода, й ви розумієте, а потім ви почнете инакше почувати. Та ви от що зрозумійте, Шапочко!..

Тут я сідаю й беру її руку у свою, наблизивши до неї своє лице.

— Вона для мене… рідніща, ніж ви.

Шапочка несамохіть вириває руку й поширює очі.

— Вона?!

— Так, вона! Вона гидка мені, ненависна, але рідніща.

— Я цього не розумію.

— І я не розумію. А так почуваю. Вона — моя справжня жінка, от що. Розумієте? Вона ніколи не може бути мені чужа, поки в неї мій син. Я не знаю, може, це психоз, хоробливе щось, але я ввесь час, власне, це схоплюю в собі. І це мене найбільш лютить. Я просто готов убити її!

Я встаю й починаю ходити по хаті.

— Тим, що ви її вб'єте, ви не перестанете бути батьком цеї дитини, — стомлено, тьмяним голосом каже Шапочка.

Я зупиняюсь одразу, з страхом.

— Що ви хочете цим сказати?

Шапочка блідо дивується.

— Нічого особливого. Те, що ви цим не розвяжете питання.

Шапочка ще щось говорить, але я вже не чую. Так, я все ж таки лишуся батьком сеї дитини. В цьому все питання. Значить, мені треба перестати бути батьком, і тоді все розвязується.

Я чую, що в мені в сю хвилину зародилась і вже живе якась думка; я навіть знаю, яка саме, але вона така страшна й безглузда, що я не хочу бачити її, не хочу помічати, тільки почуваю, як од її народження все чудно притихло в мені. Настала раптова, сторожка тиша, нема ні гніву, ні обурення, ні ненависти; все розбіглося, затаїлось, і на порожньому місці помалу суне щось темне, невиразне, моторошне.

Я поспішно підходжу до Шапочки, хапаю її за руки, садовлю на канапу, й сам сідаю поруч з нею.

— Ну, годі про це! Бог з ним! Якось то буде. Я дурниці, розуміється, казав. Хай буде так, як є! Ми дужчі за це. Правда? Адже це не розстроїть нас? Ні?

— Не знаю! — різько відповідає Шапочка і прощається. — Проводжати мене не треба! Не треба, я кажу!

Ага, он як! Звичайно! Так і мусить бути!

"Все-одно не перестанете бути батьком сеї дитини".

Я з ляком схоплююсь, похапцем одягаюсь і вибігаю з дому. Мені треба як-найшвидче розсіятись, розважитись, одвернути увагу від усього цього.

Перебіраю, куди б його піти. До Сосницьких? О, ні! До Панаса Павловича? Ні, ні!

Скрізь-скрізь ці Андрійки, Діми, ці явні, чи потайні ланцюги. Я йду вулицею й, дивлячись на вікна, з огидою уявляю собі за ними пари, скуті ланцюгами дітей, які вовтузяться, випручуються, ґвалтують, стогнуть, плюють одне одному в лице, дряпають очі. І що довший той ланцюг, то апатичніщі, безнадійніщі стогони, то більше звички й байдужжя в цих образах і плювках.

— — — —

Так, розуміється, це найкраще за все: Клавдію негайно треба випровадити з цього міста! Дати їй грошей, забезпечити на далі, і з питанням покінчено. Коли дитина підросте, за її вихованням можна буде стежити збоку й навіть брати до себе на якийсь час. Але негайно, негайно забрати їх звідси!

Трохи раніще, ніж звичайно, їду до Клавдії. Мене зустрічають похмуро, сторожко, вороже. Але, коли виясняється, що я відмовився від учорашніх намірів, обличчя відмерзають, хоча щодо переїзду в инше місто відповіди не маю. Як же буде з Олею? Без Олі ніяк неможливо.

— Ольга Петрівна може перевестись...

— Так, але з цим багато клопоту...

Ольга Петрівна має йти на лєкцію, й ми лишаємось удвох. Клавдія мовчить. Костя, одягнений, стоїть біля неї і пхикає: тітка Оля перед лєкцією обіцяла піти з ним на прохід, але я перебив, і тепер прогулька пропала. Він усім тілом ліниво навалюється на коліна Клавдії й тягне:

— Ма-а-мо!

Клавдія машинально відпихає його й думає, дивлячись кудись убік.

— Ну, Клавдіє, я чекаю рішучої відповіди. Це єдина умова, яку я ставлю. Здається, її можна виконати…

— Ні той, ні той не має батька… — гірко шопоче Клавдія і скорботно хитає головою.

— Ма-а-мо! Я хочу гуля-а-ть!

— Про це, Клавдіє, краще не будемо говорити тепер. Колись ти сама побачиш, що… Ну, та це все-одно. Так як? Га?

— Я без Олі не можу рішити.

Костя шарпає матір за рукав, схлипує й пацає ногою.

— Мамо, ти чуєш?…

— Ах, одчепись ти від мене, ради Бога! Чого ще тобі треба? Чого?

— Я гуля-а-ть хочу!

— Завтра підеш. Тітка Оля пішла на лєкцію.

— Поведи ти!

— Я тебе поведу! А з Мікою хто буде?

Костя понуро зиркає в мій бік і мовчить.

— Чого ж ви прислугу досі не наймете?

— Оля каже, що поки-що не треба.

Знову ця Оля! Оля каже, Оля не хоче, Оля думає!

— Не можна ж з дитиною без прислуги! Економія річ добра, але до певної міри. Костя напевне ніколи не гуляє.

— Та рідко…

— Ма-а-мо!

— Ти відчепишся від мене сьогодні?

— Я гуля-ать хочу!

— Я можу посидіти тут з пів години. Поведи його гулять! — кажу я, щоб не чути цього "мамо".

Костя соромливо посміхається й кидається на Клавдію, термосячи її і стягаючи з стільця. Вона сердиться, Костя починає верещать, і вона здається.

— Ми будемо побіля дому. Коли щонебудь пильно треба буде, ти тільки зійди з сходів! Він спить.

Вона одягається й, узявши за руку Костю, що радісно підстрибує, виходить.

Я зостаюся сам. Ще, коли вона одягається, мені починає дуже битися серце. Коли ж стихають їхні кроки, й я входжу в кімнату, хвилювання до такої міри розростається, що слина в роті стає густа, липка, а ноги підгинаються. Я на віщось сторожко слухаю, але від крови, що приплила

до голови, в вухах такий шум, ніби хтось віником ритмічно мете підлогу в сусідній хаті.

"Що зо мною?..." — з дивуванням думаю я, але в той же час навшпиньках підходжу до пів-одчинених дверей спальні і прислухаюсь. Там тихо. Чути, як прудко і дрібно цокає десь усередині хати кишеньковий годинник. Більше нічого. Видно краєчок запнутої білим колиски. Тут же валяється Костина конячка без вух, з сивою гривою.

Хвилювання росте. Я прислухаюсь до вихідних дверей; потім, крадучись, увіходжу у спальню. І, як-тільки я входжу, так ніби хтось ззаду підштовхує мене в спину, й я хапливо йду до вікна, хапаючись і шарпаючи защіпку, відчиняю одну кватирку, потім другу. Це мене так стомлює, що я присідаю на підлокотник і, важко дихаючи, сиджу деякий час.

Крізь вікно видно туманно-жовті чотирокутники сусіднього дому й каламутне сяйво міста. Холодне повітря густою, парною течією поспішно вкочується в кімнату й ворушить край покривала колиски. Моє волосся теж ворушиться від його, і в лице задуває від течії.

Вмить чується не то кашель, не то чхання з глибини колиски. Я дуже здригуюсь і заміраю, піднісши голову й ухопившися з усієї сили за ручку вікна. Серце колотиться з неослабною силою частими, хапливими, чіткими ударами.

Знову легенький кашель, чи плач. Я не можу чути, бо в вухах страшенний шум. Навшпиньках підходжу до ліжка. Тепер уже холодно тут. Просто на мене котиться сива, широка течія морозу. Я здіймаю покривало і слухаю. Тихо. Мені вже здається, що він умер, і я з жахом нахиляюсь і торкаюсь рукою до темної плямки личка. Воно тепле, тільки носик холодний, змерзлий. І зараз же чути рипучий плач.

"Годі!"

Я кидаюсь до вікна й зачиняю кватирки. В хаті холодно. Я тремкими руками поправляю запинало, озираюсь, чи не треба ще чого зробити, чи не лишаю якихось слідів своєї присутности, й тоді виходжу в першу кімнату.

Тут я помічаю, що ввесь час з усієї сили стискую щелепи так, що їм аж боляче. Потім я на-пів лежу на канапці і трудно дихаю.

Коли лунає дзвінок, я, не хапаючись, іду в коридор і відчиняю двері.

— Не плакав?

— Ні.

В роті мені сухо, липко, ноги здригуються. Я боюсь, що в кімнаті Клавдія щонебудь помітить на моїм обличчю, й через те тут же прощаюся з нею. Вона дякує мені за те, що я посидів, і Костя теж, мабуть, навчений нею раніще.

— А щодо нашої розмови, то я завтра ще прийду…

— Добре! — тихо відповідає Клавдія.

Я спускаюся з сходів і їду додому в якомусь на-пів-сонному стані. Нема ні страху, ні жалю, — ніяких узагалі почувань, тільки все чую й бачу, як крізь запону туману. Перед домом я згадую, що в мене може бути тепер Шапочка.

Повертаю назад і йду без мети вулицями. На Хрещатику мене вабить до себе яскряве, сліпуче освітлення кінематографу. Я входжу разом з юрбою, беру білета й довго сиджу в фойє.

Мовчазні миготливі образи на екрані, беззгучні драми безглуздо придуманого життя подобаються мені. Змісту я не розумію, але я з цікавостю слідкую, як фіґури мовчки ламають руки, роблять страшні очі, щось шопочуть одна одній. А в цей час грає казенно-мелянхолічна, бездушна, і теж, неначе мовчазна, музика.

Потім якимсь чином я йду вже Хрещатиком із Нечипоренком. Він оповідає щось, я йому відповідаю. Ми заводимо суперечку про кооперацію та марксизм. Нечипоренко гарячиться й ніби виправдується. Я говорю спокійно, впевнено, трохи вибачливо. І мені приємно, що я так говорю. В мізку ж увесь час, як фіґури карт по довгій грі, стоять одпечатані образи вікна з одчиненою кватиркою, лахматої, сивої течії морозу, білої колиски. То одне, то друге, змінюючись наперебій, без перестанку випливають, зникають, і знову виникають.

Але от я вже сиджу в Нечипоренка в кімнаті. На стінах багато листівних карток з портретами письменників і громадських діячів. Під ними висить рахівниця. Замісць бюрка — ломберний столик. Як у Клавдії, скрізь багато плахт, долі й на стінах. Чисто, дбайливо, любовно вбрана хатинка. Нечипоренко тут, дома, — простіщий, певніщий у собі й через те симпатичніщий.

Ми все змагаємось. За дверима чути шарудіння, шопотіння, тихий, дитячий смішок. Потім з'являються звідти двійко дівчаток з синіми очима, з синіми стьожками в білих косичках, мов льон, у синіх суконках. Вони ясно, трохи соромливо осміхаються, підходять до батька, держачись за руки і скоса позираючи на мене.

— Мої дочки, — каже Нечипоренко, і в його голосі даються чути нові ноти, яких я не чув ніколи в його, ні на зібраннях, ні в суперечках, а його очі стають добрі, майже гарні.

Я знову на вулиці. В очах конячка з обгризеними вухами, течія морозу. Щоб не думати, швидче заснути, я заходжу в аптику і прошу

дати мені якогонебудь сонного порошка. Тут же на вулиці біля аптики ковтаю суху облатку, що дряпає горло, й беру візника. Коли я входжу до себе в кватиру, мене вже хитає від бажання спати, й через кілька хвилин я засипаю, як п'яний.

— — — —

Ввесь ранок я напружено чекаю чогось. По кожнім дзвінку ввесь затихаю й, мабуть, якось дивно дивлюсь на Миколу, що докладає, бо той починає здивовано поглядати на мене.

Після сонного порошка голова важка, і ввесь час мені трохи млісно. Чи це, чи що инше, заваджає мені скупчитись на роботі. Мені в суд сьогодні не треба, але я все ж таки їду туди, блукаю коридорами, утручаюсь у розмови товаришів, і навіть заходжу в якусь салю, де йде суд. Але скрізь мені зараз же стає нудно, наче хтось ножицями відрізує інтерес.

От б'є три години. Я похапцем одягаюсь і майже вибігаю на вулицю. Зупиняючись на кожній східці і глибоко набіраючи повітря, я виходжу по сходах Клавдиного дому. Тхне нафтою, котами, вохкостю, східці запльовані, й мені здається, що мене нудить од цього і трудно дихати.

Перед обшарпаними дверима я довго стою й не в силі подзвонити. Я нічого не в'являю собі, не знаю, що там сталось, але знаю, що тепер рішається все.

Рішуче й сильно смикаю за держальце дзвінка. В ту ж мить чути біжучі, дрібні кроки. Довго крутиться в замку ключ. Двері відчиняються. Силкуючись не дивитись на Клавдію, входжу й починаю роздягатися. Згадавши, що я не привітався, кажу у стінку:

— Добридень! Я просто з суду.

Клавдія не відповідає нічого, й я холону від її мовчання, її лиця я все ж таки не бачу і, проходячи в кімнату, спокійно питаю:

— Ольга Петрівна дома?

— Ні, пішла. На курсах іще. Ми думали, ти пізніще…

В квартирі тихо, як завсіди. В передній кімнаті Костя долі будує ворота з кубиків. Я виразно помічаю, що не чути запаху ліків. Ольга на курсах, Костя грається. Я дивлюсь на Клавдію. Вона похмуро-спокійно, тихо питає:

— Чай питимеш?

— Та що ж, питиму.

Костя чемно підходить до мене, вітається й, запобігливо усміхаючися, схиливши голову на ліве плече, питає:

— А ви й сьогодні посидите з Мікою?

— Костю, не надокучай!

— Я, мамуню, не надокучаю, а питаю.

— Чого ж, посиджу й сьогодні… — кажу я з усмішкою.

Костя злегка вищить і біжить до стінки, вдаючи, що хоче стрибнути на неї.

— Костю, годі, розбудиш Міку!.. Костю, не підеш гулять! Іди, грайся!

Костя тихенько, зігнувшись і поглядаючи на мене, з тою ж усмішечкою біжить до кубиків, і з перебільшеною заклопотаностю починає переставляти їх, щось шопочучи й позираючи на мене.

Я знесилено спіраюсь на спинку канапи й заплющую очі. Тепер мені не треба тримати себе в руках.

— Болить голова? Може, фенацитину дати? — так-само похмуро питає Клавдія.

Я кручу головою.

— Я зараз дам чаю.

— Зтомився трохи.

Клавдія йде в кухню й незабаром вертається з знайомим мені чайником, чашкою й склянкою на таці.

Я почуваю себе смішним, обдуреним. Мені сором за вчорашній вечір, сонний порошок, за той внутрішній, тихий жах, у якому був я ввесь час, і який тільки тепер помітив.

Але одночасно, як після проколу міхура, мені легко, вільно, я можу думати, рухатись, говорити. Кімната потрохи починає здаватись мені милою. Знайомий чайник так утішно, задиракувато держить догори сильного полупленого носика! І здається, що вчорашнього вечора зовсім не було, що я вигадав його, що навіть соромитись нема чого, а коли й є, то це теж добре.

— Ну, що ж Ольга Петрівна каже про переїзд? — голосно кажу я, тримаючи склянку в руці.

Клавдія Петрівна з деяким дивуванням зиркає на мене і стримано відповідає:

— Вона сама хотіла з тобою поговорить.

— А коли ж я удостоюсь авдієнції?

— Вона буде дома в восьмій.

— Ого! Занадто довго ждать. Але в принципі ти згодна переїхати?

Клавдія колотить ложечкою чай у склянці, мовчить і, нарешті, хвилюючись, говорить:

— Через що ти ставиш цю умову? Тобі гидко, що ми тут?

Як-тільки я помічаю її хвилювання, почування легкости й вільности зникає, як димок циґарки від помаху руки.

— Через те, що так буде краще для тебе, для дитини і для мене, — кажу я з притиском.

І цей притиск, що натякає на щось важне й погрозливе, лякає мене самого. Клавдія з непорозумінням наводить на мене скла свого пенсне.

— Що значить? — шопоче вона.

— От-те й значить, що кажу. І кажу, Клавдіє, серйозно. Пояснять не буду; колись, може, розкажу. А тепер прошу й раджу: краще їдь якомога швидче.

Вона розгублено, непорозумілими очима водить по мені, немов вишукуючи місце, де захована розгадка моїх слів.

— Що ж може трапитись?

— Трапитись нічого особливого не може, але нам треба не бачитись, бо це утворить між нами тяжкі відносини.

Клавдія гірко, мовчки посміхається й починає сьорбати чай, нахилившись над чашкою.

— Я не можу, щоб моє життя залежало від твоїх настроїв! — раптом одривчасто і знову хвилюючися промовляє вона. На її щоках з'являється чіткий, як наліплений, рум'янець.

— Тут не настрій, Клавдіе, а…

— Ні, це настрій! Сьогодні ти хочеш, чи хтось инший там хоче, щоб ми виїхали звідси, завтра сюди. Я не можу возити таку малу дитину зімою бо-зна куди, жить у готелях, на вокзалах.

— Ніяких готелів не треба! Ольга Петрівна може наперед поїхати, все наготовити, й ти приїдеш у готову кватиру.

— А, це тільки так кажеться!

— Ну, як знаєш!

Ага, так воно он-як!.. Добре ж! Не віриш, що так краще буде? Чудово! Ти переконаєшся. Ти хочеш присмоктатись дуже, боїшся, що це тобі не вдасться, як виїдеш? Ну, так не присмокчешся ж ти й тут!

Я мовчу й помалу п'ю чай. Вчорашнє хвилювання починає проходити по мені. Воно гидке мені, але я не противлюсь йому й навіть хочу, щоб воно швидче заповнило всього мене, — тоді ніби чад устилає всі мої думки та почування.

— Ну, що ж, я не дуже настоюю на цьому, — кажу я, й мені здається, що мій голос дуже глухий, як зпід пальта. Клавдія все таксамо дивиться собі в чашку.

— І ти маєш, мабуть, рацію, дитину можна простудити. Я боюсь, що й у цій кватирі він простудиться, занадто вохко тут.

Клавдія зиркає на міхурці шпалер, на кутки, й заклопотано похитує головою.

— Страшенно вохка кватира. Для дитини це дуже шкідливо. Дати ще чаю?

— Ні, дякую!

— Що значить? Ти ж любиш чай. Я міцного.

— Ні, дякую. Так, так, неодмінно треба змінити помешкання. Ну, значить, нема чого дожидатися. Треба йти.

Тут Костя, який удає, що дуже занятий кубиками, прудко схоплюється й жалібно дивиться на матір.

— Ма-а-мо! А гуля-ать?

— Підеш з тіткою Олею.

— Еге-е! А вона скаже, що втомилась…

— Я можу посидіти й сьогодні, коли хочеш. Пів години часу я ще маю.

— Але, може, ти поспішаєш?

— Ні, ні, мамуню, Яків Василевич не поспішає! Даю, мамуню, чесну клятву, що не братиму в рот бурульок, тільки ти одягайся.

Він у радісному підняттю швидко-швидко говорить, хапає свої камаші, рукавички, тикає їх у руки Клавдії й нетерпляче подригує тоненькими ноженятами.

Але Клавдія вагається, ще не сміє, й помалу, мляво одягає Костю, поглядаючи на мене. Я бачу, що мені треба ще раз рішуче підтвердити своє бажання лишитися з Мікою. Але я не можу цього зробити і жду, що вона от-от скаже: "Ні, Яків Василевич поспішає, ми підемо иншим разом, коли прийде тітка Оля". Тоді я встану й піду собі.

І тут же виразно кажу собі: "Це момент, коли ти виносиш собі той, чи инший присуд. Вибірай!"

І мені хочеться, щоб вони вже швидче йшли.

Клавдія раптом перестає застібати камаші, підводиться й каже Кості:

— Я ж і забула, Костю: хутко треба годували Міку.

— Е-е-е! — вибухає плачем Костя й сідає на підлогу, соваючи ногами.

— Костю, коли ти будеш ревти, я замкну тебе в кухню!

Я сиджу в чудному безвіллю й задубілости.

— Костю, Міку розбудиш! Годі, кажу тобі!

— Е-е, Міку, Міку! Все Міку. Ти обіцяла мені! Е-е!

Я рішаю.

— Хиба так скоро треба годувати? Пів години ж можна почекати. А Кості треба трошки свіжого повітря.

Костя затихає і сторожко дивиться на матір іще повними сліз очима.

Клавдія несміло каже:

— Але ж тобі, може, неприємно лишатися з дитиною?

— Через що? Навпаки. Я посиджу, почитаю.

— Ну, добре!

І Костя й вона відразу, міняються й хапливо, весело одягаються далі. Вона переконалась, що мені хочеться лишатися з Мікою.

— Коли хочеш, ти можеш там, біля його посидіти, там тепліще… — наївно радить вона. — Він має добрий сон, не прокинеться, не бійся!

— Так, я там посиджу.

Знову замикаю за ними двері і слухаю, як вони, оживлено балакаючи, сходять по сходах. Сьогодні нема безсилля від хвилювання. Все в мені немов заціпило зуби.

Я твердо йду в спальню й там іще раз прислухаюсь. Тихо. Десь глухо грюкають дверима; ходять нагорі; слабенько, як дзижчання мухи, доходять дзвінки трамваїв. Знову поспішно, діловито цокає годинник. У вікно зазирає зімовий, вечірній сутінок.

Я нахиляюсь над колискою й обережно здіймаю запинало. У присмеркові колиски непорушно й мирно лежить крихітне, темне серед усього білого личко.

В мені щось здригується, й я від цього зразу слабну. Невимовне чуття огиди до того, що мені треба робити, здіймається всередині мене й паралізує мої руки. Я не можу підвести їх і стою так над дитиною. Потім я сідаю безсило на стілець, що тут же стоїть, і дихаю.

Нагорі щось падає, й чути топотіння ніг. Я схоплююсь, заціплюю зуби й, нахилившись над колискою, починаю швидко, рішуче розмотувати укривальце. Воно якось так загорнуте, що я ніяк не можу знайти кінця. Личко лежить непорушно. Мої руки починають труситись; мене проймає якась запеклість.

От укривальце розмотане. Я почуваю теплоту пелюшок і солодкаво-гострий запах; потім я намацую щось мокре, й запах побільшується. Я натужно думаю про те, що треба запам'ятати, як загорнуті пелюшки, щоб потім таксамо загорнути їх. Переводжу очі на Міку й… зустрічаюся з двома розплющеними оченятами. У присмерку вони видаються більшими, розумними, неначе допитливо, з підозрінням слідкують за мною й хотять сказати: "А що то ти тут робиш?"

Я ще хапливіще розмотую, запеклість росте, в голові гудіння й чад. Підводжусь, слухаю й біжу до кватирки. Разом з клубом холоду в кімнату вкочується віддалений гомін міста й самотній дзвін із якоїсь церкви.

З колиски чується пихкання й рипучий плач. Я біжу знов до дитини й обережно беру на руки тепле й мокре знизу тільце, від якого гостро й солодко пахне. Воно перегинається в моїх руках, і мені страшно, щоб голівка не ударилась о бильце колиски. Пихкання і скрип стихають, ніби Міка здивований, або чекає, що його зараз прикладуть до грудей. Пригорнувши його до себе, я йду з ним до кватирки під морозну течію, що прожогом суне в хату. В лице мені гостро коле, тільце здригується в моїх руках, і від цього в мені прокочується немов вихор болю й огиди.

Але запеклість переходить уже в п'яну лють муки, й я підношу до самої кватирки дитину. Вона на мить стихає, ніби захлинувшись од течії,

потім шарпається, вигинається й пронизувате кричить. Я зубами підіймаю сорочинку на її грудях і стараюсь підставити груди під течію.

Не знаю, скільки стою так. Рукам моїм холодно. Тільце слабне. Крик стає сипкий. Я стою з заплющеними очима і скажено-зціпленими щелепами.

Нарешті, я догадуюсь, що треба його покласти в колиску. Як п'яний, хитаючись, іду і вкладаю. Тільце дрібно-дрібно труситься, я бачу напрямлені на мене очі з справжнім, людським жахом.

Я хапаю пелюшки, плутаю їх, мну, розкидаю, не знаю, яку як покласти. Мене обхоплює одчай і така огида, що один момент я готов вибігти на вулицю, впасти серед неї й закричати: "Бийте мене, топчіть, плюйте на мене!"

Я хапаю задубілі покірні рученята, дмухаю на них, розтираю, цілую, знову кидаюсь до пелюшок, вони плутаються в одну купу, а тільце дрібно-дрібно труситься й моторошно сипить. Тоді я виймаю його, кладу, на ліжко і знову кидаюсь до пелюшок.

А в кватирку все котиться сивими клубами холод. Я цього не помічаю. Сутінки погустіщали, й я в пітьмі гарячково довбаюсь у пелюшках. Нарешті, якось розстилаю їх і переношу Міку. Він уже не сипить, тільки труситься і слабенько порипує. А в очах усе той самий жах. Я замотую пелюшки, холодні та мокрі, потім починаю цілувати холодне личко, ручки, голівку. Загорнувши укривальце, озираюсь, бачу відчинену кватирку і скажено кидаюсь на неї. Я знаю, коли зараз прийде Клавдія, я все розкажу їй, мені виходу немає, я навіть хочу, щоб вона швидче прийшла.

До колиски боюсь підходити і стою, притулившись спиною до стіни. Страшно, ледве чутно ворушиться чогось Міка, й часто чути хрип.

Раптом голосно, потрясаюче дзеленчить дзвінок. Я не рухаюсь, але мені здається, що я біжу. Страшно довго тягнеться мовчання. І знову дзвінок. Я помалу йду в коридор і відчиняю. Клавдія Петрівна швидко входить, дивиться на мене і трівожно питає:

— Що сталось?

Дивуючися з самого себе, я рівно й тихо відповідаю:

— Нічого! Міка почав плакати, я хотів змінити пелюшки, але заплутався. Він увесь мокрий.

— Господи! Ти міг застудити його! — з страхом скрикує вона і зриває з себе пальто. Потім підбігає до грубки й починає гріти руки й усю себе.

— Ради Бога, засвіти лямпу! Як же ти в темноті робив це?

Я засвічую лямпу. Клавдія кидається у спальню, й я чую, як вона скрикує. Я спішу до неї.

— Та він же ввесь холодний, як лід! Ти не закрив йому ніжки! Тут намотано. О, Господи! Міка мій! Дитинко, любов моя! Що ж це? На віщо ти чіпав його?

— Він плакав.

— Треба було покликати мене… Він хрипить і кашляє. О, Господи! О, Господи! Що ж це таке? Та він увесь труситься!

Я не можу стоять і сідаю на стілець. Клавдія вихоплює Міку з колиски, визволяє його з мокрих пелюшок і закутує в укривальце.

— Дай, ради Бога, свою шубу! Швидче! Я біжу в коридор і приношу шубу.

— Поклади на ліжко! Розстели!

Ми загортаємо дитину в шубу, й обоє дихаємо важко, часто. Клавдія що-хвилини прикладає губи до личка Міки й каже:

— Холодний! Він застудився.

Я ввесь час мовчу. Мені хочеться закричати, впасти перед сим лагідним, тихим, холодним личком і жадно з риданням цілувати його. Але я боюсь навіть глянути на його, щоб не зустрітися з його очима.

— Як же можна було так! Треба було хоч сухі пелюшки взять. А ти розгорнув і замотав у ті самі.

В голосі вже менше страху й непокою.

— Треба швидче погодувати, це зогріє його. Поможи мені покласти його на коліна!

Я помагаю, Клавдія, вже не соромлячись, розстібає сукню й виймає грудь. Чується жадне, хапливе смоктання.

Я виходжу в першу кімнату. Там долі у смузі світла сидить одягнений Костя з довгим цукорком у зубах і щось будує з кубиків. Я сідаю і спіраюсь ліктем на стіл. Часом з спальні чується чхання й легкий кашель Міки.

— Так, він застудився! — говорить що-разу Клавдія. І з кожним чханням у її голосі росте трівога.

Потім я чую, як вона ходить, гріє пелюшки біля стінки груби, як сповиває Міку, перериваючи себе поцілунками, зітханнями, трівожними, ніжними промовляннями. А я тупо, апатично думаю про те, що буде завтра, що завтра вона казатиме й робитиме.

Міка засипає, і Клавдія з моєю шубою та лямпою виходить до нас. Мій вигляд, мабуть, викликає в ній жаль і співчуття.

— Нічого, він заснув… — каже вона заспокоюючe. — Не треба занадто турбуватись. Якось буде! Може, пройде нежить. Уже тече з носика. Мене це найбільш лякає: так швидко! І ввесь час холодний. Але нічого, зогріється, дасть Бог, якось мине! Діти страшенно чулі на простуду.

Я нічого не кажу й закурюю.

— В тебе волосся розкудовчилось… — завважує Клавдія.

Я виймаю гребінець і зачісуюсь. Потім устаю і мляво кажу:

— Мені треба йти. На випадок чого, дай мені знати, зараз же!

— Добре! Завтра прийдеш?

— Так, розуміється!

— Ти не турбуйся дуже! Діти завсіди простуджуються.

Вона проводжає мене до дверей і міцно потискує мені руку. Коли вона мені каже "до завтра, не турбуйся", мені здається, що в лиці їй світиться якась тиха радість.

Я мимоволі на сходах усміхаюсь. І що далі я відходжу від них, то глибше входить у мене ця усмішка.

Я йду додому пішки, не перестаючи усміхатись до себе. І вчорашній день, і сьогоднішній здаються страшенно далекими, такими, що були колись дуже давно. Я думаю про Шапочку, але й вона теж далека, чужа, байдужа.

Вона зустрічає мене в моїм передпокою. Я вітаюсь і помалу йду в кабінет. Шапочка пильно стежить за мною.

— Де ви були? — з трівогою питає вона.

— У Клавдії.

— Що знову трапилось? Чого ви вчора не прийшли?

Я мовчу й потім тихо кажу:

— Про це не треба балакать.

— Через що?

— Автім, ні, невірно: треба!

І я, сам ніби збоку слухаючи свій рівний, монотонний голос, оповідаю їй про вчорашнє й сьогоднішнє. Вона з жахом слухає, не сміючи перервати мене. Коли я, нарешті, доходжу до того моменту, як він лежав у мене на руках під кватиркою, я корчусь од огиди й немов одстрибую від сього назад. Не можу далі говорити.

— Ну, словом, тепер кінець… — кажу я й замовкаю.

Шапочка теж мовчить. Мене хилить до сну і знову нудить, як учора. Згадую слова аптикаря про те, що верональ діє й на другий вечір. Я кажу про це Шапочці й лягаю на канапу. І в ту ж мить засипаю, почуваючи солодку млість.

Прокидаюсь од внутрішнього штовхана і швидко сідаю. Мені здається, що хтось голосно, трівожно подзвонив.

— Що вам? — злякано питає Шапочка, теж підводячися з фотеля.

— Дзвонили, здається?

— Ні, я нічого не чула.

Навколо тиша, з вулиці ні згуку.

— Яка година?

Дивлюсь на годинника: чотирі хвилини по четвертій. Я думаю, що він зупинився і прикладаю до вуха, — йде.

— Чудно! Яка година?

— Хутко, мабуть, ранок, — тихо каже Шапочка.

— І ви нікуди не ходили?

— Ні.

— Через що?…

— Я… ждала, що ви прокинетесь.

Лице синяво-бліде, вимучене, тепер уже не дитяче.

Я встаю й починаю ходити по хаті.

— Я, власне, прийшла до вас учора, щоб попрощатись, — раптом тихо каже вона. — Але ви заснули...

— Попрощатись?

— Я хотіла виїхати з Києва.

— Через що?

— Щоб не перешкаджати вам і... не мучити. Я думала, що ви не можете перемогти себе, і що це завсіди буде стояти нам на перешкоді. Ви мучились би, й у нас нічого не вийшло б. Того життя, яке ми хотіли... утворить. І я хотіла виїхати.

— А тепер?

— А тепер?... Що ж тепер їхать? Тепер я вже нічого не знаю. Це таке все страшне й... Я омертвіла. Вибачте, я дуже втомлена. Можна мені лягти?

— Ох, простіть, ради Бога!

Я кидаюсь будити Миколу, й, не вважаючи на протести Шапочки, ми робимо їй справжню постіль на канапі. Коли Микола виходить, я цілую руку Шапочці, прощаюсь, і ще раз питаю:

— Так тепер не поїдете?

І вона ще раз одповідає:

— Що ж тепер їхать?

— — — —

Біля десятої ранку ми з Шапочкою їдемо до Клавдії. Шапочка підожде на вулиці, а я ввійду, довідаюсь, і вийду їй сказати. Мені доведеться, мабуть, лишитись, а вона, поїде додому. Про вчорашнє ми не балакаємо, але я почуваю, що вона приняла все те, й тепер ми йтимемо разом.

Коли ми висідаємо з саней, і я вже хочу йти в вестібюль будинку, Шапочка зупиняє мене, дуже хвилюється, хоче щось сказать і, нічого не сказавши, тільки легенько штовхає від себе.

Перед дверима Клавдиної кватири я так слабну, що машинально притримую рукою серце, яке ніби зсувається ввесь час униз. Мені здається, що я не зможу подзвонити. І тут же зразу шарпаю за ручку. За дверима розкочується заливчате дзеленчання дзвоника, й зараз же хтось біжить по коридорі.

На порозі стоїть Ольга Петрівна з зляканим обличчям. Побачивши мене, вона здивовано, з полегченням скрикує:

— Це ви? Ой, Господи, я думала, пожежа, поліція! Чого ви такий? Що сталось?…

Я з непорозумінням дивлюсь на неї. Мене до такої міри вражають її слова, тон, увесь вигляд її, що я стою перед дверима й мовчу.

— Та що з вами?!.. Якове Василевичу!.. — лякається вона. — Входьте ж, ради Бога! Що сталось?

— Як Міка?

— Нічого! — все більш та більш дивується вона. — Та входьте ж, холод іде!

Я машинально входжу. До нас біжить Клавдія, теж перелякана, похапцем поправляючи пенсне. Волосся їй розплетене й густою, гарною хвилею спадає на плечі й на груди.

— Що? Що таке?!

Я, почуваю, що на мене налягає смертельна туга й одчай, силкуюсь усміхнутись і кажу:

— Нічого не сталось! Я зайшов довідатись, як Міка. Він здоровий?

— Господи! — сміється Клавдія. — Здоровий, здоровий! Невеличкий нежить, трішки чхає, але температури нема, і взагалі нічого не бракує йому. Хочеш подивитись на його? Він не спить.

— Ні, дякую, я поспішаю в суд. Я тільки на хвилинку забіг довідатись. Дуже турбувався. Простіть! Потім…

Я мимрю ще щось і похапцем боком висуваюсь у двері, не прощаючись і не дивлячись на них. Хтось з них іще довго дивиться мені у слід й не скоро замикає двері.

— Зовсім здоровий… — кажу я, підходячи до Шапочки.

Вона не розуміє.

— Як здоровий?… Хто?

— Він! Зовсім здоровий! Легкий нежить тільки.

Ми мовчки йдемо вулицею кудись угору, я трохи попереду, вона позаду: розчавчені, знищені, осміяні.

— В Мопасана в оповіданню це легче виходило… — кажу я з усміхом. — О, ні!.. — раптом кричу я на всю вулицю і змахую палицею.

Шапочка злякано хапає мене за руку, але я вириваюсь і хочу повернути назад. Прохожі здивовано, вражено дивляться на нас.

— Якове Василевичу, залишіть! Схаменіться! — неголосно каже Шапочка, втримуючи мене за руку.

— Ні, пустіть! Пустіть, Шапочко! Я не можу. Я не можу так. Пустіть же!

— Добре, я пущу; добре, пострівайте тільки! Скажіть мені, що ви хочете зробити? Звощик! — гукає вона. — Пострівайте, не треба! Сідайте, проїдемо трохи! Сідайте ж, негарно, дивляться на нас!

Я до крови закушую губу й сідаю в сани.

— Прямо! — каже Шапочка візникові.

У мене в очах сліпий каламут; хочеться ричати й бити когось, бити кулаками в лице, в очі, топтати, гризти.

— Ні, я не можу, я мушу! Я!..

— Не треба, не треба, голубчику, не треба!.. — швидко-швидко гладить мою руку Шапочка й ховає її собі в муфту. І як-тільки я хочу говорити, вона ніжно, жалісно говорить "не треба, не треба", гладить мою руку, пригортається до мене. Це чудним способом утишує мене. І я потрохи зовсім отямлююсь.

Ми ще довго мовчки їздимо вулицями, й, нарешті, Шапочка зупиняє візника біля свого дому. Я не хочу йти до неї, але вона тим самим ніжним, невідступним голосом упрохує, й я скоряюсь.

— Ви не бійтесь, ви будете сидіти в мене. Я тільки скажу декілька слів Марусі, й нас ніхто не турбуватиме.

Мені соромно, боляче соромно. Чи розуміє це Шапочка, чи ні, але вона не заговорює до мене, не дивиться на мене й довго пише комусь листи. Чи тільки прикидається, що пише?

Мене вмить щось підкидає, й я схоплююсь.

— Я піду! Прощайте!

Шапочка в ту ж мить кидає свої писання, підбігає до мене й хапає за руку.

— Куди? Ну, куди ви? Не треба, милий, не треба!

— Пустіть, Шапочко! Пустіть! Тепер я піду. Я мушу рятувати свою казку.

— Яку казку? Голубчику, дорогий, ви хворі, не треба же! Це божевілля! Це не так треба! Будемо инакше. Любий, милий, не треба!

— Ні, Шапочко, не можу. Мушу. Так ми не можемо жити. І ви самі це добре знаєте. Я мушу хоч раз довести до краю. Инакше…

Я вириваю руку й виходжу.

— — — —

Я сиджу на бричці рівно й просто. По дорозі я обмірковую, що треба зробити. Клавдії хочеться, щоб я лишався на-самоті з дитиною. Не вважаючи на вчорашнє, вона й сьогодні піде гуляти. Коли ж сама не піде, треба неодмінно зробити так, щоб пішла. Потім треба "його" дуже розігріти й тоді підставити під кватирку. Коли вони мають гарячу воду, це добре. Зпочатку вкинути в гарячу воду, потім під кран водопроводу, а тоді вже під кватирку. Тримати треба довго й, коли можна, зробити продув.

На мить я ніби звідкись визираю і з млісним чуттям жаху дивлюсь на себе, але зараз же ховаюсь і обмірковую далі, точно, докладно, жорстко.

Клавдія зустрічає мене з прихованою радостю, яку я підмічаю в її клопітних, піднятих руках, нестриманій балаканині, нервовому сміхові. З'являється неминучий чай, під час якого вона оповідає про те, що трівожно провела ніч, і яка надзвичайна дитина Міка. Я подаю репліки й даю зрозуміти, що також дуже турбувався. Вона злегка згадує про мою ранішню візиту й ще раз каже, що ні температури, ні чогонебудь серйозного немає.

— Хочеш подивитись?

— Він спить?

— Так.

— Ні, я вже посиджу з ним, як ви підете гулять.

Клавдія якось одразу змовкає й деякий час мовчить, очевидячки, приємно схвильована такою моєю щиростю.

— Костя сьогодні вже гуляв. І я боюсь… Але коли ти хочеш побути сам, то ми підемо…

— Так, мені хочеться… — кажу я серйозно.

Клавдія зиркає на мене, помітно хвилюється й хапливо прибірає посуд. Костя сидить уже на підлозі й сопе над камашами.

Утретє замикаю за ними двері.

У спальні ще зовсім видно. На шибках, немов верстви павутиння, налип мороз. На підлокотнику жовта калюжка від льоду. Рямці кватирки вкриті оксамитним инеєм, як цвіллю. Колиска акуратно запнута білим покривалом.

Я йду в кухню. На плиті стоїть великий синій казанок з гарячою чистою водою. Тут же й ванночка в кутку, закрита простиралом. Вертаюсь у спальню. Коли проходжу повз комоду, машинально дивлюсь у велике кругле дзеркало. Бачу довгасте обличчя з качиним носом і довгим підборіддям з загостреною борідкою. Зпід лахматих брів понуро й жорстко дивляться невеликі очі. Лице чуже й неприємне.

Я посміхаюсь і навшпиньках простую до ліжечка. Обережно відвертаю запинало й нахиляюсь. Мені в лице злегка шугає знайома солодкаво-молочна теплота дитячого тіла; щось у відповідь неприємно, млісно здригується в мені, але я міцно зациплюю зуби й берусь за укривальце, скоса позираючи на поважно-спокійне, рожеве, безброве личко з довгастим підборіддям. Воно ворушиться, губки починають млямкати. І раптом очі швидко розплющуються й дивляться просто на мене. І в них я бачу той самий жах, що й учора. Явний, тваринний жах. Личко кривиться, й вибухає пронизуватий крик:

— У-е-е!!

Щось стороннє, сильне, раптове відкидає мене від колиски. Я відхитуюсь до стіни і стою там.

В колисці, тихо, ніби він лежить і підслухує, затаївши дух. Я, похитуючись, навшпиньках підходжу. Очі заплющені, на маленькому личкові знову лагідна важність. Чорне волоссячко, як знаки виклику, лежать на високому чолі. На мойому чолі. Нижня губка підгорнута під верхню, й від цього вираз значности, поважности. Я боюсь поворухнутись, щоб не розплющились очі. І хочу цього, хочу, щоб він розплющив їх без жаху, без крику!

Нахиляюсь і обережно торкаюсь пальцем до ніжної атласистої щічки. Від цього дотику по мені прокочується тепла, ніжна, як щічка, струя, і ноги мнякнуть. Тільки б він без жаху подивився на мене!

Я проводжу рукою по лобику й машинально зтиха кажу: "Міко"! Голівка ворушиться під рукою, розплющуються оченята і зразу поширюються, робляться круглими, пукатими.

— Міко! Міко! — кажу я й сам почуваю, як моє лице кривиться болем.

Він пронизувато кричить, але я з одчаєм хапаю його, виймаю з колиски й міцно пригортаю до себе, немов боронячи від когось. Він усе ж таки кричить, а я ношу його по хаті, бурмочу найніжніщі слова, які я знаю з мого життя, і пригортаю його до себе.

В такому стані застав мене дзвінок Клавдії. Я кладу Міку в колиску й одчиняю двері. Крик чути в коридорі. Клавдія лякається.

— Господи! Та що з ним знов?

— Ні, ні, нічого! Сьогодні нічого! Я його, здається, трохи злякав. Нічого!

На руках у матері він затихає. Я сиджу так, щоб він не бачив мене. Потім обережно наближуюсь і нахиляюсь над ним. І здається мені, що його очі вже поширяються. Я з болем одступаю. І чую вже, що тепер

усьому кінець: кватирка, жах оценят, це зморщене скривлене личко, цей мій біль на завсіди прикували мене до них. Тепер кінець, Шапочко!..

Вийшовши з Клавдиного дому, я довго стою на розі під ліхтарем. Падають сніжинки й тануть на лиці. В моїй душі тихий, ниючий жах. Я заходжу в бакалійну крамничку й пишу Шапочці декілька слів:

"Не міг і не зможу. Рішайте!"

Але тут же слово "рішайте" викреслюю так, щоб не можна було прочитати й заліплюю куверту. На Хрещатику віддаю листа посланцеві й наказую, коли буде відповідь, принести її на мою адресу. Сам простую додому й там з тим самим безперестанним, тихим жахом, що немов дзюрчить звідкись, лежу на канапі. Часом, як блискавиця, спалахує одчай, я схоплююсь, бігаю по хаті й напружено чекаю дзвінка посланця. Нарешті, він приходить.

— Приказали переказать, що самі прийдуть.

Я знов лягаю і жду. Минає багато часу, але я все ще лежу. Коли б'є друга година ночі, я переходжу у спальню, до ранку лежу в ліжку, дивлячися сухими, гарячими очима у стелю і шопочу: "Шапочко, Шапочко, Шапочко!.."

Ранком Микола подає листа. Я вже знаю, що в йому.

"Прощайте, Якове Василевичу! Коли Ви читатимете цього листа, мене вже не буде в Київі. Не треба мене шукати! Мені дуже важко. Але так краще. Я завсіди пам'ятатиму Вас. Спасибі за все! Смертельно боляче! Писать багато не можу. Та Ви й самі розумієте все. Прощайте, дорогий, бідний! Ваша Шапочка".

— — — —

Міці йде четвертий рік. Від цього Різдва він носить уже моє прізвище. Клавдія вдає, що вінчання для неї неприємна необхідність, і каже Ользі Петрівні, що дійсний звязок у шлюбі не в вінчанню. З нею цілком згоджується Соня, яка все ж таки вітала нас з своїм зворушено-насмішкуватим виглядом. Їх усіх особливо зворушує таке сильне почування морального обов'язку в мене.

Панас Павлович ніжно підсміхається і пропонує себе за хрещеного батька "новому наслідникові" — Клава на сьомому місяці.

Мої справи йдуть добре. Маю двох помічників, ґувернантку, велику кватиру, успіх у картах.

Клава — хороша женщина, й я задоволений, що вона моя жінка. Але, як вона тепер живе, я не знаю, бо бачуся з нею дуже рідко. Все ж таки, як посилаю Нечипоренкові гроші на заслання, стараюся, щоб Клава не знала, — їй не шкода грошей, але вона турбуєтеся, щоб знайомство з такими людьми не попсувало мою кар'єру. Вона не кричить, а тільки плаче. Я все ж таки волію не бачити цього й замикаюсь у кабінеті.

Про Шапочку майже нічого не знаю. Кажуть, вона в Москві, співає вже на сцені й живе цивільним шлюбом з якимось мисцем.

Вечорами я рідко буваю дома. А коли буваю, то сиджу з Мікою в кабінеті. Ми замикаємось, щоб нам не перешкаджали. Я оповідаю йому казки, з яких він особливо любить одну: про маленьку, любу дівчинку "Білу Шапочку".

КІНЕЦЬ.